

ОЙБЕК

бандиш

ХОТИРАЛАРИМ

Л. Абдуллаев
РАСМАЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
„Еми гвардия“ наширияти
ТОШКЕНТ – 1963

782
0-38

Ойбек.

Болалик. Хотиралар.
Т., «Еш гвардия», 1963.

Айбек, Детство.

(Ўрта ва катта ёшдаги болалар учун).

782

Тор кўчада, қўшнимизнинг эски, шалоқ эшиги олдида менинг чол бобом ўз ўртоги — узун соқолли, йирик жуссали, кар қулоқ мўйсафид билан нималар тўғриси-дадир эзмаланиб сўзлашади. Бобом ориқ, кичкина гавасини деворга суюб, чўққайган: ҳассасини тиззалари орасига қадаган. Ўртоги эса қўпол, эски сағри кавуш кийган, узун, сертуқ оёқларини узатиб, офтобга яғрини-ни тутган ҳолда, ерга ёнбошлаб ўтирибди. Қўчадан от, арава ўтмайди; шовқин-сурон йўқ. Сийрак ўткинчилар албатта қўл қовуштириб «Ассалом!» деб ўтадилар. Чоллардан бири ёки иккови бирдан жавоб беради: «Ва-алайкум...»

Мен чолларнинг атрофида айланаман. Дам бобомнинг, дам ўртоғининг гаврондай узун ҳассасини «от» қилиб минаман, тупроқда ҳассалар чизган изга қизиқиб қарайман. Кейин бу қуруқ таёқларни тарақлагиб улоқтираман. Бобом ўсиқ қошлари тагида яширинган кўзла-рини ёлғондака олайтириб, кўрсатгич бармоғи билан пўписа қиласди, мен ҳассаларни тихирлик билан эгалагрига қайтараман. Кейин бобомнинг тиззасини қучоқлайман, бир тутам соқолини ушлайман, оғзини очишга қистаб, тишларини қидираман.

— Тишинг қани? — сўрайман лабини чўзиб тортиб.

Бобом юқори жагидаги қорайган яримта тишини кўрсатиб, бармоғи билан ликиллатади, мен куламан. Зерикиб дўппимни осмонга отаман, тупроқча «пўп» этиб тушади. Бобом ~~худоқониб~~ дўппимни коқиб-су-қиб кийгизиб қўяди.

— Қани, ўғлим, кечаги чўпчакни айт! Жуда яхши чўпчак-да,— қистайди мени бобом.

Айтмагунимча қўйиб юбормаслигини биламан-да, ёд олганим ибратли бир чўпчакни айтиб бераман. «Офарин, офарин!» дейди иккови ҳам қиҳ-қиҳ кулиб, Чол мени қўйиб юбормайди.

— Қани, энди бир афанди айтиб берсин!— дейди бир кўзини қисиб бобомнинг ўртоғи.

— Билади, билади. Қани, ўғлим, афандининг боқ-қолдан мой олганини айт,— дейди орқамни қоқиб бобом.

Мен жиндак тихирлик қилгандан сўнг тўтидай фу-жиллаб бераман. Бобом қучоқлаб юзимдан ўпади. Ўр-тоғи соқолини селкиллатиб кулади:

— Эсинг бажо. Илоҳим мингга кир!— дейди чол.

Мен яна ўйин қидираман. Юпқа девор тагидан оқиб чиқиб ҳовузчага қуйилаётган сувни шапиллатмоқчи бў-ламан, лекин катта лагандай ҳовузчада ёнғоқдай кичик иккита-учта оғринган олма рақс этади, шаршаракчага яқинлашиб бирин-кетин шўнғиёйди. Мен қизиқиб, узоқ тикиламан. Олмалар «мен сендан қоламанми?» деб би-ри-бири билан талашгандай, галма-гал шўнғишидаи. Йўқ, энди сабрим тугайди — энгашиб уларни олмоқчи бўламан.

— Ҳой, йиқилиб кетасан, ҳувари!— койинади бобом ўрнидан базур туриб, қўлимдан ушлайди-да, уйга олиб жўнайди. Унинг қадди жуда букилган. Жуда секин юра-ди. Ҳар қадамда «Худо!» дейди. «Сенга толширдим, Тош омон бўлсин!» деб ёлғиз ўғлини, қишлоқдаги дадамни дуо қиласди.

Ўймакор гуллари билинмайдиган даражада ўчган, қўш табақали эски эшикка кирамиз. Устунлари, тўсин-лари йўғон отхонада бир кўзи кўр, қўнғир сигиримиз пишиллаб ётади. Харида мусичалар кукулашади. Бобом мени бир томони отхонага ёпишган уйига тўппат-тўғри етаклайди. У ёқ-бу ёқни тимирскилаб наматнинг тагидан катта бир калидни топиб олади-да, тўрдаги сандиқни очади. Суюниб сандиқча кўз тикаман. Қофоз-лардаги, талинкалардаги ҳар хил ширинликлардан — қанд, парварда, полук, руста ва ҳоказолардан ҳовуҷ-ҳовуҷ олиб, этагимни тўлдирсам-да, еяверсам... Йўқ, бобом ичимни тирнаган бу ҳавасни билгандай мени се-кин четга итаради. Атиги бир-икки чақмоқ қанд, бир-

икки дона ёпишқоқ попукни қўлимга тутқазади ва дар-
ров сандиқни даранг-дурунг қилиб қулфайди. «Бувинг-
га кўрсатма, уқдингми?» деб танбиҳлайди чол.

Бу сандиқнинг ягона хўжайини бувим эканини, ши-
ринликларни кўз қорачиғидай аяб сақлашини яхши биламан. Шўнинг учун ҳовлига чиқишига, акамга ё бирон
бошқа болага кўз-кўз қилишига ўзим ҳам қўрқаман. Нимқоронги уйда қандни қасирлатиб тез-тез чайнай-
ман. Аммо нима бўлади-ю, лоп этиб бувим кириб қола-
ди. Узун бўйли, ориқ кампир катта кўзларини олайти-
ради:

— Буванг қурсин, нега мунча сани яхши кўрмаса!—
деб қичқиради.

Мен ҳовлига югураман, олма тагида ёлғиз ўзи тинч-
гина ўйнаб юрган акам Исамуҳаммадга кўз-кўз қила-
ман. У жуда ювош, шовқин-суронсиз, хархашасиз бўл-
ганидан, қизиқиб қарайди-қўяди. Айвонда дўппи тикиб
ўтирган онам бувимнинг товушини эшитиб, ундан но-
хушлагандай қовоғини солиб, яна қатим тортаверади.
У мўмин-маъқул келинлардан бўлгани учун бувимнинг
чизиғидан чиқмайди, у билан айтишмайди.

Опам Қаромат — ҳали паранжисиз ёш қиз — мак-
табдан қайтади. Мен унинг маҳалламиздаги мактаби-
ни — отин бибининг уйини яхши биламан. Бир кун
опамга эргашиб борганман. Айвонда анча қизлар —
катта-кичик аралаш — қатор тизилиб ўтириб, чуввос
билан китоблар ўқишаради. Отин биби — қари, жиддий,
серсавлат хотин, қўлига ингичка, узун таёқни ушлаб,
қизлардан кўзларини узмас, қурт шимган, сақич чай-
наган қизларни таёқ билан аста уриб, ўқишга ун-
дар эди.

Мен опамнинг жилдидан қалин китобни — қуръон
бўлса керак — олиб, пала-партиш варақлайман. Опам
куюниб, қўлимдан йириб олишга тиришади. Мен бер-
майман. Айвоннинг у бошидан-бу бошига олиб қоча-
ман. Оғир китоб қўлимдан тушиб кетади, мен устига
йиқиламан. Шунда онам қўлимдан китобни тортиб
олиб, ўпид жилдга солади-да, баланд қозиққа осиб қўя-
ди. Кейин укам билан ниманидир талашиб, уришаман.
Устунга суялиб, офтобда ямоқ ямаб ўтирган бувимнинг
кўзойнагини ёки ангишвонасини олиб қочаман. Қам-
пир хуноб бўлиб койиади. Мен шодланиб куламан...

* * *

Киём вақти. Оғилда сигир маърайди. Уни подага юбормайдилар: бир кўзи кўр бўлганиданми подадан қайтишда шохи билан конканинг ойнасини синдириб қўйган. Бобом қаттиқ хафа бўлиб, бир сўмми, яrim сўмми жарима тўлаган.

Онам баланд, дудбуронли ошхонада куймаланмоқда. Мен айвонда ёстиқларни устма-уст қалаб, ўйнаб ўтирибман. Бувим торгина, чўзинчоқ ҳовлини қиртишлаб супурар эди, кейин айвонга келиб, икки устун ўртасига қурилган беланчакка кўз ташлайди-да, бирдан қандайдир ваҳимали товуш билан қичқиради.

— Шўрим қурсин.. Шаҳодат! Кел!

Онам ошхонадан югуриб келади. Мен ҳам беланчакка яқинлашаман. Қасал укам Ҳожининг сап-сариқ юзи, ғалати очилиб қолган кўзи қўрқинчли эди. Онамнинг ранги қум ўчган, кўзларидан ёш қайнаб тўкилади. Бувим қалтираган қўли билан боланинг кўзларини аста силайди.

Кўп ўтмасдан қўни-қўшнилар чиқишади. Бобом ҳас-сасига суюниб, ўпкасини тутолмай, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди. Мен бўзариб, бўйнимни эгиб қоламан. Менга ҳамма ёқ бўм-бўш, ҳар нарса совуқ туюлади...

* * *

Бир оқшом, кутилмаган вақтда, кўчамиизда туяларнинг бақириши, ҳавони янгратган қандайдир нотаниш овозлар эшитилади. Акам югуради, орқасидан мен ҳам чопаман. Кўчада юк ортилган туялар кўп. Қинғир-қийшиқ кўча улар учун гўё сичқоннинг қопқонидай бўлганидан тиқилиб қолишган. Осила гулларидан ҳар ёққа кўпик сачратиб, бошларини жаҳл билан кескин силкитишади, шунда бўйинларига осиғлиқ қумғондай қўнғироқлар қаттиқ жаранглаб кетади. Увада кийимли, йирик гавдали, нотаниш одамлар «чих-чих» деб, олдинги туяларни чўқтирмоқда. Мен деворга қисилиб, тура қоламан. Бобом ҳассасини дўқиллатиб эшикдан чиқиши билан сўрайди:

— Тош омонми?

— Худога шукур, Тошмат акам саломат,— жавоб беради бир түякаш.

Шунда мен буларнинг қишлоқдан, дадамнинг олди-
дан келганини пайқайман. Жуда севинаман. Ҳатто эн-
ди том баравар туялар ҳам кўзимга ёқимтой бўлиб кў-
ринади. «Ап-ап» деб уларга тегажаклик қила бош-
лайман.

Туякашлар катта қоплардаги ғаллаларни елкаларига
чапдастлик билан олиб, бизнинг омборга бўшатавера-
дилар. Болалар, йигитчалар йиғилишиади. Қий-чув...

Қўшнимиз кекирдагини чўзиб, қишлоқиларни сўка бошлиди:

— Туянгни торт! Деворимни қулатади ҳозир...

Бошқа бир маҳсидўз қўшнимизнинг новча рангпар халфаси битта қопга пичноқ уриб юборса шарақлаб ерга ёнғоқ тўкилади. Халфа ҳам бошқа болаларчуввос билан шоша-пиша тера бошлайдилар. Бобом пайқаб қолиб, ҳассаси билан ўдағайлаб, уларни қувладиди. Кейин ерга қапишиб, тўкилган ёнғоқларни битталаб теради. У ҳозир жуда тетиклангандек. Ҳаммадан, чолнинг туядан қўрқмаслиги мени қизиқтиради. У нотинч туялар орасида мункиллаб, каловланиб бемалол юради...

Бир кун чол бошқа одамларни бошлаб келади. Улар буғдой ва ёнғоқларни қопларга соладилар-да, катта әшакларга, кесак отсанг қулоқ қимирлатмайдиган жуда ювош отларга ортиб жўнайдилар. Омборхонага кирсам бўй-бўш. Чолнинг бу ишидан жаҳлим чиқади. Нега бериб юборади? Тушунмайман, айниқса ёнғоқларга ачинаман. Айёр кўзларини жовдиратиб, илдам йўрғалаган сичқонлар ҳам мени қизиқтиромайди. Онамга айтсам, кулади:

— Бизники эмас, ўғлим, дадангнинг хўжайининики.

Онамнинг жавоби қалбимни тирнаб юборади. Қовоғим солиқ, кўчага чиқиб кетаман.

Бу вақтларда ёшим тўртдан ошмаган бўлса керак...

* * *

Кўча бугун жонланган. Бўзчилар танда ёйнб, ипни кўк бўёққа бўяйдилар, бир томони дағал, қилли, ғўладай оғир асбобни танда устидан юритиб, ипни силлиқлайдилар. Бўзчиларнинг кўпи қари-қартганг одамлар. Сал шўхлик қилсанг: «Фивиллама оёқ остида!» деб жеркишади улар.

Мен ариқ лабидан бир парча лой олиб «поқ-поқ» ўйнаб ўтирсам уйидан ўртоғим Аъзам отилиб чиқади. Кўзлари алланечук бесаранжом. Қарасам, қўлида бир тилим ҳандалак. Мен унга: «Ширинми?» деб тикиламан. У ҳавасим келганини билади шекилли, қўлини орқасига олади-да, бошини лиқиллатиб мақтанади:

— Дадамлар олиб келдилар, яна бор. Аҳ, ширин...

Мен лойни отаман. Югуриб Мираҳмад отанинг уйига кираман. Супуриқсиз, қаровсиз қолган кенг ҳовлида жуда баланд, беўхшов эски пахса деворли хонанинг

кичкина, шалоқ дарчаси олдида бобом ўртоғи билан гаплашиб ўтирибди. Мен пинжига тиқиламан:

— Бува, ҳандалак...

Чол қулоқ солгиси келмайди, ҳассасининг учи билан ерни уриб, гапиради:

— Биламан, биламан, Мусулмонқулнинг одами эди у, шайтонга дарс берарди...

— Балли, әсингизда әкан...— әски дүппили бошини оғир чайқаб, сўзини давом эттиради Мираҳмад ота:— Ана шу оқпадарга қамти келиб қолсан бўладими! У отда, мен яёв. Қўлимда шашпар... Ўзиям девдай бақувват, зуфумли йигит эди-да...

Мен чолларнинг гапига беихтиёр бериламан. Дам бобомга, дам унинг ўртоғига тикиламан. Улар аллақандай хонлар, беклар, қўргонлар, урушлар тўғрисида сўзлашади. Аллакимлар қандайдир катта дарвозалари беркитиб қўйган, кимлардир шаҳарга сув бермаган, боғдорлар қайларгадир қочиб кетгани учун боғларда мевалар пишиб, сасиб-чириб кетган... Бу гаплар менга әртакдан ҳам қизиқ туюлади. Ниҳоят чоллар жим бўлишади, гўё ёшликларини соғингандай бошларини қуий солишади.

Мен бобомнинг қўлидан тортаман:

— Ҳандалак...

— Тек тур, ҳувари. Ҳали пишгани йўқ...— дейди бобом.

Мен яна қистайман. Астойдил қўлидан тортаман. Мираҳмад ота мени алдамоқ учун гаврондай ҳассасини қўлдан қўлга чаққон олиб, хириллаган овоз билан қандайдир қизиқ ашула айтиб беради. Йўқ, менга кор қилмайди. Ахiri, бобом ўртоғига дейди:

— Нима қиламиз? Бола. Боланинг кўнгли пошшо...

Бу гапнинг маъносига тушунаман. Чунки, мен ўз тилагимни унга қабул қилдирсам, у ҳар вақт атрофдагиларга ёки ўз-ўзига шундай деб қўярди.

Бизнинг уйдан тор кўча бўйлаб юз қадамча юрилса, тош терилган катта кўчага —«Оқмачит» маҳалласига чиқилади. Бу ерда учта дўкон бор: бири қассоблик, иккиси боққоллик. Муса боққолнинг дўкони кўзимга ҳар вақт қуруқ кўринади. У фақат сабзи, пиёз, ун, керосин сотади. Аммо мулойим, ширин сўз, серсоқол кекса Собир боққолда эса пашшалардан қорайган шода-шода тешиккулча, «от нон»лардан, қуртлаган жийда ва тур-

шаклардан тортиб, то тошкўмир, қуруқ беда, «макка саноғгача ҳар нарса топилади.

Биз шу дўконга борамиз. Собир боққол оҳангдор майин овоз билан: «Баракалла, азаматча, бувалари тўйларини кўрсин», деб мени эркалаб қўяди.

Бобом қалашиб ётган ҳандалаклардан битта кичкинасини олади-да, ҳидлаб қўлимга тутқизади, кейин баҳосини сўрайди. Боққол бир нима дейди. Бобом ўсиқ қошларини чимириб, бир қарайди-да, узун, кенг оқ сурф кўйлагининг чўнтағидан бир неча чақа чиқаради, ҳар бирини кўзга яқин тутиб, ўбдан тикилиб, боққолнинг олдига ташлайди. Собир боққол бошини чайқайди.

— Бўлмайди, отажон, пicha қўшинг,— дейди.

— Бас. Баҳоси яхши бўлди,— дейди бобом жеркиб, уйга бурилади. Собир боққол орқадан яна астойдил қичқиради:

— Дадақўзи ота, бир нима қўшмасангиз бўлмайди!

Бобом унга қиё боқмайди. Тор кўчага киргач, ўзўзича гапириб кетади: «Инсоф билан сот-да. Оғзингга сиққанича айтаверасанми!» Кейин мендан ҳам ранжийди: «Тентак, сабрни билмайсан. Бозордан каттасини олиб келардим».

Мен ҳандалакни қўлтиқлаганимча шамолдай югураман. Айвонда дўппими, жиякми тикиб ўтирган онам-

дан пичноқ сўрайман. Акам ҳам, бир чеккада ниманидир ўзўзича чатиб-тикиб ўтирган опам ҳам севинишади. Мана чол ҳам аста кириб келади.

— Қимматга олдим. Бозорга тушардим-у, лекин кўнмади ўглинг,— дейди у онамга.— Боланинг қўнгли тилла... Омон бўлсин, орқамда қолсин. Бу тентакни жуда яхши кўраман.

Шундан кейин чол ҳар икки-уч кунда эшикдан терлаб-пишиб киради, қўйнидан катталиги пиёладай «йўл-йўл» ҳандалакни чи-

қарип беради, кейин онамгами, бувимгами бозорнинг ғовур-ғувуридан шикоят қиласди...

* * *

Онам менга қизил, оқ йўлли тикдан узунгина, кенг-гина янги кўйлак кийдиради ҳам эскигина паранжисини ёпиниб, акамнинг қўлига кичкина тугунчакни беради. Биз бувимнинг (она томондан) уйига кетамиз. Бу — жуда яқин. Бизга ёндош маҳалла — Қўйи Оқмачитда. Ҳатто онам ҳам баъзи вақтларда яхтак ёпиниб, беш-үн қўшни оша томма-том ҳам бориб келади.

Собир боққолнинг дўконига бир зум афраяман: эски, пачоқ қўл тарозисини ўйнагим келади. Кейин, пастак курсичада мудраб ўтирган юм-юмaloқ, сеп-семиз Ниёз қассобга ҳам қараб қўяман. Атрофида ғув-ғув учган арилардан қўрқмаганига ҳайрон қоламан.

Таниш эшикка ҳаммадан илгари югураман-да, тўппа-тўғри дўконхонага кираман. Кичкина, синиқ кўзли дераза тагида, бети ейилиб силлиқланган қалин «тўнка» — кунда ёнида чарм кесиб ўтирган бобом — юмaloқ бошли, кенг юзли, тоза, оқ соқолли, тўла, серсавлат чол — қалин лабларини жўрттага қавартириб: «Бўб-бўб-бўб... Айланай ширинтойдан» дейди. Тоғаларим — Эгамберди ва Раҳимберди — мени бир-бир қулоқлаб, ишга бериладилар. Иssiқда тор дўконхонада ишдан зерикиб, диққинафас бўлган халфа ва шогирдлар ҳазиллаша бошлайдилар: бири бошимдан дўппими ни шундай чаққонлик билан юлиб оладики; қайга яширганини билмай қоламан. Бошка бири орқада мушуксимон «пих» деб мени чўчитмоқчи бўлади. Бобом ҳаммасига ўқрайган кўзларини тикиб бақиради:

— Эналаринг қиласдими ишни, бадбахтлар?!

Унинг товушидан қулоқлар ёрилгудай бўлади. Ҳавилкашларнинг нафаси ичига тушади. Мен «чаманда гул» дўппими ни иссиқдан яп-яланғоч бўлиб олган ориқ, рангпар, қаримсиқ юзли халфанинг тиззаси орасидан юлиб оламан-да, ивирсиқ дўконхонада титина бошлайдим: шонлар, қолипларни тарақлатиб, гоҳ у токчага, гоҳ бу токчага тераман. Тайёр бўлган бачканә маҳсиларни тахтайман, баъзиларини оёқларимга ўлчаб кўраман. Бобом пешин намозига кетгач, дарров унинг ўрнига ўтираман. Худди бобом каби жиддият ва қунт

билан ишга киришмоқчи бўламан: чол ўткир газанларни мендан яшириб кетган экан. Кичкина ўтмас газан билан чармларни кесаман, ширач билан бир-бирига ёпишираман. Буришган эски чармларни ҳўллаб, кунда устига қўйиб, кўва билан уриб текислашни жуда севаман.

Маҳалла мачитининг минорасидан бобомнинг ба-ланд, тоза янграган овози эшитилади (у муаззин эди).

— Бувам! — дейман бирдан қичқириб.

— Минорадан тушолмай қолди буванг. Тушириб қўй! — дейди чўтирил халфа.

Жаҳлим чиқади, лекин индамасдан, кўвани кундага уравераман. Қулоқлари битган шекилли, кўвани қўлимдан тортиб олишади. Мен ичкари ҳовлига кираман. Айвонда бувим — Ҳурмат биби билан онам чой ичиб, ҳар вақтдагидай, гаплашиб ўтиришибди. Бувим юмшоқ, семиз қўллари билан бошимни силаб, одатича, пешонамдан ўпига қўяди.

Айвоннинг пиromонидаги индан мўлтайиб қараган бир жуфт мусича боласига кўзим тушган ҳамон ўрнимдан сапчийман. Уларни пастга туширмоқ учун узун ёғоч қидирар эканман, бувим астойдил койиidi мени:

— Ҳа, шумтака, онаси қарғайди. Мусича азиз қуш, — дейди-да, кейин, қушчаларни ютмоқ учун шип орасида илон пайдо бўлганини, уларга ачиниб, кундузлари икки кўзи шипда, кечалари ухламасдан пойлаб чиққанлигини сўзлайди. Ҳақиқатан кампир жонли маҳлук-қа заррача озор етказишдан қўрқарди. Қурт-қумурсқа, капалак, қўнғиз — ҳаммасини ҳимоя қиласарди.

Мен қулоқ солмайман. Нима қилиб бўлса ҳам, мусичаларнинг пайига тушаман. Лекин энди онам мени қарғай бошлайди. Унинг кичкинагина, этсиз, лекин илиқ юзига қараб, сал ҳаддимдан ошсам мени тутиб олиб урмоққа тайёр эканини пайқайман-да, иложисиз қоламан...

* * *

Эрталаб чой ичамиз. Онам, опам, акам, бобом, бувим ва мен — ҳаммамиз айвонда, дастурхон атрофида давра қурганмиз. Бобом тўрда, мен унинг пинжида ўтираман. Пастда, самоварнинг ёнида онам чой қўйиб ултурмайди. Чой ва нон чаккага тегган! На қанд, на тур-

шак! Мен жиззали ва пиёзли нонларни жуда ёқтираман, аммо бундай лаззатли нонларни бувим аҳён-аҳёнда ёпади.

Бирпасда бобомнинг елкасига осилиб оламан, қулоқларини ушлайман, буришиқ юзларини силайман.

— Ҳой, қўй болам, тек ўтири! Чойни тўқдинг-ку, хумпар!— дейди бобом койиниб.

Бобом мункиллаган қария одам. Қошлари ўсиқ, сийрак соқоли оппоқ. Буришиқ қўлларида томирлар қаварган, йирик бармоқлари қадоқли, ориқлигидан гавдаси чўқкан, елкаси чиққан.

— Жим ўтири дейман, шўхлигинг қурсин!— қарғайди онам.

— Шўх-да, айни ғайратга кирган!— менинг ёнимни олади бобом.

Бувимнинг бутун гапи фақат тирикчиликдан. Унинг гапида мақоллар, турли ажойиб иборалар устма-уст қуиилиб келаверади. У новчадан келган, бақувват, пишиқ, лекин чўпдай ориқ. Бобомга ўхшаш мункиллаган эмас, тириккина кампир, ҳасса тутмайди. У ҳеч тинмайди: нон ёпади, ўчоқقا олов ёқади, ҳовлини қиртишлаб супуради, наматларни қоқади...

Ҳар куни эрталаб дастурхон устида ўтирганимизда катта қўк ит эшикдан аста кириб келади. У айвонга жуда яқин келмасдан, нарироқда — ҳамиша бир жойда тўхтайди ва орқа оёқларида туриб, мўлтиллаган кўзлари билан менга тикилади. Бу қоровулнинг ити. Келишган, гавдали, зўр ит, одатда шундай тентиб юради.

Ўрнимдан туриб: «Ма, ма, Кўктой» деб нонни кўрсатаман ва нон билан алдаб туриб, токчадан секин гугуртни оламан. Ниятимни пайқаган ит тура қочади. У гугуртдан жуда қўрқади. Орқасидан нонни отаман, югуриб қайтади-да, нонни олиб, физиллаганича чиқиб кетади. Ҳаммамиз кулгидан қотиб қоламиз.

— Бўйнинг чўзилмагур,— дейди кампир,— нонни отдинг-а, увол... Итга худойим суякни чиқарган.

Опам қозиқдан жилдини олиб бўйнига осади-да, мактабига жўнайди. Акам шойи қийиқни ҳафсала билан тахлаб, яхтак устидан белига боғлар экан, амакимнинг ўғли Қодир шошилиб эшикдан келиб киради.

— Тез юр, Йисавой, кечикамиз,— дейди акамни қис-таб. Қаергадир бармоқчилар.

Мен ҳар вақтдагидай уларга эргашиб, хархаша қи-
ламан.

— Кўр бўлиб кетмагур!— ранжиди онам.— Зифир-
дайсан, ўзингдан катталарга эргашасан, булар узоққа
кетяпти.

Бобом инқилаб базўр ўрнидан туради:

— Қани юр, болам, кўчага чиқамиз,— дейди девор-
га суянган жинғил ҳассасини олиб.

Мен ўйнаб ўтирган гугурт чўпларини нари-бери қу-
тичага солиб токчага ташлайман-да, бобомнинг олдига
тушиб югураман.

Елкаси чиқиқ, мункиллаган қари бобом, ҳассасини
дўқиллатиб, битта-битта босиб боради. Эгнига сурф
яхтак устидан эскигина чопон, бошига сарғайган тақия
кийган. Яланг оёқларида қўпол, пишиқ кавуш.

— Қаёққа борамиз, бува, Мираҳмад буванинг олди-
гами? Яхши кўраман-да ўртоғингизни,— дейман бобом-
нинг олдида пилдираб.

— Ҳа, хумпар, биласан ўзинг,— жавоб беради бо-
бом кулимсираб.

— Тез-тез юринг-э, бува, мунча имиллайсиз,— дей-
ман тўхтаб.

Бобом қотиб кулади-да, оппоқ соқолларини силаб
дейди:

— Қандай қилай, болам, қариб қолдим, мисоли бир
қуруқ дарахтман-да...

Кўчадан озгина юргандан сўнг, тор, эгри жин кўча-
га қайриламиз. Қийшайган эски эшикни секин очамиз-
да, Мираҳмад бобонинг кенг ҳовлисига кирамиз.

Чол йирик гавдали, пешонаси кенг, соқоллари қа-
лип, устиди бўз яхтак, эскигина чопон; деворга суялиб,
гўё ухлагандай кўзлари юмуқ, сокин ўтирибди.

— Ҳа, ўтирибсизми, офтобда мириқиб?— дейди бо-
бом мийигида кулиб ва ҳассасини деворга суяди.

— Э, кел-кел, зерикиб ўтирибмаи. Ҳеч ким йўқ,
Мирмаҳмуд бўлса далада, кампир раҳматликдан ажра-
ганимдан бери аҳвол шу, ёлгиз қозиқ бўлиб ўтирганим-
ўтирган,— дейди оёқларини уқалаб, кейин сурилиб, эс-
кигина кўрпачадан бобомга жой беради.

Чол бутун умри сипоҳ — жангчи бўлган. Унинг йи-
рик новча гавдаси, ҳануз қирғийдек кўз қарашлари
ёшлиқдан жасур, полвон киши бўлганидан ишорат бе-
ради. Фарғона водийсида, Чимкент, Туркистон, Сай-

рам атрофи саҳроларида сипоҳлик қилиб кўп кезган. Руслар келгандан сўнггина тентирашларга барҳам берилган.

Алмисоқдан қолган кўҳна уйнинг тўкилиб турган айвонида икки чол — қадим дўстлар, одатдагидай бит-мас-туганмас сухбатларига киришиб кетади. Мен дар-ров айвон олдида офтобда мудраб ётган занжирбанд ит олдига яқинлашаман. Ит ялқовгина кўзларини аста очиб, бир ириллайди. Мен чўчиб икки қадам орқага ўзимни ташлайман. У жуда зўр, эшакдай катта тарғил ит. Мен астагина яна яқин бораман ва чўққайиб, «ма-ма-ма» дейман тегажаклик билан қўлимни узатиб. Ит индамайди, аммо шу он думига қўнган бир пашшани чайнамоқчи бўлиб, думини қайта-қайта ғижиниб тишлияди, кейин бутини кўтариб қашинади. Мен астойдил тегажаклик қила бошлайман. У бирдан гуруллаган ба-ланд овози билан вовиллаб юборади. Чўчиб яна ўзими-ни орқага ташлайман.

— Эй, тегма, ит ёмон,— дейди бобом мени чақириб.

Чоллар ниманидир гаплашиб ўтирадилар. Мен бо-бом олдида бирпасгина ўтираман-да, яна зерикиб ҳоз-ли юзига тушаман.

Чолнинг ёлғиз, биттаю битта кўр товуғи бор. Тухум қиласидими, қилмайдими—билмайман, лекин ориққина, қари, ювош товуқ. Кесак отиб, қувлай бошлайман.

— Бас, бас, тегма, увол-ку, ахир,— қичқиради бобом ранжиган оҳангда.

Мен чоллар олдидан аста ўтиб, уйнинг ичига суқу-ламан. Нимқоронғи хона ичи бўм-бўш, ҳеч вақо йўқ. Тахмонда эски бир сандиқ, бурчакда чети синиқ зил хумча. Ерда бир парча эски намат устида кир кўрпача билан бир қуруқ ёстиқ, холос. Ёғоч қозиқда кир чопон осиғлиқ. Уйнинг тўрида, шилга яқин баланд ёғоч дор, унда ҳам эскигина олача пахталик. Токчада учта-тўртта сопол пиёла, қалин оғир сопол товоқлар, беш-олти қўпол-қўпол ёғоч қошиқ. Булар чолнинг кўп, хилма-хил ҳунарларидан далолат. Хонанинг ҳар бир бурчаги, ҳар бир токчасини тимирскилаб юраман-да, бирдан шилда эски қинга тиқилган қадим замоннинг катта бир қи-личи осиғлиқ турганига кўзим тушади, юрагим ҳапри-қиб кетади. Ўймакор ёғоч эшикли пастак дарчага югу-риб чиқаман, юқорига осиламан. Бўйим етмаганидан хуноб бўлиб, дарчадан чолга қичқираман:

— Бува, қилични олиб беринг! — ялинаман сабр-
сизланиб.

Мираҳмад чол жаҳли чиқиб бир хўмраяди, кейин
юмшаб, кулимсираб, мулоийм оҳангда:

— Эй, ўғлим, қилич шипга осиғлиқ, ғалва қилма,—
дейди йўталиб ва узоқ ёшлигини тасаввур этгандай бир
лаҳза хаёлга берилади, кейин сўзида давом этади.—
Лекин бир замонлар хўп қиличбозлик қилганмиз. Тул-
пор отларни осмонга сапчитиб, қилич солардик. Э-э,
бу қилич ҳам энди мендай кекса. Эсиз-эсиз, ўтди-кетди
ёшлиқ, юлдуз оққандай оқди-кетди.

— Жон ота, бир ушлаб кўрай,— ялинаман йиғлам-
сираб.

Бобом мени алдаб-сулдаб чақиради-да, ёнига ўт-
қизади.

— Ўтири, ўғлим, ўтири, қилич нима деган гап. Энди
қиличбозлик, яроқ замони ўтиб кетди. Ўқи, ўғлим, ул-
ғайиб, милла бўл! — дейди орқамни қоқиб.— Қани
бошланг, дўстим, Фарғонада Маъдалихон таҳтдан ту-
ширилганини сўзланг. Мусавой эшитсин, бир яхшилаб
ҳикоя қилинг,— дейди бобом ўртоғига қараб.

— Қани бўлмаса, тингла, ўғилча,— дейди чол ва
йўталиб, тарихни бошлайди.

Эс-эс биламан, тушдагидай қизиқ воқеалар, ажойиб
саргузаштлар чол хотирасидан булоқдай қуилиби кета-
ди. Фарғона жанглари, Бухоро ғазовоти, Қўқон ва Хо-
разм талонлари... кейин русларнинг келиши. Ҳикояга
мен берилиб қулоқ соламан, жим тинглайман. Чол ҳам-
масини бирма-бир эслаб, узоқ сўзлайди. Хотиралар
кўп. Булар ҳануз ғира-шира эсимда.

— Ўтди-кетди умр, эй-воҳ, бевафо дунё! — дейди чол
ва йўталиб, хаёл оғушида яна узоқ сукут этади.— Юр-
ған дарё, ўтирган бўйро, дейдилар. Қутурган бир дарё
элик, мана кўрибсизки, бўйра бўлиб қолимиз,— дейди
чол хўрсаниб.

— Лекин майли, дўстим, хонлар, беклар зулмидан,
талон-торождан қутулдик,— дейди бобом соқолини бар-
моқлари билан тараб.

Бобом ва чол энди ҳар хил ҳазил-ҳузул гапларга
ўтишади, тўйиб эзмаланишади, мен уларнинг ҳазилла-
рини тинглашни ҳам севаман.

Пешин вақти яқинлашгандা аста уйга жўнаймиз.

* * *

Айвонда бувим билан поччам ўтиришибди. Дастьур-хон ёзилган, қанд-қурс жойида, самовар шақирлаб қайнаб турибди.

Поччам элликдан ошган, новча, касалманд, рангпар. Тишлари тушган, соқоллари оқарган, юзи буришиқ, хунуккина киши. Устида узун яхтак, бошида бесўна-қай ўралган катта қўпол салла, оёқларида чурук маҳси. Доимо энг аввал унинг шу чурук маҳсиларига кўзим тушади, бугун ҳам ялт этиб аввал унинг оёқларига қарайман ва ўша чурук саҳтиён маҳсисини кўраман. Ҳайрон қоламан, наҳотки ҳеч янги маҳси олмаса?

Поччам Лабзакда туради. У сўкфурушлик қилади. Сўкчилик ғоят оғир ва ифлос иш. Эҳтимол шунинг учундир, поччам бояқиши ҳамиша кир ва ҳорғин юради. Оиласи жуда катта. Биринчи хотини — катта аммам ўлган, кейин кичик аммамга уйланган. Унинг анча-мунча майда болалари бор.

Бобом эшикдан кириши билан:

— Келинг, келинг, омонмисиз? — дейди ва поччам билан кўришиб, сиҳат-омонлик сўрайди-да, тўнини қозиқка осиб, тўрга ўтиради. — Бай-бай, кун исиб кетипти, — дейди чордана қуриб.

Бобом дарров поччамнинг ишларидан, нарх-наводан сурештира бошлайди. Поччам ҳар вақтдагидай сўкфурушликдан, тирикчиликнинг машаққатларидан, ҳаётнинг оғирлигидан шикоятомуз сўзлай бошлайди. Мен жимгина поччамнинг оғзига қараб ўтираман. Айниқса унинг ўсиқ қошларини, сертомир бўйнининг қалтирашини, томоғидан чойнинг қулт-қулт ўтиши ва чирик тишлари орасида қанднинг кусурлашини томоша қиламан. Поччамни жуда тез унутаман, дастьурхондаги қанд, парварда ва турли мевалар кўзимни олади. Патнисни тиқ-тиқ этиб, четини чертиб қўяман, лекин қўл узатишга бувимдан қўрқаман. Бувим ҳам менинг безовталанганимни дарров сеза қолади:

— Мунча фивирлайсан, жим ўтир, ўйнаб кёлсанг бўлмайдими! — деб туртиб қўяди.

Парварданни санајапман ичимда,— дейман

Бобом хотиб кулади!

— Ол, ол, ҳувари,— дейди бобом парвардани кўрсатиб.

Бувим бир оқ қанд ва бир парвардани узатади:

— Бор кет, йўқол, кўчага жўна, еганинг ҳамиша ширинлик, иссиғинг ошмаганига ҳайронман,— дейди ноҳуш оҳангда.

— Сандиқнинг калити ўзингизда-ку, қачондан бери бермайсиз, тошдай қаттиқсиз,— дейман бувимга, қандни кусурлатиб.

Самовар ёнида чой қўйиб ўтирган ойим лабларини тишлаб, эшикка ишора қилади, мен ғизиллаб кўчага югураман.

* * *

Оқшом. Оёқларим яланг, устимда янги чит кўйлак, бошимда эскигина дўпли, маҳаллада юраман. Бизниг маҳалла — Говкүш. Говжум кўча, катта-кичик ҳар хил ёшдаги болалар жуда кўп. Ҳаммамиз ўйинда. Ўйиннинг ҳам хиллари кўп, катталар ошиқ, чиллак ўйнайди, биз — кичиклар тол кесиб, от қилиб минамиз-да, тор кўчанинг чангини бурқиратиб чопамиз, чарчаши билмаймиз. Тол отни безашда ўртоқларимдан қолиши масликка тиришаман, ўзимча турли попуклар, шокилалар ёпишираман. Болалардан бирортаси тегсами, ҳайқмай ёқалашиб кетавераман.

Тўсатдан, лоп этиб, Хумсондан отам келиб қолади. Отам отдан тушган ҳамон мен уни қуchoқлаб ёпишаман.

— Ўғлим, омонмисан?— дейди отам мени қуchoқлаб, кейин отни етаклаганича ҳовлига киради-да, эгардан хуржунни олади. Севинишиб юргурган бувим ва бобом билан кўришиб, айвонга ўтиради.

Ойим, узоқда турганича «ассалом» дейди ва самоварга ёпиша кетади. Опам билан Иса акам ҳам, отам келганини эшитиб, дарров аллақайдан этиб келадилар.

Отамнинг қовоғи солиқ, индамасдан нос чекиб ўтиради, гапирмайди. Мен ҳам, мум тишилагандай сукутда, бобом ёнига тиқилиб ўтираман.

— Нима бўлди, гапир, қалай юмушларинг?— сўрайди оғир сукутдан кейин бобом.

Дадам, Тошмуҳаммад, баланд бўйли, сариқдан келган, соқол-мўйлови қора, усти-боши қўполгина киши. У бобомга жавоб бермайди. Яна анчагина жим ўтирган-

дан кейин носвойини тупуриб ташлайди-да, қисқагина қилиб тўнг жавоб беради:

— Уч кун бўлди — дўконга ўғри тушди, қолган молларни нари-бери сотдим-да, дўконни ташлаб, Ҳумсондан кетдим. Иш шундай расво...

Ҳамма жим, қотиб қолади. Узоқ сукутдан сўнг бирдан бобомнинг фифони фалакка чиқиб кетади, у жаҳл устида тўлқинланиб гапиради:

— Ҳумсон ҳам расво бўлди дегин, ҳа ахир одамлари инсөфли эди-ку?

— Ҳумсоннинг халқи яхши, лекин ўғрилар бор-да,— дейди отам калта қилиб.

Бобом ғоят хафа, бошини қўйи солиб ўтиради.

— Толеимиз қурсин! — ҳўнграб йиғлайди бувим.

Онам аста, товушсиз йиғлайди, фақат юзларидан оқиб тушган кўз ёшлари гўё бизнинг юраклардан сирқигандай, акам, опам ва мен гоҳ отамга, гоҳ онамга тикилиб, қайғу оғушида жим қотиб ўтирамиз.

Бобом бир сўз қотмасдан ўрнидан қўзғалади. Елкасига ғам юки чўккандай, гавдасини базур кўтаради ва ҳар кундагидан буқчайғанроқ ҳолда аста юриб, мачитга хуфтон намозига жўнайди.

Энди бувимнинг фифони тўғони бузилган дарёдай кўпира бошлаганда отам дарров кесиб ташлайди:

— Бас-бас, бўлди энди, худодан кўр,— дейди жаҳл билан, кейин сал юмшоқроқ оҳангда:— тирикчиликни бир амаллаб ўтказармиз, хафа бўлма, даладан овқат топилади,— дейди кафтига нос тўкиб.

Онам йиғлаб юриб самовар олиб келади, дастурхонда нон бурдаланади. Ҳаммамиз жим, сўзсиз, иштаҳасиз чой ичамиз.

* * *

Эртасига ҳар кунгидан ҳам вақтлик чойга ўтирамиз. Дадам тўрда, хафалигиданми дастурхонга қўл урмайди, оғзида нос, боши қўйи эгилган, жим. Мен дадамга зеҳн солиб, термилиб ўтираман. Соқоли сийрак, юзига ажин туша бошлаган, қўзлари йирик. У ҳар вақт шундай, нос чекиб, хаёлга берилиб, узоқ ўтиришни яхши кўради.

Бобом чойни катта-катта хўплайди, гапиради, ўзи хафа бўлса-да, дадамга насиҳат қилишга тиришади.

Дадам ҳадемай, бедемай, бир нуқтага қараб ўтиради.

— Бас, ўтган ишга салавот, унут,— дейди бобом йўталиб.— Ҳаракат қил. Тожи ака куни кечада Янгибозордан келди, олдига чиқиб маслаҳат сўра. Кейин Янгибозорга бор, қозоқлар одобли, шафқатли, тоза халқ.

— Тирикчилик дардидаман, менинг ишим, албатта, чўлда тентираш,— тўнғиллайди дадам ва носни чекиб бўлади-да, аччиқ чойдан ичади, кейин индамай кўчага чиқиб кетади.

Бобом узоқ ўтиргандан сўнг: «Уҳ!» деб оғир хўрсинади, ҳассасини дўқиллатиб, аста қадам билан кўчага жўнайди. Қаромат опам ҳам нохуш ҳолда жилдини қозиқдан олиб, бўйнига осади, китобининг ёнига яримта нонни тиқиширади-да, мактабга кетади. Демак, бугун тушда «нонхўрак»ка уйга келмас экан, деб ўйлайман ичимда. У жуда доно қиз, Навоий, Машраб, Ҳофизларни майин, ёқимли овози билан, чиройли оҳанг бериб, жуда равон ўқииди. Мен унинг пинжида жим қулоқ солиб узоқ тинглашни яхши кўраман. Иса акам ҳам Оқмачитдаги мактабга қатнайди. У жуда ювош, бўшгина бола, бугун ҳам жимгина мактабига жўнади.

Онам бояқиши бугун ниҳоят хафа. У ўрта бўйли, ориқцина, ранги-боши дурустгина, меҳнаткаш хотин. Ў ишидан жиндак бўш вақти бўлса дарров жиякми, дўппими тикишга ўтиради.

Бугун ҳам онам дастурхонни чаққонгина йиғиширади-да, иш тикишга ўтиради.

— Дадамнинг дўконини ўғри бўшатиб кетган бўлса, энди дадам Хумсонга бормайдими? Жуда ичим ачиништи, ойи, гапиринг, дадам ўғрини нимага дарров қидириб тоимайди?— сўрайман онамнинг ёнига ўтириб.

— Үгрилар айёр бўлади, ўғлим. Улар тун қоронғисида келади-да, бирнасда шиниради-кетади,— дейди онам хафа ҳолда. Чаққон қатим тоғтиб, секин гапира бошлиди ойим. Тоглар-тошлар, қоялар, учиримлар, улар орасида шарқираб оқсан сувлардан гапиради.

— Энгоқ, олча, асал — ҳаммаси тоғдан келади, уқдингми? Эшитганман, Хумсон тоғлари жуда баланд, чиройли эмиш, бағрида катта дарё кўпириб оқармиш.

Мен хаёлимда ўзимни тоғлар орасида тасаввур этаман. Эсиз-эсиз Хумсон. Мен дадамнинг ўрнида бўл-

сам ўғрини дарров ушлардим-да, ўхшатиб дўппослаб, молларни чўз дердим, ўғрига.

Ҳовлиқиб гапирганча ёрнимдан туриб кетаман. Ойим жилмайиб кулиб қўяди.

— Боққолчилик яхши хунар, ойи. Дўконда ҳамма нарса бўлади: буғдой, арпа, ун, сабзи, пиёз, чой, қанд, ёнғоқ, майиз. Мана Оқмачитда боққол бор-ку, нимани қидирсангиз топасиз ундан. Ўтганимда ҳавасим келади, қанд-қурслари, бирам жийдалари борки... Ҳавасим келиб, қараб ўтаман, биттаям бермайди-я. Дадамнинг дўкониям шундайдир-а, ойи? Дадам ёзда мени олиб бораман, деган эди. Эсиз... Хаёлим Хумсонда эди-я!

Ойим ишпечни токчага қўйиб, самоварнинг куличи қоқади-да, фивирлаб, ошхонага кириб кетади. Орқасидан қараб, ойим хафаликдан куйиб кетди, дейман ичимда.

Бир неча кун ўтгандан сўнг дадам Янгибозорга жўнашга тайёрлик кўра бошлайди. Қарз-хавола билан амал-тақал қилиб, чит, тик, тринка олади ва бир саҳар, қоронғида, отда жўнаб кетади.

Бобом ва бувим дуо қилиб йиғлаб қоладилар.

Онам анча тинчиган. У пешинга яқин кичик бобом-никига—отасиникига чиқмоқчи бўлиб, мени олдига солади. Онам паранжида, боққоллар ёнидан ўтиб бораёт-сак соқоллари оқ, таниш Сарви боққол секингина эшитилар-эшитилмас «Қурвақа» дейди. Жаҳлим чиққанидан қалтираб кетаман.

— Юр, тез-тез...— дейди онам.

— «Қурвақа» деяпти-ку, ҳар кун мени кўрганда «Қурвақа» дейди,— дейман ойимга ранжиган оҳангда.

— Ҳа, қўявер, эрмак қиласида, ҳамманинг ҳамшундай бир лақаби бўлади, парво қилма, ҳаммаси ҳазил,— дейди онам.

Бу — бобомнинг лақаби.

Бурчакка етганда жиндак тўхтайман. Бу ерда хашақ устида қишу ёз бир девона ётади. Соқоллари ўсган, кийимлари жулдур бир кекса девона. Ҳар куни шам ёқиб, гўштсиз қора шўрва қайнатади. Ҳозир эса бир нималар ҳақида хониш билан ваъзхонлик қилмоқда. Бирпас тўхтаб тинглайман. Онам анчагина илгари кетиб қолади.

Мачит олдидан ўтиб кетаётганда яна тўхтайман. Мачит минораси баланд, савлатли. Ҳар ўтганимда лаҳ-

загина тўхтаб, миноранинг тагидан бошига қадар бир кўз югуртираман.

Бувимларникага етамиз, онам орқасига бир қарайди-да, менинг қорамни кўргандан сўнг ичкарига кириб кетади.

Мен ташқарининг тўридаги дўконга кираман. Қаталак дўкончада бобом, икки тоғам, тўртта халфа маҳси тикмоқдалар.

— Э, кел-кел, камнамосан?!— дейди киноя билан шартта-шартта қатим тортиб, бигиз билан маҳси тикаётган Эргаш халфа.

— Ассалом!— дейман ва тўппа-тўғри тўрдаги бобомнинг олдига ўтаман.

Бобом мени қаттиқ қучиб, қўли билан орқамни биринки қоқади-да, тағин ишга тутинали. Дам тоғаларимга, дам халфаларга бир оз тегажаклик қилгандан кеъин ичкарига кириб кетаман.

Торгина ҳовли. Бобом ота-боболаридан қолган чурук уйни бузиб, минг мashaққат билан янги иморат солган. Кичкина, ниҳоят тор ҳовлида бир нав тузкина икки уй ва бир айвон. Ҳовлининг бурчида каттакон, йўғон, тарвақайлаб ўсган бир туп олма. Бувим ҳар баҳор дарахт олдига болта кўтариб боради-да: «Кесаман, кесаман сен ўлгурни!» деб пўниса қиласди.

Айвонда ойим билан бувим сўзлашиб ўтиришибди.

— Кела қол, болам, кел айланай,— дейди бувим қуҷоқлаб, икки юзимдан чўлл-чўлл ўпид.

У савлатли, тўлагина, оппоқ, кўзлари йирик, зийрак ва ширин сўз хотин.

Мен дарров ўйингга тушиман, эрмак ахтара бошлийман. Айвонда гир айланниб, бемалол кезиб юрган мусичаларни қувлайман.

— Бай-бай-бай, шўхсан-э...— дейди онам қўлинин силтаб.

Шилга кўзларим тушади:

— Вой, бола очипти, биттасини тушираман, калтак йўқми?—Ўчоқ бошига, келин ойим олдига югураман.

— Увол-ку, ахир, берманг!—дейди айвонда туриб онам.

Яна дам аммамнинг рийбати, дам бувимдан шикоят, узоқ битмас-туганмас сұхбатларини давом эттирадилар.

— Юр, укам, машинада тикишни ўргатаман. Бирим машинаки, шатиллатиб тикиб беради. Юр, ўзинг кўр, уч кун бурун горддан тоғанг олиб келди.

Келин ойим мени уйга бошлайди. Олдига тушиб уйга чопаман. Ярақлаган янги машина экан. Келин ойимни нари суриб, машинанинг қулоғини эгаллайман, ўнгу тескари айлантираман, у ёқ-бу ёғини очиб кўраман. Келин ойимнинг жаҳли чиқиб, «тегма, бу нозик нарса» дейди ва ўтириб маҳсиларнинг қўнжига машинада гул сола бошлайди. Бу янгиликдан ҳам тез зерикаманда, ташқарига, дўконга югураман.

Бобом пешин намозига кетган, у кўпдан бери маҷитнинг ихлосли сўфиси. Унинг баланд, гуриллаган овози минорадан янграб, узоқларга, аллақайларга кетади. Ҳар гал у аzon айтаркан, қулоқ солиб тураманда, «менинг бобом» деб қўяман ўртоқларимга. Бобом бирор кунни канда қилмайди, ҳар кун беш маҳал минорага чиқиб аzon айтади.

Мен дўконда бобомнинг йўқлигидан севинаманда, дарров кундага мукка тушиб оламан. Қўлимга тушган энг яхши чармларни қўва билан уриб-уриб, бизбизак кесишга киришаман. Лекин бизбизак ўлгурни яхши ўхшата олмайман. Шу чоғ тўсатдан катта тоғам Эгамберди қилмишимни кўриб қолади-да, ранжиб, мени койий бошлайди:

— Э-э, жинни бўлиб қолдингми? Вой-бўй, қиймалаб ташлабсан-ку бутун чармларни, тентак. Жўнаб қол ҳозир, буванг калтаклайди.—Қўлимдан газанни йириб олади-да, қиймаланган чармларни йиғиширади.

Лекин парвойим йўқ, писанд қилмасдан халфа-шотирдлар билан ҳазиллашиб ўтираман. Бобом пешин намозидан қайтиб, ишга ўтирган ҳамон менинг қилмисларимни сезиб қолади:

— Ия, бу нимаси? Увол-ку, тентак! Озмунча чармами! Жўна кўчага,—бақиради жаҳлдан қизариб.

Мен қовоғимни солиб, хафа ўтираман.

— Бор, сув олиб кел, ширач қорамиз,— дейди бобом юмшаган товуш билан кулимсираб.

Заранг товоқни кўтариб, дарров ичкарига югураман ва ғизиллаганимча бирпасда зарангни лиммо-лим тўлатиб сув олиб чиқаман.

— Баракалла, хумпар-э, чаққонсан-да ўзинг,—мақтайди мени бобом тукли қулоғини жимжилоги билан қашиб. Ҳалфаларга халақит бермасин дейди шекили, буюради:—Тур, бир ўйнаб кел!

Қўчага чиққим келмаганидан ғивирлаб уни-буни ўйнаб ўтираман. Катта ва кичик тоғаларим бошларини кўтармай иш тикадилар. Катта тоғам маҳси тикмоқда. У баланд бўйли, қотмадан келган, силнамо, ориққина киши. Кўзлари йирик, қошлари пайваста, мўйлови ўзига ярашган... У беданабоз, беданани жуда яхши кўради ва унинг тилини яхши билади. Ҳар кун пешинда ёки кечқурун Баландмачитга чиқиб ўртоқлари билан самоварда жиндак гаплашиб ўтиради. Усти-бoshi озода, бошида ҳамиша янги дўппи, белида қўш шоҳи белбог — олифтанамо йигит.

Кичик тоғам бўлса паст бўйликкина, мўйловлари сийрак, заиф ва кўримсизгина. У эртадан кечга қадар силжимай, бирон сўз қотмай, маҳси тикади.

Шогирд ва халфалар беш киши, кўзлари ва қўллари ишда, астагина хиргойи қилишади ёки эрмак учун ундан-бундан, олди-қочди воқеалардан гаплашиб, турмушдан нолиб, турли мashaқатлардан зорланиб ўтиришади. Уларнинг қўллари жуда чаққон, бирпасда бизгизни шартта-шартта тиқиб, ипни у ёқ-бу ёққа қулочлаб, чок тикадилар.

Мана ориқ, қотмагина, силнамо, соқоли жуда сийрак бир халфа секин қўшиқ айтади:

Жон-жон Латифа!..

Гул майдон Латифа,

Шохидা ўйнанг, баргига сайранг,

Жон Латифа!..

Унинг овози ёқимли, оҳанги майин, дардли.

— Жуфт бўлсин!— қиҷқиради бирор.

— Баракалла, офарин, устаҳон, қани тағин айтинг, қўшиқнинг конисиз-ку,— дейди лўппигина ёш бир халфа.

Аммо бобомнинг жаҳли чиқиб кетади:

— Э, бас, ишингни қил! Ҳазилнинг ҳам, қўшиқнинг ҳам бир шингили яхши, ортиқаси ярашмайди, таомил шу!— дейди кескин тарзда.

— Жон ака!— дейди кўримсизгина бир кекса халфа.— Ишни қилиб ўтирибмиз, ишимиз ёмон эмас, аммо зерикамиз, қўшиқ бўлса жонга роҳат, вақт ўтганини, чарчаганимизни билдиrmайди, эрмак-да, эрмак...— дейди ранжиган товуш билан бошини ишдан кўтармасдан.

Бобом унга бир ўқраяди-да, қизарип бўкиради:

— Олло де, оллога сифин!— Кеин юмшоқроқ товуш билан:— Дард кўп, даво йўқ... Эшонга қўл бер, кексайиб қолдинг, қўшиқ сенга чикора!— дейди.

Уй ичи сув қўйгандай жимжит бўлади. Халфа-шогирдлар, тоғала-рим жим иш тикадилар, ёлғиз пашшалар ғувиллаб айланади. Уларнинг хиралигидан диққат бўлган шогирдлар гоҳо «ах» деб билакларини ёки бўйинларини бир уриб қўядилар.

Жума кунлари халфа ва шогирдлар озод. Катта-кичик тоғаларим самоварга чиқиб кетадилар. Аммо бояқиши бобом ишни узмайди. Ўзи ёлғиз иш тикади. Тўп отарда ишини тугатади-да, таҳорат қилиб, мачитга жўнайди. Оқмачитда жума намозини ўқигандан кейин бизнинг маҳаллага яқин — Мўғул кўчадаги мачитга, эшоннинг олдига боради. Мачитда одам қалин, Ҳофизлар йиғи-сиги билан ишқий ва сўфиёна ғазаллар ўқиншади. Бобом «ху!» деб дарров ўртадаги зикирчиларга қўшилиб, зикр тушиб кетади. Жони-дили билан, астойдил зикр қиласди.

Бобом камбағал, зўр-базўр рўзгорини сургаб, та-маддиқ қиласди, кечакундуз тинмасдан ишларди, аммо озгина вақт топса, дарров намоз-ибодатга бери-ларди.

* * *

Бир куни бобомнинг устахонасида ўтирсам кир пашанжига ўралган, қадди букик, ориқ бир хотин салом бериб киради ва секингина дераза тагига чўқади.

— О, айланай, пиrim, меҳрибоним!— дейди кампир бобомга мурожаат этиб.— Ҳузурингизга келдим.

Бобом бошини кўтармасдан алик олади-да, кампирдан сўрайди:

— Ҳа, ишинг қалай, кампир?

Кампир узоқ гапиради, боласининг ишсиз сарсонлигидан ҳасрат қилади, турмушдан зорланади:

— Сизга сифиниб келдим, айланай уста, ўғлимни ишга олинг, ақлли мўмин-қобил бола...

Бобом индамайди, дўқ-дўқ қилиб шонни уриб қўяди-да, бирпасдан кейин нохуш товуш билан дейди:

— Шум бола. Биламан уни, бир вақт ишлаган. Тақаббур, қўрс, пичингни яхши кўрадиган, шилқим бола, тушундингми?

Бир лаҳза кампирнинг нафаси ичига тушиб кетади, кейин ялинчоқ товуш билан гапиради:

— Гапингиз тўғри, уста. Ҳаммаси рост, қандай қилай, ёмон, қўрс бола, ўлгудай ўжар, дилозор. Ўзим ҳам биламан, тақсир. Йўлга солинг. Лекин акли расо. Одам бўлади, деган умидим бор, тақсир. Ёрдам беринг, яхшилигинизни сира унутмаймиз, очмиз...— деб пиқ-пиқ йиғлайди кампир ва сўзида яна давом эгади.— Дардимиз кўп, ҳасратимиз кўп; ташқарига бирпасга чиқсангиз жиндак гапим бор эди,— дейди яна ялинниб.

Бобом тўнгиллаб дейди:

— Кампир, халфаларнинг қулоғи бек, айтавер нима гап?

— Фалакнинг дастидан ўлдик, додимизни эшитадиган киши йўқ.

— Бас, бас, ўзи нима гап? Пўсткалласини гапир!— дейди бобом.

Кампир бир он сукут қилади, кейин йиги аралаш, шивирлаб гапиради:

— Бойвачча ўлгурнинг болаларига, эркатойларига кинна солиш, қоқиши-суқиши учун гоҳо бориб турардим. Келин пича димоғдор бўлса ҳам «келинг, келинг» деб турарди бояқиш. Бир кун у «невараангизни менга беринг, чақалогимни кўтариб юради, кийим-бош қилиб

бераман, овқати шу ердан ўтади», деб ялинди. Үн учга кирган ёшгина попукдай қиз әди. «Хўп, болам!» дедим, суюниб кетдим, жилла бўлмаса қорни тўяди-ку, деб ўйладим. Уйга бориб мақтадим — бой жуда бадавлат, ер-сувлари кўп, дедим. Неварам ҳам суюниб кетди, дар-ров олдимга солиб, бойнинг ҳовлисига олиб бордим. Болалари кўп, уйи бағ-буғ. Қелин гердайиб: «Яхши қилдингиз, буви, неварангиз ёлчиб қолади», деб мақтанди. Мен нодон, фафлат босган бошим, суюниб, дуо қилиб уйга қайтдим. Олти-етти ой ўтди. Неварам боя-қиши гоҳ-гоҳ уйга бир зумгина келиб кетарди. «Бувижон, иш кўп, жуда зерикдим», деб зорланарди. «Ҳечқи-си йўқ, ишга пишасан, қорнинг тўқ бўлса бас, чирогим», деб алдаб-сулдаб жўнатардим мен гумроҳ. Лекин бой-ваҷча ўлгур қизга кўз қирини ташлаб юрар экан. «Оппоқ қизим, яхши қизим», деб алдаб юрар экан жувонмарг бўлгур.

Халфалар, шивирлашиб, бир-бирини туртиб қўйи-шади. Улар гапга зимдан қулоқ солар эдилар.

— Бир кун келин ясаниб, болаларини ясантириб онасиникига кетган экан, бойвачча қизни алдапти, аврапти, хуллас ёпишипти. Э, уста, аҳволимиз шу, неварам шумшайиб уйга келиб ўтирипти... Дардимиз беҳисоб. Илоҳим, бойваччаларга ўлим берсин, хонавайрон бўлсин!— ҳўнграб йиғлаб юборади кампир.

Халфалар, тоғаларим ғазабдан титрайдилар, бобом оқариб кетади.

— Бойваччанг ким? Оти нима абраҳминг? — сўрайди бақириб.

— Буни сир сақлайман, уста, мабодо бой билса, тинч қўймайди бизни,— дейди кампир секин товуш билан.

— Бойваччаларни пул қутириради. Итваччалар...— бўғилади кекса халфа.

— Турган-битгани ифлослик у абраҳларнинг,— дейди иккинчи бир халфа.

Бобом узоқ ва оғир сукутдан сўнг кампирни ову-тади:

— Бас, йиғлама, золимлар кўп, хоинлар кўп, уларнинг шундай номаъқулчиликлари, итликлари бўлиб туради. Кўп кўрганмиз, кўп эшитганмиз бундай воқеаларни. Сабр қил, тангрим ўзи беради уларга жазони!— Бир оз ўйланиб ўтиргандан сўнг, бошини кўтариб сў-

райди:—Хўш, ўғлинг уста Мирҳамидан кетиб қолдими?

— Уришиб қолипти... Йўқ деманг, олинг, тасалдуқ!..— тутилиб ялинади кампир.

— Кампир, юбор ўғлингни. Ўзим яхшилаб бир гаплашаман. Хўп эзив, иннакейин ишга оламан абллаҳни.

Кампир узундан-узун дуо қилиб, чурук паранжисининг этакларини ерга сургаган ҳолда чиқиб кетади.

Мен анграийб ўтираман.

* * *

Ҳаво ҳаддан ташқари исиб кетади. Офтоб омонсиз. Халфалар ва тоғаларим тер қуиб ишлайдилар, дам жиққа ҳўл рўмоллари билан елпиниб, дам энгашиб манглайларидан терни сидирадилар, аммо бобом тушкур мунчоқ-мунчоқ тер босса ҳам писанд қилмайди, бемалол ишлайди, шартта-шартта чарм қирқади, ишдан тинмайди.

— Шу тобда, жардаги муздай сувга бир шўнғиб роҳатланиб чиқсанг!— дейди лўппи халфа.

Бобом бир хўмрайиб қўяди.

Гоҳо маҳалланинг бекорчилари киради. Ундан-бундан гаплашиб, баъзилари эрмак учун маҳсиларни бўяб, пардозлаб ўтирадилар. Бекорчи камбағаллар кўп. Халфалар, тоғаларим иссиқдан эсанкираган ҳолда сустгина ишлаб ўтирганда, тўсатдан кекса халфа сукутни бузади:

— Ҳа, ростдан, бугун сешанба. Эрта чоршанба, бозорга борамиз, хўпми, уста? Маҳсиларни дўндириб сотамиз-да, салқин самоварда қулинг ўргилсин қаймоқдек нонни жиндай мураббо билан уриб оламиз. Кейин аччиқ кўк чойни бостириб ичамиз.— Қўсанинг юзига табассум ёйлади.

— Суф сизга, дўстим!— дейди дарров унга жавобан иккинчи бир халфа.— Вағилламанг беҳуда, бу гал навбат бизники. Янги олача яхтак ҳам интизор бўлиб турипти, ясаниб биз ҳам бир гал бозорга бориб, гашт қилайлик... Бизнинг кўнгил ҳам қушдек талпинади. Уста, хўп денг!— Ялинган оҳанг билан бобомга қарайди.— Бозор яхши-да. Фалва-гульва кўп. Одам қалин, мисоли дарёйи кабир,— дейди халфа.

— Бўлди, бўлди, бас! Ишга қаранглар, бир гап бўлар!— дейди бобом чармдан бошини кўтармай.

Яна уйга оғир, зериктирувчи сукунат чўқади. Қулоchlаниб тортилган ипларнинг, кесилган чармларнинг ширтиллагани эшигиди, холос. Ҳамма иссиқдан бўшашиб, жим, ялқовгина ишлайди. Мен кўчага чиқаман. Аллақандай бир аравакаш бир арава қумни кўчага туширади-да, кетиб қолади. Болалар севиниб, олтин каби қумга ёпишамиз.

* * *

Бувим ҳовлига бир парча кигизни ташлаб, қайтакайта супуради. Ўзи кигиз қоқиш, ҳовли супуриш, сув сепишга ўхшаш ишларни жуда ҳам яхши кўради. Сира тинмайди.

Ундан-бундан, замонанинг турли воқеаларидан, тирикчиликдан гапириб ўтирган бобом аста айвондан туради ва ҳовлига, бувим тайёрлаган салқин жойга ўтириб, тиззаларини уқалайди.

— О!— дейди бобом бошини қимирлатиб.— Умр деган бир лаҳзада сувдай оқди-кетди! Давр ҳам кетди, туюм кетди, пулим кетди. Э, бир замонлар бор эди, туда кайф қилиб, ҳали Чимкентга, ҳали Сайрамга, ҳали қарабисзки, Қарқарага қатнардик. Ўтиб кетди давр. Кўрдим, юрдим, ҳа, Тош омон бўлсин энди, болаларига ўзи бош бўлсин!

Бувим кичкина бир кўрпачани кигизнинг бир четига солади-да, бошидаги эски енгил рўмолини қайтадан боғлаб, қўлидаги бир калава ип билан бобомнинг ёнига ўтиради.

— Ҳа, умр ҳам, давр ҳам кўз очиб юмгунча ўтар экан, кетар экан. Илоҳим, Тошмат омон бўлсин, ўғил-қизлари кўпайсин! Дуойим шу.— Бир он ўйланиб кейин сўзида давом этади.— Лекин жиндай боғ ёки пича кенггина ҳовли ийқ. Шу кафтдай ҳовлида ўтирибмиз...

— Э-э,— дейди бобом ердан кўзларини узмасдан,— қайдаги гапларни бошлайсан. Бутун умр тужада, отда ўтди. Қор, жалаларга қарамасдан тоғу тошларни кездик. Тирикчилик ўнғай эмас, эҳ-эй!.. Лекин от жонивор асл нарса. От тоғда, тошда, даштда одамнинг дўсти, мисоли от билан одамнинг дарди бирдек. Юриб кўрганимиз кўп. От бояқишининг гўнги хазина. Таппи қилиб

ёқасанми, айниқса деҳқонга гавҳардек бебаҳо. Эшигтганман, от гўнги ҳакимларга тилладек зарур эмиш. Лекин биянинг қимизи дориларнинг асили. Қани бўлса, бир шимиранг! Айниқса от жонивор жангда, улоқда қутуриб кетади. Хаёлимда одамларга қараганда отларда завқ кўп деман-ов! Айниқса, йўрга отларга мингандзавқа тўласан, киши. Бургут отларни, йўрга отларни кўрдик хўп. Ҳавасинг келади. Ҳазрат Алиниңг ҳам бургутдай учқур Дулдул деган отлари бўлган экан.— Бир оз сукутдан кейин бобом давом этади.— Аммо, тuya даштда, саҳрода мисоли азим дарё. Чўлда егани чўп, холос. Уч кун, тўрт кун саҳрода юрасиз бир қатра сув йўқ. Жонивор чидайди. Қуёш жаҳаннамдай ёнади, шунга тuya чидайди-да. Лекин сутидан қумрон ясайдилар. Тоти яхши бўлади. Хўп кўрдик, хўп ичдик. Кампир, эсингда борми, бирдан туюмиз туғиб қўйган эди. Бола-чақа, аёллар чандон хурсанд бўлган эди. Попукдай бўта эди, эсингдами?

— Ҳа, эсимда, бўталоқ бирам кўҳлик, кўзлари катта-катта, мулойим, ёқимли, зийрак эдики, ҳамманинг ҳаваси келарди,— дейди кампир кулиб.— Сутиниям ичганимиз.

Тағин бобом бошлайди гапни. Кўзлари озгина намдай.

— Ҳа, лекин тuya мингандиши түяниңг қадрини, ишининг завқини билади. Э-э ўтди умр, сувдек оқдикетди. Чақмоқдек ярқ этиб ёнди-ю, ўчи.

Бувимнинг энсаси қотади.

— Э, нолиманг сира, шукур қилинг, саксонга кирдингиз. Ошингизни өшидингиз, ёшингизни яшадингиз,— дейди бувим лабини буриб.

Бобом мийифида кулиб, бармоқлари билан оппоқ соқолини тарайди.

— Сирасини гапираман-да, кампир, невараларнинг тўйини кўрсан дейман.

— Ҳа, кейин невара келин кўрсан дерсиз. Ҳо, жон шундай ширин бўлади қариларга,— дейди кампир пичинг билан.

Бобом эскидан тuya мингандиши. Бойларга хизмат қилган. Ҳар хил маталарни, чой ва майизларни ортиб, турли шаҳарларга, ҳатто Орқа, Қарқара каби узоқ жойларга борган. Бобомнинг етти туси бўлган экан. Қаҳратон қиши кунлари туяларига бир оз дам бераркан.

Маҳалла ва қариндошлар: «Э-э! Сотинг бу тяяларни, қиши билан боқасизми?! Ем-хашак деб даҳмаза қилиб юрасизми?! Сотиб юборинг, кўклам келди дегунча бозордан дарров бошқаларни оласиз!..» деб маслаҳат берар эканлар. Аммо бобом ўжар экан: «Йўқ-йўқ! Бўлмаган, бемаъни гапни қилманглар, тяяни бузрук дейдилар, азиз нарса, ахир! Хашак, кунжара сероб. Итниям боқади-ку одамлар, булар тяя-ку, бузрук маҳлуқ» дер экан. Бобом кучук, товуқларни ёмон кўрарди. Сира боқмасди уларни.

Молхонамиз кенг-ковул. Бобом чўп-хашак, кунжаларни вақтида кўп қилиб ғамлар экан. Айтишларича, тяялари семиз, ялтираб туар экан. Узоқ қиши кунлари бобом куни бўйи уларнинг тагини тозалаб, супуриб, овқат бериб, тўйдириб юраркан. Гоҳ-гоҳ тяяларини эслаб, мақтар эди чол. Жуда ҳам яхши кўрар экан тяяларини. «Жон ичиди сақлардим уларни. Тоғда, тошда юрардим тентираб, аттанг, ўтиб кетди давр...» дерди бобом уларни эслаганда. Менинг отам ҳам ёшлигидан бобом билан бирга тияда юрган экан. Узоқ далалардан гуруч, похол, хашак келтириб, қишида шаҳарда сотишаркан. Бобом жуда қаттиқ қиши совуғида, ёз иссиғида бирон самоварда тўхтаб чой ичишганда, бир чойнак чойни тугатиб: «Тош! Югур самовардан сув оқизиб кел, шамаси яхши, увол-ку, ахир!» дер экан. Отам: «Жинни бўлдими чол, уят-ку...» дер экан ичиди ва қовоғини солиб ўрнидан тураркан-да, бобом билмас, чой солиб дамлаб олиб келаркан, кейин самоварчига аста пул ташлаб, тяяга миниб кетаркан.

— Бува, ҳаммасини эшитдим. Бизга кичкина бир боғ бўлса,— дейман мен туриб-туриб,— майли қуруқ жой бўлсаям, ўзим шафтолиларни саралаб, гилослар, ўриклар экаман. Кейин яхши, қулинг ўргулсин токлар, ўтқазаманки, кўрасиз. Сиз нуқул тяяларни гапирасиз, ўтган замонингизни мақтайсиз. Менга тяя эмас, боғ керак! Шаҳарнинг иссиғини кўринг, жаҳаннам. Дала яхши-да. Фир-фир шамол. Сувлар кўп. Қовун-тарвуз сероб, узумлар кўп.

Бобом кулгидан қотиб қолади.

— Эй, тавба, ўғлим, нима деяпсан ўзинг! Далани мақтайсан-а, ўзим биламан даланинг гаштини, дардисар пул йўқ. Боққа пул керак, болам, пул бўлса чангали

да шўрва. Қатта бўлиб, топармон бўлсанг, ўзинг оласан арши аълодай бир боғни.

Мен индамайман, қовоғимни солиб, яна бирпасгина бобом ва бувимнинг гапларига қулоқ соламан ва пайт пойлаб, бобомга ялинаман:

— Гузарга қовун тушди, бирам ширинки, юринг, бува, қовун чиқибди!— Бобомнинг қўлларига ёпишиб сургай бошлайман.

— Э-э, қўй, ўғлим, ҳали пишмаган, сабр қил, пулим ҳам йўқ,— дейди бобом.

— Бас-э, ёмон бўлиб кетибсан, чақа анқонинг тухуми!— дейди бувим жаҳл билан.

Қовоғимни солиб, хафа ҳолда кўчага чиқиб кетаман.

* * *

— Тошга нима бўлди? Тинчликмикан? Соғмикан? Мусоғирлик қурсин, илоҳим,— дейди бувим бобомга тикилиб.— Нима қилиб ялпайиб ўтирибсиз?! Туриңг ҳозир! Ҳасан ака келибди, учрашинг! — дейди ялинган товуш билан.

Чол тасбиҳни кўрпачага қўйиб, дейди:

— Бордим Ҳасанга...— бир оздан кейин овозини ба-ландроқ қўйиб дейди:— Юрипти-да, саҳрова газбозлик қилиб тентираб...

— Уч ой бўлади кетганига, доми-дарак йўқ, битта-ю битта ўғлим. Бемеҳрсиз!..— Бувимнинг юзидағи ажинлари кўпайиб кетгандай туюлади менга.

— Билмадим... Хумсондалигига ҳар ўн беш кун ғириллаб хабар келиб турарди, чоғи. Янгибозорга борди-ю, жимжит бўлди-қўйди.— Бир оз сукутдан кейин

давом этади бобом:— Юрғандир-да жазирама саҳроларда бола-чақа, чол-кампир, деб. Тирикчилик шундай оғир юқ, азобу уқубат бўлади... Чумоли доим ишда, кеча-кундуз меҳнат қиласиди. Одамлар ҳам бамисоли чумоли... Беш вақт намозингда дуо қилиб ўтиравер. Бизларнинг қўлимиздан шу келади, холос.

Чархни ғиз-ғиз айлантириб кампир гапиради:

— Оғир замон бўлди, ҳали сув пули, ҳали ер пули, солиқларнинг соң-саноғи йўқ, тирикчилик бир дардисар бўлиб қолди. Бу Некалай жувонмаргнинг ҳалқ билан сира иши йўқ...— Узоқ ҳўрсинади-да:— Ишқилиб, Тош омон бўлсин...— дейди бувим йиғламсираб.

Бобомнинг ҳам кўзларига жиққа ёш тўлган. Ҳассаси қўлида, букчайиб, Мираҳмад отаникига чиқиб кетади.

Ўйин яхши нарса. Мен юраман тентирааб, эрта ҳам, кеч ҳам ўйнаганим-ўйнаган. Ўртоқларим жуда-жуда кўп: Қодир, Аъзам, Турғун, Аҳмад, Ҳожи, Собир... Қодир мўмингина кўринади, аммо жаҳли чиқсами, қўймайди, ёқалашиб кетади. Аҳмад тентакроқ, ошиқбоз, жуда камбағалки... Ҳожининг отаси мардикор, базўр кун кечиради. Лекин қувгина киши. Ўғли ҳам шундайроқ. Собир кичкина-ю, пишиққина. Маҳаллада болалар кўп, лекин бир-бирига ўҳшамайди.

Бизга ҳар нарса ўйин: ҳали ошиқ, ҳали арава ўйин, ҳали чиллак, ҳали от бўлиб чопиш, ким ўзиш. Булардан зерикиш йўқ. Ҳар кун неча дафъа қайта-қайта ўйнаймиз.

Мен ҳали мактабга қатнамасам ҳам қуръоннинг айрим кичик оятларини, Машрабнинг баъзи ғазалларини сувдай биламан. Қаромат опам ўргатган эди менга буларни. «Бирпасда сувдай билиб олдинг-а!» деб яна ўзи ҳайрон бўларди.

Бобом зимдан синчиклаб, разм солиб ўтиради ва узоқ сукутдан кейин онамга қараб дейди:

— Ўғлинг зийрак, Шаҳодат, мулла қиласиз ўғлонни.

— Ҳа, ўқитайлик. Аммо Қаром ҳам ўқийверсин, ақли етуқ қиз. Мана Навоийни, Ҳофизни бирам ўқийдики, сел қилиб юборади. Отин буви ҳам доим ҳаммага Қаромни таъриф қилиб юради.

— Ўқиган яхши. Қиз бола бировнинг ҳасми. Майли, ўқисин. Мен ўзим омиман. Ҳе, деса, бе, дейман. Тошни жиндайгина ўқитдим, чаласавод у. Неваралар мулла бўлсин, майли ўқисин.— Бобомнинг юзларига табассум ёйлади, кейин хурсандликдан кулиб юборади.

* * *

Отамнинг кетганига олти ой деганда, бир кун оқшомда тўсатдан эшикдан кириб келади. Онам, бувим йиғлаб кўришадилар. Мен секин қучоқлайман. Қамгап дадам индамайди.

Бобом кўришиб, қайта-қайта сўрашади:

— Омонмисан, омонмисан, ўғлим?

— Ҳа, юрибмиз саҳрода,— жавоб беради отам қис-
қагина.

Бобом қозоқларнинг тирикчилигидан, саҳро ҳаёти-
дан, қўйлар-эчкилардан қанча эзмалаб сўраса-да, отам
фақат «ҳа», ёки «йўқ» деб калта жавоб беради,
холос.

Бобом бир оз сукут этади, кейин бошини кўтариб
сўрайди:

— Қанча турасан?

— Уч кун,— жавоб беради отам кескин равишда.

Бувим йиги аралаш галиради:

— Ой юр, болам; омон юр, қайда бўлсанг ҳам омон
бўл, бошинг тошдан бўлсин! Ҳар кун беш вақт намо-
зимда дуо қиласман. Ўғлим, ҳазир бўл. Ёмонлар кўп.
Улардан узоқ бўл, ҳамроҳларингга ҳамиша яқин тут
ўзингни. Эсон бўл, оллога топширдим сени!..— Йиғла-
ган ҳолида ўрнидан туриб, ошхонага, ойимнинг олдига
кетади.

Бошини этиб хомуш ўтирган бобом ҳар турли иб-
ратли сўзлар билан, отамга насиҳат қила бошлайди:

— Фаним кўп, улар ҳар ерда бор. Яхшига улфат
бўл. Қозоқлар билан улфатчилик қил. Қозоқлар одам-
га меҳрибон, яхшилик қиласиган халқ. Қозоқлар билан
кўп юрганман. Улар тинчликни яхши кўради,— дейди
таъкидлаб бобом.— Қўрслик қиласма, мулойим бўл! Би-
ласман сени, кўп қўрссан. Гап-гаштакларинг ҳам бор,
биласман.

Бетоқатланиб ўтирган отам асабийлашиб дейди:

— Бас, бас, етар!

Заҳардай аччиқ чойни қанд тишлаб тез-тез ҳўплай-
ди-да, ўрнидан туриб, самоварга чиқиб кетади.

Дарров мен ҳам кўчага отиламан.

Октябрь ойи. Ҳавода салқин шабада. Ўриклар, ол-
малар, тераклар барги олтинланган... Япроқлар ерда
гилам-гилам... Осмон кўм-кўк... Қуёш ёқимли... Ҳавода
тўда-тўда булутлар кезади... Боғбонлар шаҳарга кўчиб
келганлар.

Кўчада, ҳар вақтдагидай, катталар уришиб-муштла-
шиб ошиқ ўйнамоқдалар. Кичкиналар ёнғоқ ўйнайди.
Дарров чўнтағимдан бир ҳовуч ёнғоқ олиб, ўйинга ки-
риша кетаман.

Эртаси кун отам бозордан қайтганда ярақлаган бир жуфт калишни менга кулимсираб узатади:

— Мана, кий!

Калишни маҳкам құчоқлаб, тиззага қадар тупроққа қорилған оёқларимга ялт этиб қарайман ва дарров бириң-кетин икки оёғимни ариқдаги муздай сувда шапиллатиб чаяман-да, калишларни кийиб оламан.

— Сағал катта-ку?— дейман севинганимдан энтикиб.

— Киявер, ўғлим, маҳси билан жуда лойиқ кела-ди,— жавоб беради отам юмшоқ товуш билан.

Отилиб ҳөвлігі кираман-да, ошхонага, ош дамлаёт-ған онам олдига югураман:

— Ойи, ойи, буни қаранг, яхшими? Эртага сұғи бувамға чиқиб,— дейман оёғимдаги калишларни күрсатиб.— маҳси оламан.

— Буюрсин!.. Ажабми!..— дейди ойим калишларга қараб.

Айвонда дадам кулиб, нималарни дир бобомға гапиради. Дадамнинг бугун кайфи чоғ.

— Қариб қолдим, мазам йўқ, мадорим йўқ... Умр тугаяпти...— дейди бобом хўрсиниб.

— Бақувватсиз, ота, рангингиз яхши.— дейди дадам мулойим товуш билан.

— Э-э. Куч кетди, қувват кетди, болам!— дейди бобом сўзларни бир-бир чертиб.— Ҳа, шундай, путур кетди энди. Зўрға-зўрға намозга бориб келаман, холос! Саксонга кирдим-у, ўтириб қолдим, ўғлим. Тез-тез келиб тур... Уқдингми?

— Тирикчилик-да, қандай қиласай, ота?— дейди дадам паришон ҳолда.— На остимдаги отим тинади, на ўзим... Ҳали даشتга, чоршанба бозорга, ҳали Шаробхонага, ҳали Турбатга... Ўзим ҳам жон деб тез-тез келиб турардим-у, иложим йўқ. Қарзларим кўп, мана бугун ҳам насияга мол олдим,— дейди отам ерга қараб.

Бобом хаёлга ботиб узоқ жим ўтиргандан кейин, намозга отланади.

Эртаси қоронғида, бақувват йўрға отига миниб, дадам жўнаб кетади.

* * *

Аzonда уйғонаман. Ҳамма ёқ оппоқ қор. Пара-пара майин қор осмондан қуилилиб туради, шамолнинг секин,

Бўғиқ гувиллаши эшитилади. Қарғалар «қағ, қағ, қағ» деб, қор ўйинини бошлаб юборган. Улар ҳали қанотларини кенг ёйиб учади, ҳали шод ва мағрур чайқалиб, юмшоқ қор устида юради. Баъзилари сўнгак ғажиб, талашади.

Ойим ва бувим яланг оёқларга кавуш кийган, ғарчурч қор босиб, совуқдан қалтираган ҳолда наматларни, кўрпачаларни уйга, ҳовли юзидағи темир-терсакларни ошхонага ташиб, ҳамма ёқни саранжом-саришта қилишмоқда.

Бошимни ёстиқдан бир узиб, ҳовлини томоша қиласман. Томни, ҳовлини, дарахтларни оппоқ қор буркаган. Севиниб кетаман. Айвон лабида момиқдай қор. Қўлларимни узатиб, ҳовучлайман. Қор нафаси юзларимга яна яқинроқ урилади. Қор совуғи қўлларимни ва ёноқларимни, пешонамни ва бурун учини ялаб турса-да, менга жуда ёқимли туюлади...

Бувим шарт-шарт қилиб, айвоннинг фақат ярмисига пана бўлиб турган чодирни қоқади:

— Тур энди! Ётасанми чўзилиб! Қорни кўряпсанми, бирам чиройли ёғяпти,— дейди ёнимга келиб.

Унинг кўзлари совуқдан ёшланган, буришиқ юзларида табассум...

Осмондан қорнинг қўйилишини, дарахтларнинг момиқдай қор кўмган нозик новдаларини узоқ томоша қилиб ётаман. Бувим жойнамоз устида тасбеҳ ўгириб ўтирибди, аммо буришиқ юзидағи кўтаринки руҳ унинг ҳам хаёлхонасида узоқ умрининг ҳаяжонли хотиралари мавж урганини кўрсатар эди.

Ниҳоят эринибина ўрнимдан тураман. Нари-бери паҳталик тўнни кияман-да, чой ичмасдан кўчага югураман. Ҳамма ёқ жимжит. Аста амакимнинг эшигидан қарайман. Қодир кенг ҳовлида қор ўйнаб, қандайдир бир ашулани ғинғиллаб юрибди. Шу тобда мачитдан бобом қайтиб қолади. У совуқдан қалтираб, ҳассасини аранг ушлаб кеъларди. Бобомга эргашаман. Бобом ҳовлига киради-да, айвондаги иссиқ, жазиллаб турган танчага суқилади.

— Ўтири, кўн совуқ, танчага кир!— дейди бобом.

Оёқларимни танчага тикиб, бобомнинг пинжига кираман-да, ашула бошлайман:

Қорда қарға чўмилди,
Икки кўзи юмилди,
Бувимнинг қўлидаги
Косов билан қувилди.

Минишга улов бўлса,
Ҳиш келди, олов бўлса!
Қор қалин, совуқ қаттиқ,
Сергўшт, ёғлиқ палов бўлса!..

Ойим шақиллаб қайнаб турган самоварни олиб келади. Гангур-гўнгур билан чой ича бошлаймиз. Дастроҳонда ҳар кунги нон, фақат нон. Ёғ ҳам йўқ, сут ҳам йўқ. Сигирни аллақачон сотиб юборганимиз. Қанд ҳам йўқ; туршак ҳам йўқ. «Ҳеч бўлмаганда жийда бўлса-чи», деб ўйлайман ичимда, аммо индамайман. Иса билан Қаром опам нари-бери нон чайнаб, бир пиёладан чой ичишади-да, жилдларини бўйинга осиб, мактабга югуришади. Мен ҳам уларга эргашиб кўчага чопаман. Бир гала бола қор тўзитиб ўйнамоқда. Мен ҳам қўшилиб кетаман. Муздай қорни ҳовучларимизда юмалоқлаб, бир-биrimизга отамиз. Дам уришиб, дам яратшиб, тўйгунча, чарчагунча ўйнаймиз. Қорнинг эрталабки шиддатли ёфиши тўхтаган, фақат енгилгина учқунламоқда. Қуёш булувлар остидан гоҳо бир лаҳза чиқиб қолса, дарахт новдаларига чиройли ястанган қор учқунланиб кетади.

Ўйиндан зериккандан кейин, болалар ҳаммамиз катта кўчага, гузарга тушамиз. Гузарда қатор ўтириб, қўнғироқларини жаранглатиб ўтган конкаларни, унинг ҳансираф чопган отларини томоша қиласиз. Гузарда одам қалин, яланг оёқ, юпун кийинган, қалтираган одамлар кўп. Боққоллар сөвуқдан қалтираб, оёқларини зифирдай танчага тиқиб, сабзи тўғраб ўтиришади. Бойваччалар бўлса отда, извошда талтайиб ўтади.

Томларда қор қураганлар кўп. Ҳазиллашиб, тўсатдан болаларнинг бошига томдан кимдир қор ташлаб юборади. Бизнинг елкамизда, бошларимизда қор, томдаги йигитларни ҳазиллашиб сўкамиз.

Баъзан шовқин кўтариб, гаплашиб қўямиз:

— Ҳа, мен яқинда дадам билан конкага тушганман. Маза қилиб узоққа, городга борганимиз... Яна дадам билан тушамиз. Отлари жудаям чопқир,—дейди бир бола.

— Мен конкага сира тушган эмасман, пулимиз йўқ...— дейди яна бир бола.

Тўсатдан қоровул келиб қолади.

* — Хўш, нима қилиб турна қатор терилиб ўтирибсанлар?!— бақиради кўзларини хунук олайтириб.

Мен ювош товуш билан жавоб бераман:

— Амаки, қор яхши, томоша қилиб ўтирибмиз.

У foят баджаҳл, кўримсизгина, хунук, узун мўйловли, кўзлари ола-кула, тишлари сўйлоқ, бангинамо киши. Биз жуда қўрқамиз ундан. Маҳаллада кичик бир ҳужрада ёлғиз яшайди.

Қўлидаги таёқни кўтариб, пўписа қилади:

— Ҳаромилар! Ҳайдо, жўналаринг! Ҳозир ҳуштакни чалиб юбораманки...

Болалар, ҳаммамиз дув этиб қочамиз, бўшгина бир бола, одатдагидек, қоровулнинг қўлига тушади-ю, ҳўнграб йиглаб юборади.

Қўёш булулардан аллақачон чиқиб олган. Том бўғотларидан, тарновлардан чак-чак сув томади. Томлар туташиб кетган, ҳаммаси бўғот. Онда-сонда тунука том кўринади, бу албатта бойнинг ичкари-ташқари ҳовлиси, деяверинг.

Бизнинг уйда Исадан бошқа қор курайдиган одам йўқ. Бобом ҳассада, кекса, мен бўлсам кичкина. Мактабдан қайтгандан сўнг Иса томга чиқади, эриган қорни зўрға-зўрға ҳовлига ташлайди. Ҳар ташлаганда бир «уҳ!» деб қўяди. Мен бир белни сургаб, нарвонга чиқаман. Оппоқ қор босган тоғлар яқин кўринади.

— Э-э! Қўй! Белни ташла!— қичқиради томдан Иса.

— Қўшнилардан сўрасам биттасиям курагини бермайди, ҳаммаси, ўзимизга керак, дейди,—дейман ноҳуш товуш билан, белни ёрга отаман-да, бурнимдан келган сувни енгларим билан артаман.

— Туш пастга, фалокат ёмон бўлади-я, туш, том жуда сирғанчиқ!— дейди Иса томдан туриб.

Нарвондан аста, истамасдангина тушаман-да, кўчада бир оз айлангандан кейин Тожи бувимникига чиқаман. Ўспирин ўғли Мўмин қорни кураб, нарвондан тушиб келмоқда.

— Ҳа, оғайни, келинг-келинг, бир чўпчак топиб қўйдим,— дейди Мўмин кулиб.

— Э-э, чўпчак кечаси ярашади,— дейман Мўминга,

— Бўлмаса, сен айт, биз эшитамиз. Эрмак-да, танчада ўтириб маза қилиб эшитамиз,— дейди Мўмин куракни қордан тозалаб, айвоннинг деворига суяб қўяди, кафтларини ишқалаб, танчага тиқилади.

— Хўбам қор тушди-я, буғдойга барака!— дейди менга жой кўрсатиб ва ёнидан кўрпанинг бир четини кўтаради, имлаб.

Иссиқ танчага суқиламан. Тожи бувим, семиз, бақувват кампир, танчага бошини тиқиб, кичкина куракча билан оловни очади. Танча бозиллаб кетади.

— Чўпчакни кечаси айтаман,— дейман Мўминга қараб.

Шу пайт уйдан Мўминнинг акаси Туроб акам чиқиб қолади. У қоп-қора, боши катта, кийим-боши тузуккина, ўн тўққиз-йигирмаларда, эсликкина йигит.

— Э-э, билмайсиз сиз, бу хумпарнинг дарди туршак,— дейди илжайиб.— Лекин шарт шуки, ҳуфтон бўлмаса ҳам чўпчакни айтасиз, кейин туршак сизники.

Мен севиниб кетаман ва дарров кўнаман. Булар боғдор. Кузда боғдан туршак, майиз, шинни ортиб-тортиб келишади. Туршаклари мўл-у, аммо эти данагига ёпишган, bemaza туршак. Шундай бўлса-да, туршак ейман леб Тожи бувимникуга тез-тез чиқиб тураман.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, бир камбағал йигит бор экан...— Ўзундан узоқ, қизиқ, ҳамма эшитиб куладиган бир яхши чўпчакни айтаман. Ҳаммалари қотиб-қотиб кулишади, мен бурнимдан бугун кўпроқ оқиб турган сувни тез-тез енгим билан артиб қўяман.

— Қани энди чўзинг туршакни,— дейман чўпчакни тамомлагач, Туроб акага қараб.

— Шошма, яна бир ғалати қизиқ чўпчагинг бор-ку, ўшани айтсанг икки ҳовуч туршак бераман,— дейди Мўмин.

— Йўр-э, униси эсимдан чиқиб кетган, беринг туршакни,— дейман.

Тожи бувим кулиб дейди:

— Қолганини кечқурун айтади, ваъда шу,— ва семиз гавдасини базёр кўтариб, ўрнидан туради, ҳужрадан буришган, тошдай қаттиқ бир ҳовуч туршакни олиб чиқади-да, телпагимга тўқади.

Нари-бери калишларимни оёғимга илиб, ура қочаман.

Шу пайтда маҳаллада қандайдир ур-сур, жанжал, тўполон бошланиб кетади. Бундай жанжаллар бизнинг маҳаллада тез-тез бўлиб туарар эди. Бизнинг тор, тиқилинч хонадонлар бир-бирига сиқилган маҳаллада ҳар бир оиласинг аҳволи, ғам-ғуссаси ҳаммамизга маълум. Тurmуш қурғур ниҳоятда оғир. Ҳар кун деярли ҳамманинг қозонида ёвғон хўрда, қора шўрва, аҳён-аҳёнда ярим қадоқ гўшт билан палов дамланса — уйда тўй ҳис қиласиз... Ҳамманинг аҳволи танг, ожизлик, ғариблик, қашшоқлик ҳар бир хонадон, ҳар бир оиласига оғир чўккан...

Мана бизнинг ён қўшнимизда шовқин кўтарилди. Ғаффор aka жанжалнинг боши. Унинг юзи хўроздай қип-қизил, кўзлари айёргина. Тўрва соқоли мошкичири, кенг яғринли, ўрта бўйли киши. Ёзда саҳарлаб, қоронфида бозорга жўнайди, мардикорчилик қилади. Қишда у супургичи. Тоғ-тоғ супургини тайёрлаб, узоқ кечала-ри мижжа қоқмай зўр ҳафсалла билан боғлаб, пешиндан сўнг супургини кенг елкасига ортиб, бозорга кетади. Шу йўсин катта оиласини бир амаллаб боқади. Маҳалламизда бирор бўзчи, бирор маҳсидўз, бирор боққол... Ҳар бир оиласинг ўзига яраша тирикчилиги, бит-мас-туганмас қийинчилиги, ғами-ҳасрати бор...

Ғаффор аканинг хотини Роҳат келинойи оппоққина, кўзлари ўйноқи, исимликкина жувон. У ҳозир ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, нималарнидир куюниб гапирмоқда.

— Э, ҳароми, бас дейман сенга, шаллақи! Хўрдани минг шукур деб ичиб ўтиравер! — вағиллайди Ғаффор aka.— Паловжонни мен ҳам хўп биламан, лекин қани даромад?! Ўзим бўлса, ёзда мардикор, қиш супургичи! Биласан-ку, буни, чулчит?!

Хотини эридан баланд келиб бақиради:

— Ҳа, биламан, тошдан қаттиқлигингни биламан! Пул деганда жонингни берасан. Ҳадеса — қаноат, ҳадеса — қаноат! Ӯлиб кетсан, қаноат бундан ортиқ бўладими?! Қачондан бери қора қозон ўлгур палов кўрмади! Шу бугун куни билан кўз тутдим, гўшт-ёғ кўтариб келармикан деб, болаларга бир сиқим палов қилиб бераманми деб, ер ютгур, имонсиз!..

Болалар чуввос, Ғаффор aka сўқиб вағиллайди.

Қўшниларнинг, айниқса, эркакларнинг бу жанжалга иши йўқ, бепарво. Ҳар кунги машмаша, ҳамма ўрганиб қолган.

— Үзлари тиниб қолар,— дейди бувим қўлини силтаб.

Аммо эру хотин жанжали тинмайди, борган сари авж олади. Роҳат келинойи бизнинг ҳовлига ёндош омонат деворга миниб олади-да, қўлини пахса қилиб қичқира бошлайди.

— Роҳат, ҳой Роҳат, бўлди бас! Бу нима деган нарса, уят-ку, ахир, номус қил!—ялинади онам.

— Вой-воей, айланай сиздан, ўлдим-ку, ахир! Кўрдингизми у тўрва соқол ўлгурнинг оғзидан чиқаётган гапларни?— дейди Роҳат келинойи.

Айвондан бувим чолга гапиради:

— Уят бўлади, Faффоржон! Тинчгина ўтириш керак. Ҳаммамиз фақирмиз, ҳаммамиз камбағалмиз, оллога сифинайлек! Сен ҳам, Роҳат, бас қил, вайсама! Болаларинг катта бўлсин, ёруғликка чиқиб қоларсан, сабр қил!

— Сабр ҳам ўлсин, илоҳим!— дейди Роҳат келинойи ва йиглаб ахир девордан тушиб кетади.

Faффор aka яна бир оз уришиб, сўкиб, хуллас, кеин нафаси ўчади.

* * *

Қаҳратон қиши... Изғирин, шамол... Farч-фурҷ қалин қор... Қуёш гоҳ-гоҳ бир кўриниб қўяди. Биз айвондан уйга кўчиб олганмиз. Қабутарлар, чумчуқлар ва мусичалар патларини ҳурпайтириб, совуқдан титраб оч паришон тентираиди. Уларга ачинаман-да, майдалаб, ҳовуч-ҳовуч нонни тўкаман. Баъзан тунда совуқдан қотиб ўлган бир чумчуқни ёки мусичани бувим авайлаб деворнинг тагига кўмиб қўяди.

Бизда тиним йўқ, жиндай қор ўйнаб, данак ўйнаб, ёқалашиб, ярашиб, кун ўтказамиш. Қоп-қора қалин булатлар орасидан мўралаган қуёш сира иситмайди.

Шундай совуқ кунларнинг бирида ҳаммамиз йигилиб ҳовуз устида, музда тўполон билан сирғанар эдик. Кўққисдан муз устидаги тешикка — ҳуққига бир бола тушиб кетади. Болалар қичқириб,чуввос кўтарамиз. Етти-саккиз ёшларда, пишиқина бола эди. Атрофда катталардан ҳеч ким йўқ. Шовқин-суронимизни ҳайтовор эшитган шекилли — Лаванг Махсум келиб қолади. (У жуда лаванг бўлганидан, биз уни шундай деб атаймиз).

— Нима гап ўзи? — дейди кўзларини ола-кула қилиб.

— Бола чўкиб кетди! — деймиз ҳаммамиз бир оғиздан.

Лаванг Махсум индамайди, чақонлик билан чопонини ечиб иргитади-да, ҳуққидан ҳовузга ўзини ташлайди. Ҳовузнинг тор тешигидан пастга шўнғиб кетади. Ҳаммамиз жим, нафасимиз тўхтагандай, кўзларимизни тешикдан узмай турибмиз. Бирдан Лаванг Махсум болани сувдан ташқарига, муз устига иргитиб юборади-да, ўзи дир-дир қалтираб ҳовуздан чиқади ва дарров чопонига ўралиб олади. Каттароқ болалар болани кўтариб ҳовуз четига ётқизадилар.

— Тирик! Тирик!.. — қичқиришади болалар.

Бирпасда одам йигилиб қолади. Бир йигит дарров болани кўтариб, бир-икки силкитади. Оғзидан лақ-лақ сув келади. Бола кўзини секин очиб, атрофга қарайди.

— Ишқала, оёқ-қўлини ишқала! — дейди бир чол ҳалиги йигитга. — Тирик, одам бўлади. Онасига олиб боринглар, тезроқ, танчага тиқиб иситсин, — дейди боланинг кўкрагини силаб.

Йигитлардан бири, болани қўлига кўндаланг кўтариб олади. Қўлларини орқасига қўйиб мукчайиб келаётган бир чол бизларга дўқ қилиб дейди:

— Ҳей, болалар, чироқларим, бу ҳовуз жаҳаннамдай чуқур... Эҳтиёт бўлинглар. Ўйнайман десанглар ана, қор кўп, — қўлини кўтариб, ҳовуз ёнидаги майдонга ишорат қиласди. — Болаларим, ана кенг майдон, яхмалак отинглар, қор ўйнанглар, қор бобо ясанглар, лекин зинҳор ҳовузга яқин юрманглар.

— Отам тўғри айтгапти. Ҳовуз чуқур. Тушиб қетсак ўламиз худди. Ёзда мумкин, маза қилиб чўмиламиш, — дейди бир бола.

Ҳаммамиз дув этиб, боланинг кетидан эргашамиз.

* * *

Бобом кичкина, зах қоронги ҳужрасида ўтирибди. Омонатгина, эшиги кичкина совуқ ҳужра. Бобом елкасига қалин паҳталиқ чопонини ташлаган, бошига эски кир телпагини бостириб кийган. Қошлари ўсиқ, соқоли узун, тишлари йўқ. Аллақандай чуқур хаёл оғушида, бошини қуи солиб, жим ўтирибди.

Оёгим билан аста эшикни итараман, бобомга мошхўрда олиб кираман.

— Мошхўрда... Қайноққина олинг, бува,— дейман косани узатиб ва танчага тиқиламан.

Бобом фивирлаб, кўрпача тагидан бир нарса оладида, менга узатади:

— Ма, ол! Лекин бувинг билмасин, уқдингми?— дейди юзларига табассум ёилиби.

Бобомнинг қўлидан бир ҳовуч попук ва қанд оламан. Севинганимдан энтикиб кетаман. Бобом ҳам мамнун ҳолда бошини аста қимирлатиб дейди:

— Калитни топиб, сандиқни секин очдим-да, шу попукларни сенга деб олдим. Лекин зинҳор бувинг била кўрмасин. Қампир зиқна...— дейди ёғоч қошиқ билан мошхўрдан шопириб.

Бувим уйда йўқ, Лабзакка, аммамниги кетган. Поччам доим бош оғриқ, эчки сўйиб кўчириқ ва худойи қиласиз, деб кеча бувимни олиб кетишган.

Бобом секин-секин нон кавшаб, мошхўрдан ичади, Мен бўлсан попукларни, қандни курс-курс чайнайман.

Бобом ошни ичиб тугатади, бир-икки кекиради, бирдан ҳиқичноқ тутади. Ҳиқичноғи босилишини кутаман.

— Бува, гапиринг ўтган замонлардан,— ялинаман қандни чайнаб.

— Үфлим, тек ўтири, чўпчаклар эсимдан чиқиб кетди, кўп билардим,— дейди бувам соқолларини силаб.

— Айтинг, жон бува, биласиз, сизда жуда чўпчак кўп,— дейман хиралик қилиб.

— Хувари ўлмагур, қариб қолдим, билганларим ҳаммаси ёддан кўтарилди-кетди. Ёшлигимда узун-узун чўпчакларни кўп билардим, ҳаммасини унутдим. Ақл-фаросатдан ажраяпман. Чўт қошиб, ҳисоб-китобни бирпастда боплардим,— дейди бобом йўталиб.

Узоқ сукут этади бобом, балки ўйлаб-ўйлаб, ёдига туширап. «Ўҳӯ, ўҳӯ» деб яна қаттиқроқ йўталиб оладида, секин, сўзларни битта-битта салмоқлаб гапиради:

— Қани, яхшилаб қулоқ сол! Сенга бир алла айтай. Эсимдан чиқиб кетган-у, лекин эсда қолганини айтаман,— дейди бобом ва оҳангга солиб айта бошлайди:

Тизза бўйи қор кўча,

Бу кеча ойдин кеча.

Кўшни қизга тўй келди,
Думбаси катта қўй келди.

Ўчоқлар ҳам ўйилди,
Келган қўйлар сўйилди.
Ошни ёғсиз, деманглар,
Бўрдоқи қўй сўйилган,
Уйни совуқ, деманглар,
Ўт қалатиб қўйилган.

Кампирлар қолди айвонда,
Бетин совуқ олмасин.
Чой қайнатинг қумғонда,
Тагин шовқин солмасин.

Қизлар маржон тақишиди,
Ўріага ўт ёқишиди.
Қизлар бошлади ўйинни,
Қизитдилар тўйинни,
Ёр-ёр ўйин бошланди,
Қанча кўзлар ёшланди...

Мен қизиқиб, мароқ билан тинглайман..

— Соб бўлди, ўғил!— дейди бобом кулиб.

Мен маҳлиё бўлиб қотиб қоламан.

— Аллангиз яхши экан, яна айтинг!— ялинаман бомга.

— Эсда қолмаган, бутунлай ҳаммасини унугланман,— дейди-да, бобом яна ўйланиб қолади ва бир ондан сўнг давом этади:— Эртагиё эртаги, эчкиларнинг бўртаги, қирғовул қизил экан, қўйруғи узун экан, кўк музга мингандекан, ўрдак сурнайчи экан, ола қарға азончи, қора қарға қозончи, чумчуқ чақимчи экан, тўрғай тўқимчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул; эртагимнинг эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик ерида думи калта бўри бор. Кунларнинг бирида Тулки кетаётган эди, бир товус думини сетора-сетора қилиб келаверди. Шунда Тулки айтдики: «Эй, Товус, ажаб-ажаб ўйинларинг бор экан, бир яхшилаб ўйнаб бергин». Товус думини сетора-сетора қилиб, ўйинга тушаверди. Тулкининг қорни оч эди, ўйнаб турган пайтида уни ушлаб олди. Бир вақт Товус қараса, Тулкининг авзойи бузуқ, уни емоқчи бўлиб турипти. Товус: «Эй, Тулки, нима қиляпсан?» деди. Тулки айтди: «Менинг қорним оч эди, сени егим келиб қолди». Товус: «Хўп майли, ме-

ни егин, лекин кўз олдимда бир фотиҳа ўқиб есанг, ҳеч армоним қолмас эди», деди. Шунда Тулки пицир-пицир қилиб қўлини кўтарди: «Омин оллоҳу акбар» деган эди, Товус Тулкининг олдидан «вар» этиб учди-кетди... Бўлди, тамом! Қарилик ўлгур ёмон экан. Дармоним йўқ, уйқу босгани босган...— Бир оз сукут этади-да, кейин бошини чай-қаб дейди:—Лекин жаҳонни хўп кездик. Туя миниб саҳроларда хўп юрдик...

— Бува, айтинг, яна айтинг! Қўшиқни жуда яхши кўраман,— дейман бобомнинг соқолларини силаб.

— Бас, ўғлим! Эсимга тушса эрта-перта айтиб бераман,— дейди бобом қуришиқ қўллари билан пешонамни силаб.

— Хўп, бува, эртага,— дейман бобомнинг фикр тўла кўзларига тиқилиб, тиззасини қуchoқлайман.

Бобом аста кўзларини юмади-да, аллақандай узоқ бир хаёлга кетади.

* * *

Баҳор келади. Бирин-кетин ўриклар, шафтолилар, олча-олхўрилар, баҳор ишқи билан бовар, хилма-хил нафис гулларга тантана ила бурканмоқда. Дараҳтларнинг бундай фусункор гуллари, кўм-кўк майин япроқлари руҳларни кўтаради, завқларни чайқайди.

Баҳор шамоли бизларга ҳамқур. Бизлар ҳаммамиз томда. Ҳаммамиз варракка ёпишганмиз. Фир-ғир шамол. Томда майсалар кўркам. Айниқса, ҳаммамизни дардимиз, ҳавасимиз «қуроқ»да. Қуроқ бақувват, рангдор қофозлардан қуралиб ясалган зўр, катта варрак. Шундай қуроқлар бўладики, болалар фанор ёқиб учирадилар. Маҳкам билан Мўмин қуроқнинг устаси. Тун қоронғиларида фанорлари юлдуздай чақнаган қуроқлар вангиллаб туради. Мен ҳам болаларга эргашиб, ҳавас билан, урина-урина кичик бир ўргамчик варрак ясайман. Томнинг у бошидан бу бошига югуриб учира бошлайман.

Хаво ёқимли. Фир-ғир майин баҳор шамоли... Қуёш осмонда улуғвор кезади...

Томларда, айниқса, ўтган куз сувоқдан қолган эски томларда, турли майин ўтлар, ҳар хил гуллар кўп. Энди бизнинг ўйин саҳнимиз — том. Томдан-томга ошиб, варрак учирамиз.

Варракдан зерикиб, томдан кўчага ўзимни таппа ташлайман. Бобом бошини эгиб, ўйчан ҳолда, офтобда маза қилиб ўтирибди. Маҳалламиизда бир вақтлар бўзчиilar кўп бўлган. Ҳозир, улар унча-мунча шоҳи тў-қишига бошлаганлар. Тор кўчада тандани ҳар ёқлама тортиб, ёйиб ташлашибди. Танда мураккаб нарса. Чоллар танда ёйганда мен нари силжимайман.

Тўқувчилар танда қурганда бобом четда деворга суюниб, офтобда улар билан суҳбат қилишни севади.

Бобом чўчиб кетади.

— Ҳўвари, томдан ташладинг-а! — дейди ранжиган ҳолда.

Мен кулиб, пинжига тиқиламан. Бобом бир қўли билан мени қучиб, суҳбатини давом эттиради.

— Эрмат, чироғим, шогирдинг кетиб қолдими? Қамгап, индамас, мўмингина йигит эди. Гапир!

— Ҳа, кетди. Фарғонага кетди. Газлама кўпайди-ю, ишимиз касод бўлди. Шойи тўқувчилар жуда оз қолди,

онда-сонда... Яқинда мен ҳам ишни йиғиштираман шекилли. Харажатни кўтартмайди, ахир.— Новча, эллик-ларга кирган кўса киши тандани тортиб, секин гапиради.

— Одамларнинг бариси аввал бўз кијарди. Аёллар, қизлар ҳаммасининг кийиши бўз эди. Чит чиқди-ю, бўзчининг иши расво бўлди, гапинг тўғри. Фабрикантер хўп пулга бўтди. Янги-янги товарлар, духобалар, мовутлар, шойилар, ишқилиб алвон-алвон нарсалар чиқди. Замон хўп ўзгарди. Лекин, ўғлим, замон ёмон. Зулм-ваҳшат ошиб кетяпти. Адолат, тўғрилик бутунлай битди. Ёлғиз оллонинг ўзига сифинайлик, иним!— дейди бобом тўқувчига.

— Тўғри, отахон, тўғри айтганларингиз. Бечоралар, қашшоқлар зору, тўқлар бўлса айшу ишратда.

Бобом ҳомуш ҳолда астагина соқолини тутамлаб бўзчига гапиради:

— Сабр қил, муродингга етасан, ўғлим. Лекин сенга маслаҳатим шуки, ташла бўзчиликни. Ҳунар кўп, замонга монанд бошқа бирорта ҳунарни тут. Йишлоollo, омад келиб қолар,— дейди кулиб.

Бўзчи жилмайиб қўяди-да, тандасини тортаверади.

Бобом ҳам бўзчиликни яхши билади. Йигитга етмиш турли ҳунар ҳам оз, деб отаси Ҳасанбой ўргатган экан ёшлигига.

Мен бобомнинг қўлларидан сургаб ялинаман:

— Юринг, бобо, гузарга тушамиз!

— Тентак-эй, юр-юр...— дейди-да, қийналибгина ўринидан туради. Етаклашиб гузарга жўнаймиз.

* * *

Бобом тоби қочиб, касалманд бўлиб сургалиб юради-да, бирварақай ётиб қолади. Энди у айвондан силжимайди. Баъзаи қаддини базёр кўтариб, ёстиққа суюниб офтобда ўтиради.

— Тош келса бўларди. Мазам йўқ, уйқу босади мени, бу ўлимнинг дараги, куним битганга ўхшайди...— дейди бобом ҳар кун бувимга.

Қўйқисдан отам келиб қолади. Бобом хасталигидан шикоят қиласар экан, отам уни овутиб:

— Қўрқманг, яхсисиз, ота, рангингиз яхши, ҳали узоқ яшайсиз...— дейди кулиб.

Аммо ичдан отам хафа. Аммам бўлса ҳамма болачақаларини бошлаб келган. Қўзининг ёши тинмайди.

— Йиғлама қўй, қизим. Ўлим отадан мерос...— дейди бобом.

Эсимда, гоҳо бобом аммамнинг қизини ва синглим Шафоатни (булар чақалоқ) титроқ қўлларига олиб:

— Омон бўлишсин! Илоҳим омон бўлишсин, мингга кирсиллар!— дерди қайта-қайта ўпид, кейин оналарига узатар эди.

Мен бобомнинг соқолларини ушлаб, юзларини силаб ёнида ўтираман.

— Ўйна, ўйна, болам, ўтираверма, бор, ўртоқларингнига чиқ,— дейди бобом секин орқамни қоқиб.

Бобом уч кунми, тўрт кунми шундай ётади-да, тўсатдан ўлиб қолади. Мен кўчада эдим. Уйимиздан йиғи чиқади. Чопиб кирсан отам, бувим, онам, аммам бобомнинг бошида йиғлаб ўтиришибди. Отам кўзларини рўмолчаси билан артиб, менга қарайди.

— Югар тезроқ, Қаромат опангни мактабдан чақириб кел!— дейди-да, ўзи ҳам шошиб маҳаллага чиқиб кетади.

Дарров бобомнинг бошига амаким, Тожи бувим ва яқин қариндошлар йиғилиб қолишади. Мен мачит томон югураман. Мачитнинг олдида отин бибимизнинг ҳовлиси. У, бақувват кампир, маҳалламизнинг қизларига сабоқ беради. Дарвозадан кенг ҳовлига чопиб кираман, Қаромат опамнинг олдига бориб, шивирлайман:

— Ўлди.. бувам ўлиб қолди... Тез юринг!

Қаромат опам оқариб кетади, бир он қотиб туради-да, кейин ҳўнграб йиғлаб юборади. Отин биби пичирлаб, икки қўлини юзига суради, кейин Қаромат опамга нимадир дейди. Қаромат опам титроқ қўллар билан китобларини шошиб жилдига солади ва жим уйга югурмаз.

Маҳалла, қўни-қўшини, қариндошлар, ҳаммаси бизнинг уйга йиғилган. Пешин вақтида бобомни қабристонга олиб кетадилар. Бешёфочга, Бўржар томонга қараб узоқ юрамиз. Камзул устидан белимга белбоғ боғлашган, бошимда эскигина дўппи, оёқ ялангман. Қоқилиб-суқилиб, йиғлаб бораман... Қуёшнинг иссиги авжиди, ҳаво дим. Ташиналигимдан томогим қақраган. Бешёфочда, катта анҳор олдида тўхтаб, сув ичаман. Қабристонга етамиз. Бобомни кўмайтганларида энга-

шиб, қабр ичига қарайман. Даҳшат! Амаким уришиб, четга ҳайдайди мени. Шундай қилиб, бобомни қабрга қўядилар. Қейин қаригина бир қори қуръон ўқиб юборади. Ҳамма сукутда. Сув қуйгандек жимжит. «Бояқиши бобом шу чуқур, қоронғи гўрда қоладими? Ҳозир Мункар-Накир кирса-я!» деб ўйлайман ичимда. Мени титроқ босиб кетади. Катта қабристон оғир сукутда. Бу ер бутунлай бошқа бир дунёдай кўринади менга. Даҳшат, даҳшат! Одамлар ҳаммаси бирдан қўлларини юзларига силаб, фотиҳа ўқийдилар.

Тез юриб, ҳаммамиз қабристондан чиқиб кетамиз.

Бизларни қаршилаганда ойим, аммам, Каромат опам жуда қаттиқ йиглайдилар. Бувим жим, хомуш ўтиради. Гоҳо кўзларидан бир-икки томчи ёш думалайди.

Оқшом қоронғиси тушмасдан илгарى бувим уйнинг бурчагига шам ёқиб қўяди, бобомга бағишилаб қуръон ўқийди. Каромат опам, Иса ҳаммаси бирин-сирин уйга кириб, қуръон ўқиб чиқишади. Мен уйда ёлғиз ўтириб қоламан. Бобом ўргатган қандайдир бир оятни шивирлаб ўқийман. Ҳис билан, кўнгил билан йиглаб ўқийман. Юрагим қонга тўлгандай бўлади, ҳўнграб йиглаб юбораман. Ҳисларим тошиб кетади. Бобомнинг ҳар бир сўзини, гапларини ёдлайман. Қалбим ҳам шу уйдай бўш ва қоронғи. Узоқ вақт жим ўтираман. Оҳиста юриб онам киради.

— Коронғида нима қилиб ўтирибсан?! Ёмон бўлади-я! Юр!— дейди титроқ товуш билан.

Қўллимдан етаклаб, айвонга олиб чиқади.

* * *

Эрталаб вақтлик тураман-да, шошилиб тезгина кинаман.

Куз фасли. Дараҳтлар машъалдай. Ариқлардаги сувлар шишадай тиниқ. Ҳавода енгил туман. Атир гуллар, кўркам карнай гуллар, хил-хил гулибеор кузнинг биринчи изғиринларини писанд қилмайди.

Ариқ бўйида шошилиб юз-қўлимни ювар эканман, қўлида чойнак билан онам қаршимда тўхтайди.

— Вақтлик турибсан-ку, ётар эдинг ухлаб,— дейди кублиб.— Самовар қайнади. Утириб чой ич. Төза кўйна-

гингни бераман, тринка камзулингни кийгин, басавлат бўласан. Домланг покизаликни яхши кўради.

Онам ўзи мени кийинтириб, ўзи тиккан янги дўппини меҳр билан бошимга қўнлиради. Шошилиб, сабрсизлик билан, нари-бери чой ичаман. Онам бояқиш ўзи чиройли қилиб йўнган янги тахтани қўлимга тутқазади.

— Кўр, яхшими? Домланг алифбени ёзади тахтага,— дейли онам ва бошимдан оёғимга қадар меҳр билан синчиклаб қарайди.

— Дарров ўқийман, бирпасда ёллаб өламан саборимни,— дейман шодликдан энтиккан ҳолда тахтани маҳкам қучиб.

Онам бир сўлкавой пул ва каттакон дастурхонга юмшоқ ёғли кулчаларни тугиб олади. Қўлтифимда тахта, онамнинг олдига тушиб югураман. Бобомникига кетамиз.

Бобом ҳар кун саҳарлаб ишга тушади. Халфалар, шогирдлар, ҳар иккала тоғам иш билан банд.

— Ассалом!— дейди паранжида, бўсаға өлдида тўхтаб онам. Дастирхонда тугилган кулчаларни, пулни бобомга узатади.— Буваси, Мусавойни мактабга олиб боринг!

Бобомнинг буришиқ юзи руҳланиб кетади, кўзларида табассум билан:

— Баракалла! Ўқисин, ўқисин, мулла бўлсин! Ҳаммамиз саводсиз, ғимимиз... Балли, ўқисин! Ўқиган одам билгич бўлади, олим бўлади, ўқимаганларнинг кўкраги кўр...— дейди-да, шошилиб ишини йиғиширади.

Тоғаларим халфа, шогирдлар киноя билан кулишади.

— Ўқи, ўқи! Лекин, мактабдан сира қоча кўрма, уқдингми, жиян?— дейди Раҳимберди тоғам бошини қимирлатиб.— Шу вақтгача юрардинг лақиллаб, фақат шайтонининг мардикори эдинг. Бас энди, эси-ҳушинг ўқиша бўлсин!— дейди таъкидлаб.

— Ўқирмиди?! Караб турларинг, икки кунда ғир этиб қочиб келади. Ўқиш осонми, ҳазил гап эмас!— дейди пишиллаб чўтирилган халфа.

— Ундей деманг, амакиси, ўқийди, ақли-ҳуши жойида, зийрак бола,— эътиroz билдиради онам ноҳуш оҳанг билан ва аста юриб ичкарига кириб кетади.

«Нафасинг қурсин, чўтири»— дейман ичимда, товушсиз ва халфага терс бураман юзимни.

— Қани, болам, кетдик! Үқишига жазм әтдингми, бас, қулоқ солма,— дейди бобом қатъият билан.

Бир лаҳзада мактабга етиб оламиз. Мактаб шу Оқ-мачит маҳалласида, мачитнинг ёнида. Мактаб бир катта хонадан иборат. Бўсағадаи кирганим ҳамон юрагим ҳаприқиб, шиғ этиб кетади.

— Ассалому алайкум!— ўринларидан дув туриб, бир оғиздан қичқириб салом берадилар бобомга шогирдлар вачуввос билан қайта ўтирадилар.

Домла бобом билан кўришади.

— Ваалайкум ассалом, келинг-келинг, заифангизниними бу ўғил?— сўрайди бошимдан оғёғимга қадар разм солиб.

— Шундай, қизимники,— жавоб беради бобом ва сёкин домла олдига кулчаларни қўяди, пулни узатади.

Домла ориқцина, соқоллари узун, кўзлари йирик ва маъноли, юзи қорамағиз, салласи катта, савлатли, шижоатли киши. Пулни дарров соат чўнтағига қистирадида, қўлларини кенг ёйиб фотиҳа ўқийди. Бобом ҳам ихлос билан:

— Омин, ўқисин, мулла бўлсин!— дейди қўлларини юзига суртиб.

— Қани, Мусавой ўғлим, ўтири!— Қаршидан жой кўрсатиб, ишора қиласди домлам.

Қизариб чўқкалайман. Домлам тахтани бир қўли билан тиззасида тутиб, сиёҳ билан ёза бошлайди.

— Хайр, тақсир, уринг-сўкинг, мулла қилинг, эти сизники, суяги бизники!— Хайрлашиб, қайта-қайта эгилиб қуллуқ қилганча чиқиб кетади бобом.

Домлам бирпастда чиройли хушхат билан тахтага алифбени ёзиб чиқади:

— Алиф, бе, те...— салмоқ билан, чўзиб тантанали оҳанг билан ўқийди домлам.

— Алиф, бе, те...— завқ, мароқ билан қайтариб-қайтариб такрорлайман мен.

— Боракалло! Яхши йигит, бўлади, бас! Анов жойга ўт, ўтири! Сабоқни яхшилаб ёд ол!— дейди домлам тахтани қўлимга тутқазиб.

Уялганимдан довдираб ва туртиниб кичкиналар олдига базёр ўтиб ўтираман.

Мактабда шовқин зўр. Шогирдларнинг ҳаммаси бир варакай қичқириб ўқиганларидан кучли чуввос мактаб хонасидан тошиб, ташқарига янграйди. Катталар ба-

ланд, оҳангли овоз билан қуръондан, Ҳофиздан, Фузулийдан, Навоийдан ўқийдилар. Мен бўлсам кичкина-ларга эргашиб, шавқ билан алифбени такрор-такрор ўқийман. Узоқ ўқийман. Ҳориб ҳолдан кетаман. Томоғим қуриб, мени тер босади.

Гоҳо домлам қатор-қатор ўтирган болалар орасидан аста юриб, қамчи билан қарс-қарс болаларни уриб ўтади. Болалар шунда яна баландроқ овоз билан бақириб ўқийдилар. Мен қўрққанимдан қалтираб, тахтани юзимга янада яқинроқ тутиб, берилиб ўқийман. Ниҳоят чарчайман.

Пешин вақти бўлади. Домлам ва болалар озгина қуръон ўқиб, фотиҳа қиладилар. Шогирдлар дув этиб ўринларидан туриб, кўчага югурадилар. Мен ҳам сурон билан кўчага отиласман.

* * *

Ҳар куни бораман мактабга.

Болаларнинг ҳаммаси сабоқларини баробарига қичқириб ўқиганлари учун мактабда ҳамишачуввос, шовқин бўлади. Ўн етти, ўн саккиз ёшдаги йигитчалар кўп. Булар шовқиндан фойдаланиб, bemaza асқиялар айтишга, секин туртишишларга, бир-бирига зимдан мушт кўрсатиб, дўқ қилишларга одатланишган.

Иса ўртоғи билан секин ниманидир гаплашмоқда. Қулоқ соламан, аммо тушуниб бўлмайди. Кейин пайқаб қоламан; улар атайин, бошқалар тушуниб қолмасин деб, ўзларича қўл ишоралари билан сўзлашар эканлар.

Етти-саккиз катта-кичик қори болалар бор. Улар ҳамиша домлам олдида қироат билан тинмай қуръонни ёд ўқийдилар. Бояқишлиар ҳолдан кетиб, томоқлари қирилиб, кўзлари юмуқ, ўқийдилар.

Домлам бир қори болани ёнига яқин ўтқазади:

— Қани, ўқи!— дейди қовоғини солиб.

Бола қироат билан ёддан қуръонни ўқий бошлайди.

— Қола, ямла ют..— дер экан титроқ товуш билан қори бола, домлам шақ этиб шапалоқ билан тушириб қолади. Боланинг қулоқлари ёниб кетади.

— Зери забар қани, нодон?! Тағин қайтар!— қичқиради домлам жаҳлидан қизариб.

Бола қўрқибгина аста туради-да, бир қўли билан юзини ушлаб, қори болалар ёнига ўтади.

Домлам ўзи қироатни яхши билади ва болалардан ҳам тўғри, яхши қироатни талаб этади.

Мен алифбени ўқишидан бир зум тинмайман. Ҳорганимдан ва томофим қуриганидан, овозим паст ва бўғиқ.

— Хей, Мусавой, бери кел! Қўчқор ўйнаймиз,— дейди секингина бир бола.— Мана, қара, қўчқорим жуда яхши...— Зимдан кўрсатади у бўйра чўпни.

Домладан қўрққанимдан тахтадан кўзларимни узмасдан, секингина жавоб бераман:

— Йўқ, бўлмайди, домлам кўриб қолса уради-я! Менда ҳам қўчқор бор, сеникidan зўр. Кейин кўрсатаман...— дейман ишоралар билан имлаб.

* * *

Мен кичкина шогирдлар билан жуда тез танишиб оламан.

Бизга нуқул катталар сабоқ беради, домланинг биз кичкиналар билан унча иши йўқ. У гоҳо бирортамизни рўпарасига чўқкалатиб, ўқитиб тинглайди, холос. Мабодо, болалардан биттаси ошми, кулчами, патирми олиб келиб қолса борми, домлам жуда мамнун бўлиб, ўзида йўқ севиниб кетади.

— Қани, чироғим Мусавой, бери кел! Алифбени ўргандингми?— сўрайди домлам икки ҳафта ўтгандан кейин.

Тахтани қўлимда тутиб, уялибина домлам қаршисига ўтираман-да, овозимни баланд қўйганимча, алифбени бошдан-оёқ бирпасда шариллатиб ўқийман.

— Боракалло, лекин озгина бор. Катталарнинг олдига ўтириб, ўқитиб қўяди,— дейди домлам, бурнини тортиб, қаттиқ аксириб юборади.

Мен мўйлови чиққан, новча бир шогирд олдига бораман.

— Э-э, сенларнинг сабоқларингдан ўлдик-ку!..— дейди у энсаси қотиб.— Йўқол, домлам ўлгур ўзи ўқитсин. Пул олишни билади!— дейди юзини терс буриб.

Мен ялинаман:

— Озгина ўқита қолинг.

— Зерикдим жуда, ҳали ўқи, ҳали ўқит... Ўтири қани, жиндай ўқитаман,— дейди шогирд ҳорғин товуш билан.

Жаҳлим чиқиб кетади.

— Майли, қўявер, ўзим ҳам сувдай биламан...— Бурилиб жойимга ўтираман.

Дарслар ва кунлар шундай давом этади. Болаларга эргашиб, секин-секин мен ҳам шўхлик, бошлайман. «Қўчқор», ёнғоқ, ҳатто пинҳон ошиқ ҳам ўйнаймиз. Мабодо домлам хабар топиб қолдими—оллоҳу акбар—қамчин билан ҳаммамизга, ялписига шақ-шақ солиб ўтади.

Болалар ҳадеб ташқарига югуришади. Ҳожатхона—эрмак, баҳона... Бирпасгина ҳовлида ёйилиб, ҳазиллашиб, кулишиб, ором оламиз. Ҳовлида ҳовуз бор. Эрмак учун аста-аста юз-қўлларимизни ювиб, сувдан ичиб ўтирамиз. Ёки дарров соққами, «ачипти»ми ўйнаб оламиз.

Домлам муғомбир, бунга ҳам қарши чора топа қолади.

Новчадан келган, хушёр, ўқишда зўр бир шогирдни олдига чақиради:

— Сен теракдан бир новда кесиб, яхшилаб йўн!

— Хўп бўлади, устозим, жоним билан!— букилади шогирд қўлини кўксига қўйиб.— Бир марта ҳам буюрган эдингиз. Хўп, иккита хат чўпни яхшилаб йўниб келаман,— дейди ва шошилиб чиқиб кетади.

Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб, бирпас жим қотамиз. Кейин шивир-шивир гаплашамиз.

Новча шогирд бирпасда иккита чўпни боплаб тайёрлаб келади-да, домлам олдига қўяди. Чўплар созлаб шилингган, йўнилган, бир учига ип боғланган.

— Боракалло!— дейди домлам чўплағни қўлига олиб.— Мана хат чўпни кўринглар!— Бизларга кўрсатади.— Агар кимики қистанса, «Домлам, ижозат», дэйсиз. Кейин хат чўпни тутқазиб, ижозат бераман.

Хонада оғир сукут чўқади.

— Қани ўқинглар!— буюради домлам хат чўпларни ерга қўйиб.

Шогирлар шундан кейин ҳовлига чиқишга бир мунча барҳам берадилар. Қистаб қолса, домладан ижозат сўраб, битта чўпни олиб, якка-якка ғизиллаб чиқиб келамиз. Шу тақлид қаттиқ тартиб олти-етти кун давом этади. Кейин бир кун болалар бош қўшиб, хат чўпни йўқотамиз. Катталардан бири томга ирғитади.

— Хе, биламан. Шум болалар кўп. Тур, чиқ ҳовлига, бир жуфт хат чўп ясад кел!— буюради яна бир шогирдга домлам.

Буниси ҳам икки кунда йўқ бўлади. Домлам асабий-лашади, кайфсиз товуш билан қичқиради:

— Хат чўпни яна йўқотдиларингми? Майли, бас... Ёмонлар бор-да. Биламан ўзим.— Қошлигини чимириб бир оз сукут қиласди, кейин овозини пасайтириб галиради:— Болалар, қиличини сургаб қиш келди. Ҳаво бузуқ, эҳтимол қор ёғар. Ҳамманглар бир сўлкавойдан кўмир пули келтиринглар!

Шув этиб, болалар шивирлаша бошлайди. Домлам товушини юмшатиб, давом этади:

— Хўш... Болалар, чироқларим, яна бўйра пули олиб келинглар... Тупроқ бўлди-ку, бўйралар, уят-ку, ахир! Бўйра пули—уч танга! Ота-оналарингга айтиб, жадаллаб йифиб келинглар! Муҳлат—бир ҳафта... Қани, ўқишига!— дейди домлам чопонининг этаклари билан тиззасини ўраб.

Етим, камбағал болалар «Нима қиласмиз энди?» деб шивирлашади. Дилларимиз ғаш.

Бир оздан кейин домлам қўзғалади. Үн саккиз-йигирма ёшлардаги муллаёқа кўйлак кийган, ориққина, чўпдай кўр қори йигитчага мурожаат қилиб дейди:

— Сен қараб тур болаларга, пича ишим бор, дарров келаман.

Домламнинг қораси ўчиши билан хонада ур-йиқит, тўполон бошланиб кетади. Бояқиши кўр қори ингичка овози билан минғиллаб қичқиради:

— Қўяссанларми, йўқми?! Мана, қамчинни кўринглар! Ўқиларинг!— Қори дўқ қилиб кўради, кейин ялиниади:— Болалар, инсоф борми?!— қичқиради йигламсираган овоз билан.

Болалар парво қилишмайди, ўзаро турли ишоралар билан имлашиб, қорини масхара қилиб кулишади. Шов-қин-тўполон авжга чиқади. Жанг бўлади. Кичкиналар тоҳ қўйл ушлашиб, аргимчақ бўламиз, тоҳ дўнгалак ўйнаймиз. Катталар сўкишиб, ёқалашиб кетади. Қорилар ҳам ўринларидан туриб кетган. Биттасини ўласи қилиб уришади. Курашга, муштлашга ўста зўр йигитлар бор. Бир тўда болалар ҳовлига чиқиб, «ачипти» ўйнашга киришади. Шу вақт қўққисдан ҳовлига домла кириб кела-ди. Дув этиб, ҳаммамиз хонага югурамиз. Жойларимизга ўтириб, дарров сабоқларимизга ёпишамиз. Хона ичи куюқ чанг, бўйралар бурда-бурда.

Домла жим, ғазаби ичиди, кўрпачага ўтиради.

— Тақсир! — қалтираб, нақ миёвлагандай шикоят бошлайди кўр қори.—Уришдим, бақирдим... Ҳеч илож топмадим... Кўрман, нима қилай, болаларни эплай олмадим, биронтаси қулоқ солмайди гапимга...

Домла жуда хафа бўлади.

— Оч деразани! — буюради биттасига. — Бай-бай-бай! Ёпирај, чангни...—Аҳа-аҳалаб, узоқ йўталиб олади, қизариб қичқиради:— Дарсларингни ўқинглар, бад-бахтлар!— Қўлига қатъият билан қамчинни тутади, аммо негадир ҳеч кимни урмайди.

* * *

Домлам кўкрак чўнтағидан соатини чиқариб қарайди:

— Дарс битди, болалар! — дейди.— Сен, сен, сен...— кўрсатгич бармоғи билан ишора қилади ўнта болани танлаб,— кийиниб, озода бўлиб келинглар. Бир беморга чиллаёсин ўқиймиз. Зиёфат қуюқ,— жилмаяди домлам.

Қисқагина қуръон ўқиб, ҳаммамизни озод қилади.

Уйга келишим билан онамга ялиnamан.

— Домлам, кўмир пули, бўйра пули, деди, ҳозир топасиз.

— Вой, ўлақолай жинни бўлдингми? Ҳе йўқ, бе йўқ— пул нимаси?!— Айвонда дўппи тикиб ўтирган онам ранжиган товуш билан уриша бошлайди.— Жиннимисан?! Ҳали бўйра пули, ҳали кўмир пули, қамчи пули... Домланг ўлгур нима қилади пулни?!

— Топасиз! Бўлмаса домлам эртага мактабга киритмайди,— дейман қатъий равишда.

— Нима деяпсан?!— вағиллайди уй ичидан туриб бувим.— Домланг ўлгур зиқна, очкўз, ҳадеса — пул, ҳадеса — пул. Пул ясаяпманми мен? Ўзи ўлгур бой, отли, уловли, ҳеч пулга тўймайди. Домланг тўқлардан, пулдорлардан олсин кўмир пулини! Отанг бояқиши, бечора ёлғиз ўғлим аҳён-аҳёнда уч-тўрт сўмни зўрга-зўрга жамғарив юборади...— зорлана бошлайди кўрпачани ямаб ўтирган бувим.

На бувимнинг, на онамнинг эътирозини писанд қиласман, аввалгидан баландроқ дўқ билан, жаҳл билан онамга қичқираман:

— Эрталаб вақтлик чўзасиз пулни, бўлмаса мактабга бормайман!

Шу пайт эшикдан кириб келган Иса менинг хархашамни пайқайди шекилли:

— Нима шовқин соласан? Домла бир ҳафта муҳлат берди-ку, бир гап бўлар ахир!— дейди жилдини қозик-қа илиб.

— Бу бизнинг икки оёғимизни бир этикка тиқиб хуноб қиляпти. Ҳолимиз оғир, қўлимиз қисқа...— дейди онам хўрсиниб кайфсиз товуш билан.— Кўрармиз, беш-үн кун сабр қил! Балки пул келар дадангдан.

Шу вақт қўққисдан маҳаллада тўполон кўтарилиб қолади. Кўчага югураман. Узун Сара билан Қалта Сара деган кампирлар хўро зигъозигъ яшаб авжи жангда эди. Буларнинг уйлари яқин, кўчанинг икки юзида, эшиклари қаршима-қарши. Ҳозир ҳар бири ўз эшигида, бир-бирини сўз билан юлмоқда.

Кампирлар овсин. Лекин бир-бирига меҳрибон эмас, ниҳоят ғаш. Эрларининг муносабатлари ҳам шундай, оға-инига сира ўхшамайди.

Мен томоша қиласман. Жанг авжидা.

— Бу икки лўли кампир зерикишган шекилли, яна жанг бошлишилти,—дейди ўтиб кетаётган бир йигит кўзини қисиб.

Секин-секин ҳовлилардан аёллар, болалар циқишади.

Узун Сара — баланд бўйли, дўриллаган овозли кампир. Лекин Қалта Сара паст бўйли, заифгина, пакана-гина ва калитдай буришиқ юзи бор, тишлари йўқ, бедаво бир заҳар кампир.

— Ҳо!— дейди Қалта Сара икки қўлини белига тираб.— Биламан, сиз ўлгурнинг бутун кирдикорингизни. Эшитдим бир жойдан, тўйга борибсиз, казо-казоларникида яна маддоҳлик қилгандирсиз... Уч кун дом-дарак-сиз ўқолиб кетдингиз! Яна кериласиз-а?! Уятсиз, тоат-ибодат билан уйда ўтирсангиз ўлармидингиз?! Чарх йигир, пахта сава, иш озми! Ҳали эшонникига, ҳали тўйга, ҳали азага! Шаллақи. Щим берсин худойим сенга!..

— Бемаъни, тирриқ кампир!— юлинади Узун Сара.— Епирај, бу ер ютгурнинг вағиллаганини қаранглар-а! Ҳа, ўлгур, қулоқ сол, эшон ойимларнинг ҳузурида хизматда эдим. Тўрт даҳадан катта-катта обрўйли хотинлар келди, бечора-фақир хотинлар ҳам йигилди, зикр

Бўлди, буни эшит, номусулмон ўлгур! Қайтишда бирпасгина, муборак бўлсин, деб ўртоғимнига бошимни суқиб чиқдим.— Йиғилган маҳалла хотинларига қараб давом этади гапни:— Тўям ўлсин, совуққина бўлди. Челакдан қуйгандай бирам жала қўйдик, қочдим...— Овсенига қарайди:— Кимдан эшита қолдинг, сен паканафитна?! Илоҳим чақимчилар ўлсин-а! Сенинг нима ишинг бор? Юрдим ялло қилиб, қўлингдан келса кишанлаб қўй! Чидасанг шу, чидамасанг бурнингни тишла!..

— Ҳим...— дейди Калта Сара аламига чидамаганидан депсиниб.— Эшонларнинг тувоғини ялаб юрдим, денг! Уйда ўтириб иш қил! Дўппи тик! Худонинг берган куни тентирайсан, лақиллаб юрганинг юрган! Сенга зикрни ким қўйибди, садқайи зикр кет! Исқирт! Исқирт, чўри ўлгур!..

Маҳаллани бошига кўтариб Узун Сара бўкиради:
— Сенга ўлимни берсин, сассиқ кампир!!!

Томоша қилиб турган маҳалла хотинлари ялина бошлайдилар:

— Уят ахир, бўлди энди, бас! Бир гапдан сиз қола қолинг, овозингиз Оқмачитда-я, бас қилинг!— дейди бир хотин Узун Сарага.

Навбат Калта Сарага ўтади, у яна вағиллай бошлайди.

— Бўлди энди, ойи, уялтириб ўлдирдингиз-ку, шунчаям шармандалик бўладими?!— Сургайди ичкарига Калта Сарани келинй.

Аммо келин бас келолмайди. Икки Сара бир соат ортиғи билан кўп олишадилар. Бу ҳар кунги аҳвол бўлгани учун эрларининг иши йўқ эди. «Икки кампирнинг тилини яна бурга чақиптими!..» деб қиҳиллаб кулиб, ўтиб кетади чоллардан бири.

Бувим секин ойимга шивирлайди:

— У дунёда ҳам жаннатнинг бир эшигидан икки кундош киравмиш-у, лекин икки овсин кирмасмиш, билдингми, Шаҳодат!..

Калта Сара, Узун Сара хўп уришиб чарчагандан кейин жим бўлишади.

* * *

Домлам бир кун тўсатдан мени чақириб, қаршисига ўтқазади:

— Қани ўқи! Сабоғингни ўрганиб бўлдингми?

— Сувдай биламан, тақсир! — жавоб бераман шошилиб.

Ҳарфларнинг бирига қараб, бирига қарамасдан, тўхтосиз шариллатиб ўқиб бераман. Мен энди алифбени шундай ўрганиб олганманки, агар уйқудан уйғотиб сўрасалар ҳам ҳаммасини ёддан айтиб бера оламан.

— Боракалло, ўғлим, офарин! Дуруст, дуруст. Алиф-бе тамом бўлди. Эртага ҳафтияк билан бирга яхши ёғли патирлар, бир сўлкавой пул олиб келасиз, йигитча, уқдингизми? — дейди домлам кулимсираб.

— Ҳўп, тақсир,— дейман бошимни қимирлатиб.

Мактабдан чиққандан сўнг чопаман. Бирор жойда тўхтамасдан ғизиллаганимча уйга келаман. Домламнинг гапларини, ҳаммасини ойимга айтиб бераман.

— Ҳа, тузук... — дейди онам ҳам севиниб, ҳам ичдан уҳ тортиб. — Чиқим, чиқим... Дадангдан дом-дарак йўқ. Жиякнинг пули овқатга етсинми, домлагами?

Ҳақиқатан, ҳали Иса, ҳали Қаромат опам, домлага патир ёки палов, деб ҳиқиллаб турар эдилар, энди қаторга мен ҳам қўшилдим.

— Албатта бугун патир ёпасиз, жон ойи, кейин... кейин бир сўм пул берасиз, — ялинаман онамга.

Эртаси эмас, индинга бир дастурхон кумирлайдиган ёғли патир ва уч танга пул кўтариб домлага олиб бераман.

— Боракалло! Ўтири, чироғим, ўтири! Патир олиб келдингми? Э, боракалло. Тузук,— дейди тангаларни чўнтақка солиб.

Шу чоқ яна бир шогирд бир дастурхон ёғли кулча, бир тоғора қайноқ палов, дўппи ва «Сўфи Оллоёр» кўтариб келади. У бир бойнинг арзандаси, эркаси.

Домлам ўзида йўқ севиниб кетади. Дарров паловни, кулчаларни, мен келтирган патирларни шогирдлардан бирортасига буюриб, уйга жўнатиб турганида, тўсатдан қалин бир ошнаси келиб қолади.

— Келинг, келинг, марҳамат! Қайнанангиз суръ экан, қани ҳовлига, ош еймиз! — дейди домлам дўсттига.

Ошнаси жилмайиб, қуллуқ қиласи. Биргалашиб болохонага йўл оладилар.

Одатдаги гап, домланинг қораси ўчдими, дарров тўполон-да!

— Туш ўртага, сен, сен! Кўрамиз ким зўр!— буюра-ди зўрлардан биттаси.

Эндигина мўйловлари кўринган, келишган икки йи-гитча нақ хўроллардай патир-путур ёқалашиб кетади. Кураш зўр бўлади. О, даҳшат! Эшак-курсилар синган, оғиз-бурунлар қон!..

Яна янги-янги ботирлар ўртага тушади. Хўп қизиқ кураш бўлади.

— Бўлди-бўлди, бас! Домлам!— қичқиради овози дўриллаб, бир йўғон шогирд.

Бировининг пешёнаси ёрилган, бировининг бурни қо-наган, харс-хурс билан, бурунларини тортиб, курашчи-лар жойларига ўтиришади.

Уй чанг, тўзон... Ҳаммамиз ҳаяжонда.

— Бетинг қон-ку, бадбахт?— сўрайди домлам бир шогирддан. Кейин тўсатдан синган курсиларни кўриб қолади-да, кўзлари олайиб кетади.— Эшак синипти-ку?! Кимнинг иши бу? Қани ўртага тушсин!— Домлам ғазаб билан қизариб, қўлига қамчи олади.

Домлам болаларнинг бошими, елкасими, юзими, кў-зими писанд қилмай, қамчи билан бир-икки дафъа қар-силлатиб саваб ўтади. Қамчининг зарбидан бировлар пиқ-пиқ йиғлайди, бировлар пинагини бузмай бўзрайиб қотиб туради, бировлар эса қўрққанидан икки қўли би-лан юз-кўзини яширади.

Қамчи шартта узилади.

— Мана, қамчи ҳам эскирипти,— дейди домлам қам-чини четга улоқтириб.— Эртага ҳамманг бир тангадан олиб келасанлар. Янги қамчи оламиз!— жаҳл аралаш бақиради домлам.

— Хўп, тасқир!— дейишади қамчидан оловдай ёнган елкаларини, юзларини ишқалаб болалар.

— Қани, ўқиларинг!— буюради домлам, ўтириб на-фасини ростлагандан қейин.

Ўқиши шовқини бошланиб кетади...

* * *

Мактаб жаҳаннам каби туюлади. Ҳар соат, ҳар да-қиқа «озод» сўзига интизормиз. Ҳаммаси пуч гап, фақат «вазава-вазава»... Мактабдан чиққанимизда енгил тортиб, уйга югурдамиз. Нари-бери овқатланиб, кўчага ўйинга йифиламиз.

Қишида баъзан кучук уриштириб ўйнашни ҳам одат қилганмиз. Кучукларнинг бири оғзи-бурни қон бўлиб қочади, шунда биз тинамиз. Шўхмиз.

Оёқларимиизда эски калиш, йиртиқ кавуш, баъзила-римиз ҳатто яланг оёқ. Ҳали йиқитиб, ҳали юмалаб ку-рашамиз. Бошлар ғурра бўлгунча, бурундан қон кел-гунча муштлашамиз...

Йўқолган кучугимизни излаб, мачит ҳовлисидағи кичкина ҳароб бир уйга бошимизни суқамиз. Бу — тобут турадиган уй. Бунда Усмон пари совуқдан қочиб, то-бутда ётади. Шарпадай ориқ, чўпчакдаги жинлар каби, индамас бир киши. Биз чўчиб кетамиз, дув этиб ура қо-чамиз.

— Ёпирай, жинми? — сўрайди қўрқувдан қалтираб бир бола.

— Ҳей, бу Усмон пари. Дадам айтдики, у бояқищ бир замон битта қизнинг ишқида девона бўлиб қолган экан,— дейди Аъзам.

— Ишқ шундай ёмон-да,— дейди маҳмадона Турғун.

— Тўғри, Усмон пари — девона. У ҳамиша, ёзу қиши тобутда ётади. Расул aka бор-ку? Шунинг бир туғишган укаси бўлади. Билдиларингми?! Ҳа, пари қизларнинг ошиғи эмиш...— дейди Аҳмад.

Болалар Усмон пари ҳақида турли воқеаларни гапи-раётганди, бирдан ёнимизда унинг ўзи пайдо бўлиб қо-лади. Қип яланғоч танига эски, кир, жулдур, юпун бир чопон кийган. На иштони бор, на кўйлаги! Оёқ яланг. Бошида ифлос, исқирт бир дўппи, ранги ҳам, гули ҳам билинмайди.

Ҳаммамиз дув этиб, ҳар томонга қочамиз.

Усмон пари очликданми, совуқданми юролмайди. Каловлаб аста чайқалган ҳолда амакимнинг эшигига этиб, деворга суюнади. Қалтираган қўли билан эшик ҳалқасини ушлаб, тақ-тақ қоқади:

— Очман, нон беринг...— дейди аллақандай титроқ бўғиқ товуш билан.

Аччиқ, изғирини шамол эсар эди...

* * *

Баҳор келади. Гул мавсуми бошланиб кетади. Да-рахтларда гул, болаларнинг дўппиларига лолалар қис-тирилган. Саватларда уюм-уюм гунафшалар. Ҳамма ёқ гул! Гул!.. Баҳор фаслининг завқи бошқача...

Қўққисдан осмонни булут қоплайди-да, чеълак-челак сув қуяди. Хўп ёғади... Лаҳза ўтмасдан, эрка қуёш жил-майиб чиқиб келади. Ҳамма ёқ ярқираб кетади... Олчалар, гилослар, олмалар, шафтолилар ҳаммаси авжи гулда...

Саҳарлаб мардикорлар, яланг оёқ, елкаларида ярақ-латиб пешланган катта кетмонлар, бозорга, ишга чопадилар...

Бизлар пахталик чопонларни, тўнларни, йиртиқ-ямоқ калиш-кавушларни отганмиз. Енгил кийинганмиз, ҳамиша оёқлар яланг...

Ҳамма ёқда баҳор! Баҳор нашъаси кўнгилларга ҳам кириб олган... Оёқлар тош боғлангандек, мактаб томон базур юради, лекин мактабдан «Озод!» деганда, қушдай енгил учамиз.

Азондан ўқиш. Пешин ՚ўлганда домлам кичкиналарга—бизларга жавоб беради. Катталар пешиндан кейин яна мактабга қайтиб, хат машқ қиладилар.

Мен ҳануз ҳафтияк ўқийман. Ҳафтияк, ниҳоят зериктиргич бир нарса. Ҳадеб «вазава-вазава»ни жавраб ўтирганим-ўтирган...

Ҳар пайшанба шогирдлар домлага кулча, патир, бойваччалар пул келтириши одат.

Айниқса, шу куни ўқиш тугашини сабрсизлик билан кутамиз. Қўзларимиз осмонга, қуёшга кўпроқ термилади. «Озод!»га қулоқлар, кўнгиллар интизор...

* * *

Мана момақалдироқ ҳавони янгратиб юборади. Ҳалигина тиниқ ярқираб турган ҳавони бир онда қоп-қора булутлар буркаб олади. Ойим пахтадай оппоқ ювган кирларини арқондан йиғиб ҳам улгурмайди. Ҷемир шаррослаб қуяди.

Бувим айвонда ихлос билан тасбеҳ ўтирибди:

— Алҳамдуилло! Оби раҳмат ՚үу!— дейди, қўзларими осмондан узмайди, буришиқ юзларида кўтаринки руҳ...— Оби раҳмат бу, оллога шукур, қурғоқчилик эди, жала қуяди. Буғдоӣ, арпа битди де! Оллонинг иши бу!— тушунтиради менга.

Айвон четида, оёқларимни тарновдан шарқираб келган сувга тутиб, ўйнаб ўтираман.

Қарсилаган чақмоқларга қараб: «Худо булут ичиди юрганмикан? Қандай экан?» деб ўйлайман ичимда,

Қоп-қора, гўё ерга ясланадигандай оғир, даҳшатли булатлар. Тахминан тўрт соат жала қуяди. Ариқлардан сув тошиб кетади. Тарновлардан сув шарақлаб қуийб туради. Унда-мунда чақмоқлар, олов қиличдай ярқираб кетади...

Жала тинади. Қоп-қора булатлар аста сургалиб, тоғ томон юради. Булатларнинг тўқилиб кетаётганидан, ҳануз ёғиб бораётганини ўйлайман. Бир вақт бобом тушириган...

Ўқтин-ўқтин узоқда момақалдироқнинг қарсилагани эшитилади, чақмоқ кўринади.

Ажойиб фасл! Дарактлар нафис кўм-кўк япроқлар билан ясаниб олган! Табиатнинг гўзаллиги кўнгилларга қюолади...

* * *

— Ойи, уч кундан кейин домлам билан далага чиқамиз. Наврўз!— дейман севинганимдан юрагим ҳаприқиб.— Домлам, яхши кийиниб қелинглар, деди.

— А, ростданми?— дейди онам кулиб.— Яхшилаб ювениб, борингни киясан-да.

Бир оз сукутдан кейин ерга қараб дейман:

— Ойи, домлам, икки сўм пул олиб қелинглар, деб буюрди...

Секин бошимни кўтараман, онамнинг юзидағи севинч, табассум бирдан йўқолган, лекин у зўраки илжаяди:

— Домланг тушкур аломат-да... Хўп, пул берай, лекин бир сўм сенга, бир сўм Исага. Қандоқ қилай берардим... йўқчилик...

— Нима гап тағин?— сўрайди бувим.

Онам тушуниргандан кейин кампирнинг фифони ошади:

— Домланг ҳам ўлсин илоҳим! Еб тўймас, айёр ўлгур, ҳар хил наъма чиқаради-я!— минғиллаб қарғай бошлайди бувим.

— Ойим беради пулни, сиздан сўраяпманми?— дўқ қиламан кампирга.— Баҳор чоғи, наврўз яқинлашяпти, ўйнаб келамиз. Сиздақа кампирлар ўтирсин уйда!..

— Бас, бас! Ҳаддингдан ошма! Ўзингдан каттанинг дилини оғритма, ёмон бўлади-я!— дейди онам менга ранжиган оҳангда, кейин бувимга мурожаат қилиб:—

Ҳаммага келган байрам, ҳамма болалар ҳам борадида, битта буларми?— дейди ялинган юмшоқ төрүш билан.

Жума. Биревлар яхши, биревлар ўрта, биревлар ҳар кунги эски, ямоқ бўлса ҳам ювилган, озода кийимда... Ҳар ким ўз ҳолича ясанган. Домла бошлиқ йўлга тушамиз. Пиёла, чойнак ва бозордан гўшт, мой, гуруч, нон, майиз—ҳаммаси олинган. Буларни домланинг ўртоғи бир қари чол аравага ортиб олиб кетади.

Йўл-йўлакай бир неча гузар учрайди. Жума куни бўлганидан самоварларда одам қалин. Гузарларда қатор боққоллар. Отнон, печенеъ, парварда... Қўзлар ўйнайди. Лекин бойваччаларга маза, улар унда-мунда тўхтаб, отнон чайнайди...

Далага, Камолонга пиёда юриб, чарчаб, ахир етамиз. Ҳамма ёқ кўм-кўк, азим дарахтлар кўп. Чиройли қадимги мачит атрофидা авлиёларнинг катта-катта қабрлари. Домлам тағин қуръондан бошлайди. Қори болалар қўзларини юмиб, чайқалиб, қироат билан ўқийдилар. Шу тарзда мачитда узоқ қуръон ўқилади. Қоринлар очликдан ачишиб кетади.

— Болалар! Боринглар, самовар қайнагунча ўйнаб келинглар, дала кенг, сувлар кўп. Яйранглар, ўғилларим,— дейди домлам майин оҳангда.

Ҳаммамиз дув этиб, шовқин-тўполон билан мачитдан чиқамиз. Биревлар дарров чиллак, копток ўйнагани тушиди, биревлар сайр қилиб кетади. Мен эса, бир тўда болалар билан қоронғи, даҳшатли ғорларни кеза бошлайман.

Бир ғорда оғир сукутда бир киши ўтирибди. Соқоли ўсиқ, қўзлари ёнган, дарвишнамо. Иккинчи ғорда яланғоч бир чол, устида ёлғиз кир иштон холос. Унинг ҳам соқоли ўсган, қўзлари юмуқ, ёнида кир сопол товоқ! Чурқ этмай, бутун дунёни унугандай жим, маҳлиё ўтирибди. Биз нафасимизни ютиб, аста турамиз. Лекин чол шарпамизни сезади шекилли, бир хўмраяди, авзойи хунук бузилиб кетади. Ура қочамиз.

Далани айланамиз. Ҳаво мусаффо. Үрикларда довуччалар ғиж-ғиж, гилюслар ҳали ғўра. Кўп юрамиз, лекин қорин очлигидан домлам олдига шошиламиз. Самовар шарқираб қайнамоқда. Домлам ва чол ҳаммамизни ўтқазиб, биттадан нон, бир сиқимдан қурт еган кир майиз улашади.

Чойдан кейин домлам бир тўда катта шогирдларга имлаб ишора қиласди. Болалар бирдан тиниқ, янграган баланд товуш билан Навоийдан, Хўжа Ҳофиздан ёд ўқий бошлайдилар. Кетма-кет бир неча ғазалларни ўқиб, кейин Фузулийга ўтадилар:

Ғунчасин гул булбулин қатлина пайкон айламиш,
Булбўл очилган гули юзина қалқон айламиш.
Гул арусин сулҳ учун булбул никоҳ этмиш магар,
Ўзини ёшил будоғ ичинда пинҳон айламиш.
Ғунча пайконини тез этмаклик учун шохи гул
Жисмини бошдан аёга мисли сухон айламиш.
Даҳр аро гар бир синиқ девор кўрсанг, ўйла бил:
Ул Сулаймон мулкидирким, чарх вайрон айламиш.
Эй Фузулий, меҳрина олданма ҷархин гардиши,
Кўкка етурмиш vale хок ила яксон айламиш.

Яна бошқа бир ғазални бошлайдилар:

Най кими ҳардамки, базми васлини ёд айларам,
То нафас вордир қуру жисмимда, фарёд айларам.
Рўзи ҳижрондир севин, эй муръи рӯҳим ким, бугун
Бу қафасдан ман сани албатта озод айларам.
Вахм эдид то солмая сан моҳа меҳрин ҳечким,
Кима этсам зулму жаврингдан анга дод айларам...

Ғазал ниҳоят таъсири. Айниқса, уч-тўрт боланинг овози жуда ёқимли, оҳангдор. Ҳаммамиз жим гинглаймиз. Мен сел бўлиб, эриб кетаман. Фузулийнинг шеърларини севаман. Шеърлари нафис. Ўзим гул ва маҳбуб ҳақида гўзал шеърларини биламан. Опам ўргатган. Қичкиналар билан мен ҳам секин-секин катталарга эргашаман. Музика йўқ, чилдирма, дутор, танбур йўқ, аммо шеър бор, қўшиқ бор! Фақат ёш, тиниқ товуш билан, оҳанг билан шеърларга кўнгилга этиб борадиган музика берамиз, жон берамиз!.. Домлам чолғуни сира ёқтирмайди: «Гуноҳ, турган-битгани гуноҳи азим. Зинҳор-зинҳор қўлингизга чолғу ушламанг!» деб уқтиради, танбиҳларди.

— Бас, етар! Боракалло, етар!— дейди домлам болаларга ва чолга мурожаат этиб:— Вақт бўлди, пир, мунча эридингиз?! Ошга олов ёқинг!— дейди кинояли кулиб чолга.

Чол кўзлари юмуқ, бошини қўйи солиб ўтиради.

— Бай-бай-бай! Фузулий ажойиб шоир-да! — дейди ва оёқларини ишқалаб ўрнидан туради.

Биз яна далани айлангани чиқиб кетамиз. Тўда-тўда тарқалиб тоза кезамиз. Баҳор. Ҳар хил гуллар кўп. Қуҷофимни тўлатиб, гул тераман. Ҳориб мачитга қайтганимизда палов тайёр экан. Гўшти, ёғи оз бўлса ҳам палов! Сопол лаганларга сузилган ошни маза қилиб, иштаҳа билан ошай бошлаймиз. Лекин тўймаймиз... Қорин жуда очиқдан.

Намозгар яқинлашган, домлам қуръон бошлайди.

— Тағин-а! — шивирлашади болалар.

Фотиҳадан сўнг ҳаммамиз дув қўзгалиб, йўлга тушамиз.

* * *

Июнь ойи. Иссик. Ҳаво ловуллайди...

Бодринг, ҳандалак сероб. Қўксултон, гилос, олчанинг авжи пишган вақти. Лекин пул қани... Ҳовлимизда яхшики якка туп ўрик бор. Ғуж-ғуж қилган. Бутун ҳовлимизга кўланка солган катта дараҳт. Ўрикка сув югуриб йилтираганидан бошлаб, Каромат опам, Иса ва мен ея бошлаймиз. Тағин бир туп олма бор, лекин заҳардай нордон.

Бугун бувим эрталабдан отланади. Аммамнига бормоқчи. Мен ҳам бувимга эргашмоқчиман, шунинг учун ҳар кунгидай мактабга шошиб ўйқ. Болаларнинг кўпи боққа кўчган, мактабда шогирдлар оз. Нега бизнинг бир парча боғимиз ўйқ, деб куйинаман ичдан.

— Мактабга бор! — дейди онам.

— Борақолсин, Шаҳодат бону, бола бояқиш ўйнаб келар. Ҳамма боғда, тоғда, бу бечора қон бўлиб кетдику... — паранжисини ёпиниб дейди бувим.

«Бугун бувим жудаям меҳрибон?» деб ўйлайман ичимда, севинганимдан унинг олдига тушиб югураман.

Бувим кўчада ҳар бир учраган хотин билан тўхтаб кўришади, гаплашади. «Қатдан келяпсиз? Бозорданми? Дўппиларнинг нархи қандай? Яхши фойда қилдингизми?» деб, зерикмасдан иги-жигини суриштиради. Тузукроқ бир иморат учраса, албатта тўхтайди. Менга қараб: «Кўркамгина, пишиққина экан» деб томоша қиласди.

Бир оз юргандан кейин каттакон анҳор бўйига чиқамиз. Серманзара сув бўйидан ўтамиз. Сув бўйлаб обжу-

возлар, тегирмонлар. Унда-бунда тўдаланиб ўрдаклар сузади. Дарров тўхтайман-да, сув лабига ўтириб, ўрдакларга тега бошлайман. Улар дув этиб, сувнинг ўртасига қочишади. Ўрдаклар гўзал, айниқса гажак думлари, бошларини сувга тиқиб, чиройли ўйнайдилар. Гажакларини келинлар қулоқларига қистирганини кўрганман...

— Вой, шум-эй, ҳазир бўл, тойиб кетасан-а! — қичқиради ваҳима билан бувим.

Кампир икковимиз унда-мунда тўхтаб, жар бўйлаб борамиз. Бувим ҳам менга ўхшашиб, тегирмон ва обжу-возларни томоша қилишни яхши кўради. Сувнинг устига ташланган яккачўпга етганда, юргурганимча ёғочнинг ярмисига бориб, сувнинг қоқ ўртасида тўхтайман. Сузиб келаётган ўрдакларнинг йўлини тўсаман. Ёғочга миниб оламан-да, оёқ-қўлларимни ишга солиб, «Киш-кишиш!» дейман. Сув гувиллаб, пишқириб оқмоқда. Бувимнинг ранги ўчиб, қалтираб кетади.

— Омонат, қил кўприк-а! Қўрқмайсан, шумтака, дарров ўт бу ёқقا! Иккинчи сени меҳмонга олиб юрмайман... — ранжиб қичқиради бувим.

Ҳақиқатан кўприк омонат. Битта чурук ёғоч холос! Одамлар аҳён-аҳёнда ноилож ўтади. Болалар бўлса шўхликдан, ўйин қилиб, эрмак қилиб, ўтадилар. Сувнинг пишқиришига назар соламан, юрагимга ваҳима тушади. Секин қиргоққа ўтаман.

— Эсинг қурсин, ҳеч ақл кирмади-кирмади сенга. Даданг келсин, чақаман! — дейди койиниб бувим. — Ўрдакларнинг эгаси кўриб қолсин, ўхшатиб калтаклайди сени, — дейди бошини қимиратиб.

— Гажакларидан бир дона Каромат опамга олай деган эдим-да, — дейман жиддий тусда бувимга.

— Ҳм, — дейди холос бувим, энсаси қотиб кётади. — Тез-тез юр, алла-палла бўлиб қолди-я! — қошини чимириб дейди бувим.

Тегирмонларнинг олдида тўда-тўда эшаклар. Одамлар эшакларга буғдой, сўк ортиб келади ва ун, талқон қилиб кетади. Бир-икки тегирмонга секин бошимни тиқиб чиқаман. Тегирмон шовқин. Ичидан бошдан-оёқ оппоқ унга беланган одамлар. Улар сувнинг гувиллашидан бир-бирларининг сўзларини базур ўшитадилар.

Поччам обжувознинг бошида эди. Соқоллари ўсган, уст-боши чанг-тўзон. Бизни кўриши билан:

— Э, жиян, кел-кел! — дейди ва бувим билан кўришган ҳамон, одатдагидек шикоятни бошлайди. — Мазаси йўқ бошимнинг. Кечакундуз мия оғриқман.

— Доим аҳволингиз шу! — дейди бувим энсаси қотиб. — Үқитинг, ирим-сиirimини қилинг, тайибга кўрининг! — дейди ва поччамнинг жавобини кутмасдан ичка-рига кириб кетади.

Дув этиб, майдачўйда чурвақа болалар бувимни ўраб олади. Ҳаммаси кир, ифлос, увала. Аммам тутундан йўтала-йўтала катта қозон остига ҳадеб қамиш тиқмсқда. Аммам хафа, ҳорғин ҳолда бувим билан кўришади ва пишиллаб қовирилиб турган сўк тўла катта қозон бошига боради.

— Ҳамиша ишинг шу! Сўк, сўк! Үладиган бўлдинг! — дейди куйиниб бувим.

Меҳ ҳам чўғдай бозиллаб турган сўкнинг тепасига бораман. Уни ҳовучлаб бўлмайди, иссиқ. Қамишни тутам-тутам ўчоққа тиқа бошлайдман.

Аммам ва бувим қозон бошида чўққайишади. Эзмаланишиб ҳасратни бошлайдилар.

Эшикдан кириб келган поччамнинг жаҳли чиқиб, кўзлари олайиб кетади.

— Кўйиб кетди-ку! — қичқиради бўғилиб ва чопиб келиб сўкни катта капкир билан шошиб-пишиб ола бошлайди.

Энди мен сўкдан зерикаман. Секин ташқарига, обжувозга югурман.

Поччам қўш обжувозни ижарага олган. Бири боғлиқ турибди: анов бири бўлса, гурс-турс қилиб, ерни ларзага солиб тариқ оқламоқда. Бир оз жим қотиб, обжувознинг ишини томоша қиласман. Сув даҳшатли пишқириб гувиллайди. Қейин секин атрофга разм соламан. Бурчакда синиқ, куя босган чироқ, тумшуғи синиқ чойнак, чегаланганди ифлос бир пиёла... Ярмиси тақир эски пўстак, яғири чиққан кир чопон.

Секин обжувознинг бошида айланиб юраман. Бўш обжувознинг ёнига ўтиб, ёғочини бўшатсам бирдан шақиллаб юриб кетади. Қўрқанимдан қалтираб шошиб қоламан. Қандай тўхтатиши билмайман, бўш обжувоз гурс-гурс уради. Ғизиллаганимча уйга югурман:

— Почча! — қичқираман энтикиб. — Тез юринг ҳозир, обжувоз юриб кетди!

Бувим билан аммам ванг бўлиб қоладилар.

— Э, тентак! — дейди поччам ташқарига югуриб.—
Тақилгансан-да, ўзига жон битиптими?!

Мен индамайман, поччамнинг орқасидан чопаман.
Поччам ҳеч қийналмай, бирпасда жувозни тўхтатади.

— Иўқол! — дейди қўпол, қўрс товуши билан тўнғиллаб.— У азиз нарса-я, бунга яқин юриш учун ҳунар керак, тилини билиш керак,— дейди бир оз юмшаб.

Обжувоз атрофида, тегирмонлардаги каби чумчуқлар, мусичалар сероб. Мен энди уларни қувлашга тутишман. Қўққисдан бир тўда болалар пайдо бўлишади-да, нари-бери ечиниб, кийимларини четга отганча кетма-кет сувга шўнғийдилар. Қулоч ташлаб, роса маза қилиб сузишади. Кейин атрофдаги катта тол, қайрағочларнинг шохига чиқиб, гулпа-гулпа сувга калла ташлайдилар. Сувнинг тагида анча вақт йўқ бўлиб кетадилар-да, узоқдан қалқиб чиқадилар. Жуда ҳавасим келади. «Чўмилсаммикан?» деб ўйлайман. Лекин сузишни билмаганим учун қўрқаман, рост, болалардан уяламан. Эрмак қилиб, оёқларимни сувда шапиллатиб ўтираман. Сув бўйида кезаман. Толларнинг новдалари эгилиб сувга тегай-тегай дейди. Ҳамма ёқ кўм-кўк майса. Қўкка қараб ётаман. Маза!..

Тўсатдан поччамнинг товушини эшитаман.

— Эй, фалокат босиб новга тушиб кетма! Бас, уйга бор! — дейди-да, тагин жувоз ичига кириб кетади.

Аммам куя босган пачоқ самоварни олиб кириб, дастурхон ёзади. Бурда-бурда қаттиқ нонларни эски бир патнисда кўтариб келади.

Ховлида шохлари тарвақайлаб ўсган қари, йўғон якка бир тут бор.

— Бу йил тутимиз ҳаддан ташқари кўп қилди. Кутдик, кутдик келмадинглар... Озгина шинни қайнатдик. Қарай-чи, қолдимикан?

Аммам бояқиши югуриб ҳужрага киради-да, бир пиёлана озгина шинни кўтариб чиқади.

— Жуда ширин шинни-я? — дейман нон ботириб.

Пастаккина қоронги уй, тўкилиб турган айвон, ёнида кўмир тўқадиган кичкина тор ҳужра. Шинни билан чой ичиб, дастурхон йиғилгандан кейин томга чиқаман. Атрофда қўшнилар кўп. Томлар бир-бирига туташиб кетган. Ўйнаб юраман. Бир вақт кўчада бир тўла халқ юзга кириб ўлган бир кампирни кўтариб кетаётганини кўраман. Буни томда ўйнаб юрган болалар айтишади.

Қарилар, болалар, ёшлар жуда кўп. Қирқ-элликка яқин ёш болалар тўн кийган, беллари боғлиқ, «бувим»лаб йиғлаб бормоқдалар.

Томма-том сакраб, аммамнинг ҳовлисига энгашаман.

— Буви, буви! Юзга кирган кампир ўлипти!.. Олиб кетишяпти. Одам қалин!..— дейман қичқириб.

— А, нима деяпти ўзи, ким ўлипти?— сўрайди бувим.

— Чолинг эшикка! Кўрасиз, табаррук кампир эмиш,— дейман бувимга.

Аммам ўчоқ бошида ғивирлаб нимадир қилмоқда, бошини кўтариб бувимга дейди:

— Бояқиши жуда табаррук кампир, бир юз учга кирган. Гоҳо ёнимга чиқиб, гаплашиб ўтиради. Кампир пишиқ эди. Фоздай, тикка юради. Невара-эваралари кўп, ачиб ётипти.

— Вой бечора, худо раҳмат қилсан! Ҳаммамизга унинг ёшини берсин!— дейди бувим қўлларини юзига суртиб.

Аммам ҳам нималарнидир пичирлаб фотиҳа қилади.

— Сиз мингга кирасиз, ҳали отдаисиз, буви!— дейман.

Қуни билан томма-том кезиб, хўп ўйнайман. Кечқурун ҳалимдай юмшоқ мошкичири еб, бувим иккаламиз уйга жўнаймиз.

* * *

Қўлида гардиш ва жиягини кўтариб Роҳат келиноЯи эшикдан киради-да, тўғри айвонга, ойимнинг ёнига ўтириб ишини бошлайди.

— Ўртоқжон, якка ўзим хуноб бўлиб кетдим. Ҳасратлашиб, бирга тикайлик, деб чиқдим.

Онам хурсанд бўлиб гапиради:

— Вой, яхши қилибсиз, ўзим ҳам зерикиб ўтирган эдим. Ҳеч ким йўқ, ойим ҳам зерикиб, қаёққадир, билмадим, Үрин бувиникигами чиқиб кетдилар,— дейди ипакни қатимлаб.

Роҳат келиноЙи бигиз билан чаққон ва пишиқ жияк тўқийди. У жияк тўқишига жуда уста. Одатдагидек, дарров эридан ҳасрат бошлайди. Эрмаги шу — эри. Дам йиғлаб, дам кулиб ишлайди.

— Сабр қилинг,— жиякка гул тикиб, дейди онам.— Ўғил, қизларингиз ўссин, эҳтимол, ажаб эмас, бахти-

нгиз очилиб, ёруғликка чиқиб қоларсиз. Худойим ярла-
қаса, бирпасда толе келади. Қейин фақирликдан, ғур-
батдан халос бўласиз... Фақат толеда бутун гап!

— Э-э, қўйинг! Толе ўлсин! Бутун умр фақирмиз.
Отам, онамдан, боболаримдан тортиб фақирман...— дей-
ди хўрсишиб Роҳат келинойи.

Шу тарзда икки қўшни, икки ўртоқ бири жияк тў-
қийди, бири жиякка гул тикади. Гоҳ ўтган-кетгандан,
қўни-қўшни, маҳалла-қўй орасидаги воқеалардан сўз-
лашишади. Суҳбат узилмайди.

Эшикдан Каромат опам паранжида келиб киради.
Унинг энди бўйи чўзилган, катта қизлар қаторида.

Шу пайт яна бир қўшни кампир киради. Сергап, би-
лимдон, гапга чечан кампир.

— Шаҳодатой, зерикиб бирпасга чиқдим олдингизга.
Кунам`исиб кетяпти.— Нима гап ўзи, хўпам чиройли
ўтирибсизлар? Қаромой, жиндай Машрабдан ўқинг. Ба-
рака топтур, худойим яхши куёвлар буюрсан!— дейди
кампир кулиб.

Каромат опам қизариб юзини терс буради.

— Қўйинг-э, иш тикаман,— дейди токчадан иш пе-
чини олиб опам.

Кампир хирадик қилиб, қайта-қайта қистайди. Ун-
га Роҳат келинойи қўшилади:

— Бо, мунча ноз қиласанг, отинча?! Үқишини бил-
майман-да, бўлмаса сенга ялинармидим?..

— Ҳа, ўқий қол, Каром,— дейди онам, кейин секин
кулиб қўшиб қўяди:— Ҳикматли, маъноли гапларидан
топиб-топиб ўқигин!

Каромат опам ўн икки, ўн уч ёшларда қадди келиш-
ган, истараси иссиқ, жуда кўркли қиз. Ғазалларни
ёқимли овозига чиройли оҳанг бериб, равон ўқийди.
Эринибгина ўрнидан туради-да, токчадан Машрабни,
Фузулийни олади, жойлашиб ўтиради ва кўзларини су-
зиб, завқ-мароқ билан берилиб ўқий бошлайди:

Машраб сени деб, кечди жаҳондан,
Бошини қўйди остоналарга.

Эй, майфурушим, бир коса май бер!
Ваҳдат майдан ичколи келдим.

— Ҳай-ҳай-ҳай! Барака топ, отин қиз! Машрабнинг
ғазаллари сел қилиб юборади одамни... Эриб кетдим-эй..

Машраб ажойиб қаландарнамо киши,— дейди йиғлам-сираган товуш билан кампир.

Каромат опам насрни ўқиганда, баъзан тўхтаб кулимсирайди ва уятли гапларни ташлаб ўқийди.

— Сидирғасига ўқийвер, бу нимаси, бизлар ҳам эшитайлик, шайтон қиз!— дейди Роҳат келинойи.

— Йўқ, ўқимайман Машрабни, Фузулий яхши,— дейди опам қизариб.

— Машрабнинг ғазаллари кўп ҳикматли,— дейди кампир бошини қимирлатиб.— У катта дарвиш, оллонинг ошиғи! Олло деб дунёнинг айши-ишратидан кечган. Овозингдан ўргилай, ўқи, ўзим қоқиндиқ!— дейди кампир Каромат опамнинг орқасини қоқиб.

Опам ўқий бошлайди:

Паришон ҳолинг ўлдим, сўрмадинг ҳоли паришоним,
Ғамингдан дарда душдим, қимладинг тадбири дармоним,
На дерсан, рўзгорим бўйлами кечсин, гўзал хоним?
Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним...

— Оҳ-оҳ-оҳ, шундай шоирларнинг садағаси бўлсанг арзийди,— дейди Роҳат келинойи кўзларининг ёшини артиб.

— Фузулийнинг ўзи ошиқликда жигари кабоб бўлган, дейдилар. Унинг ошиқона ғазаллари одамнинг юрагини эритиб, маст қилиб юборади,— дейди кампир юмилган кўзларини очиб.

— Фузулий отин ойисининг қизига қаттиқ ошиқ экан, лекин васлига етолмай, бутун умр ҳижронда ўтган эмиш. Унинг ғазалларидағи ўт, ҳасрат шундан... Эшитганман...— дейди онам.

Мен айвоннинг четида чивиқ йўнганимча опамнинг ўқишига жим қулоқ солиб ўтираман. Севаман Фузулийни.

— Йогур, Мусавой, Шайхантовурга бориб кел. Ипатим соб бўлиб қолди,— буюради онам менга.

— Ҳа, хўп, пулни чўзинг,— дейман ўрнимдан туриб.

Онам ҳар хил керак ипаклардан намуна беради ва бир сўм пулни рўмолчага туғиб таъкидлайди:

— Маҳкам ушла, пулга ҳазир бўл, йўқотиб қўйма, уқдингми?

Кўчага югураман.

Кўчада Аъзам хипчиндан от миниб, ўйнаб юрган экан.

— Шайхантовурга борамиз, шуям ўйинми? Қўй-э!— дейман жиддий тусда.

— Зерикканимдан эрмак қилиб юрибман-да, юр,— дейди Аъзам хипчинни бир четга отиб.

Аъзам менга тенгдош. Икковимиз қалин ўртоқ, дўстмиз.

Оқмачит кўчасидан жадал юриб, Шайхантовурга жўнаймиз. Йўлда унда-бунда тўда-тўда учраган болалар олдида тўхтаб, уларнинг ўйинларини томоша қилалими-да, тағин чопамиз.

Шайхантовурга етганда бир ариқ олдида тўхтайди Аъзам.

— Бирпас ўтири!— дейди сув бўйинга ўтириб.

Юзимизнинг терини этакларимизга артамиз, икки қўлимиз билан сувни ҳовучлаб тўйиб-тўйиб ичамиз. Мадраса атрофида асрлар умр кўрган қадим чинорлар, қуюқ кўланкали қайрағочлар кўп. Дараҳтлар салқинида тўда-тўда шогирдлар аллақандай масалалар устида талашиб қизғин баҳс юргизмоқдалар. Атрофда кайфлари тарақ нашавон, кўкнори, бангилар ҳам оз эмас.

— Ҳозир бир иш қиласиз, жим!..— дейди бир дарахт орқасига пусиб Аъзам.

— Қандай иш?— сўрайман тоқатсизлик билан Аъзамдан.

— Секингина кесак ташлаймиз кўкнориларга. Чўчиб бир иргиб тушишади. Қараб тур, жуда қизиқ бўлади.

Секин пусиб туриб, мен ва Аъзам биттадан кесак отамиз. Қайфи зўр кўкнорилар бирдан чўчиб, аланг-лашади. Икковимиз жимгина куламиз. Ингичка, қил бўйинларини чўзиб кўкнорилар у ёқ-бу ёққа қарашади. Сап-сариқ силнамо киши чайқалиб ўрнидан туради.

— Эй, кимди? Қайфим учиб кетди-я...— дейди ва гандираклаб бир-икки қадам ташлайди.

— Келяпти, тур қочамиз!..— шивирлайман-да Аъзамга, қочаман.

Шу пайтда кўкнори Аъзамни тутиб олади. Аъзам оқариб кетади:

— Йўқ, биз эмас,— дейди қалтираб.

— Ҳароми валад!— дейди кўкнори Аъзамнинг елка-сидан ушлаган ҳолда бир силтаб.— Кесакни фир-фир отдинг, энди тия кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ!.. Аблаҳ, жигингни эзиб қўяман!

Мен тикка кўкнорининг олдига бораман.

— Амакижон! Кўйворинг! — деб ялинаман.— Рост, биз отдик, лекин сизга эмас, қушларга отган эдик.. Ана қаранг, дараҳтларда қуш кўп экан.

— Эй кўкнори, қўйвор! Диљларини оғритма гўдакларнинг!— қичқиради самоварда ўтирганлардан бирор.

Самоварда одам қалин.

Кўкнорининг ғазабдан кўзлари бежо. Кўзининг оқига қадар сарғайиб кетган, туманли хира кўзлари хунук олаяди. Аъзамни бир силтаб ташлайди-да, пастак қоронғи ҳужрага кириб йўқолади.

Тура қочамиз. Қатор атторлар ва баззозлар. Уларнинг дўконлари кичик-кичик ва бир-бирига ёндашган. Икковимиз ҳар бир дўқой олдида молларини томоша қила-қила, най ва коптолкларнинг нархи-навосини суриштириб, харидору дўкондорларнинг узоқ тортишма савдосига қулоқ солиб юра-юра кичик бир дўконча олдида тўхтаймиз.

Аттор — мулоийм; камтар, сариқина келган, узун соқолли киши.

— Амаки, ассалому алайкум!— дейман бир сўм пулни ва намуна ипакларни узатиб.

— Боракалло! Ваалайкум ассалом!— дейди кулиб чол.— Рангдор ипаклардан керакми, а? Хўп-хўп, ипак кўп, ўғлим.— Пулга, ипак намуналарига бир-бир қараб чиқади.— Баргикарам, қовоқ сариқ, гўлос, пистоқи, нимпушти...— дейди чол ипакларни бир-биридан аириб.

Аъзам ва мен қафасдаги қушларга ҳушимиз оғиб, жим қотиб томоша қиласмиз.

— Амаки!— дейман ҳаприқиб.— Бу қандай қуш?

— Ўғлим, бу булбулжон. Эшитганмисан булбул деган қушни? Қушларнинг асили шу.

— Қўрган эмасман,— дейман кўзларимни қушлардан узолмасдан.— Ойим айтган эди, аҳён-аҳёнда, тонг пайти, гуллар очилганда келади, деб. Сайраганини эшитганман, амаки, бир сайратинг,— ялинаман чолга.

— Ўзинг айтдинг-ку, ўғлим, булбул гул очилганда келармиш, деб. Ҳа, гулнинг ошиғи бу...— аста кулади чол.

Булбул сира сайрамайди.

— Амаки, булбул нима ейди?— сўрайман чолдан.

— Қурт ейди, ўғлим, тушундингми?— жавоб беради чол ҳамон кулимсираб ва давом этади:— Булбулни бо-

қиши жуда қийин, негаки бу нозик-да, нозик. Аммо сайраб берсами, кўнгилни яйратиб, масти қилиб юборади.

Аъзам иккинчи қафасга қўли билан тегиб дейди:

— Мен кўрганман бу қушни.

Бу майна. Тумшуғи сариқ, қора патли каттагина қуш.

— Мен ҳам кўрганман. Сайраганини ҳам эшитганман,— дейман жиддий тусда.— Амаки, қушларингиз қачон сайдайди?

— Сайдайди, ўғилчам, ўзи сайрагиси келганда сайраб юборади!

Хил-хил ипакларни бир қофозга ўраб менга узатади чол.

Ипакларни эҳтиётлаб, қўйнимга тиқаман-да, Аъзамга қарайман.

— Шошма, бирлас ўтирамиз. Зора қушлар сайраб қолса.

— Йўғ-э, булбул ҳам, майна ҳам сайрамайди. Бозорда, шундай шовқинда сайрармиди? Кетдик!— шивирлайди Аъзам.

Тез юриб кетамиз. Қўққисдан орқадан майнанинг сайраганини эшитамиз. Таққа тўхтайман.

— Ана, айтмовдимми, овозини қара, жуда ёқимили-я?— дейман Аъзамга.

— Қўй шу қушларни, юр, конкаларни томоша қилиб, катта кўчадан кетамиз,— дейди Аъзам менинг қўлимдан тортиб.

Шайхантовурда қассоблар, боққоллар, сартарошлар, сомсапазлар, заргарлар жуда сероб. Айниқса заргарларни томоша қилиб, пастга, катта кўчага тушибамиз. Отли конка кетмоқда.

— Эссиэзгина, ўтиб кетипти-да, конкага осилиб кетардик,— ачинади Аъзам.

— Аттанг, чакки бўлди!— дейман мен ҳам.

Лўқиллаб уйга чопамиз.

* * *

Тонг пайти. Боғларда ишкомлар узумга тўла. Чиллаки энди қизара бошлаган. Ҳавода қушлар овози янграйди... Тонг шабадасининг салқини кўнгилларга ором беради...

Мен ва Аъзам аравада кетмоқдамиз. Биз энди ёришиб келаётган осмонининг майин шоҳценини, сеҳрли му-

сиқа ва оҳанғга, мислсиз ҳусн-латофатга тўла боғларни тантанали сайр этиб борамиз. Қалбимизда ҳис-туйгулар, шодлик, завқ тошади.

Кечаки мактабдан қайтганимда онам оппоқ қилиб ювган кўйлак-иштонларимни арқонга ёяр экан, мени кулиб қарши олган эди.

— Эртага жўнайсан,— деган эди кўзларида меҳр, севинч чақнаб.

— Қаерга?— деб сўрадим ҳаприқиб.

— Янгибозорга борасан. Ҳали тўсатдан дарвозани қоқиб бир киши келди. Дарров чиқдим, дадангнииг олдидан келипти. Тайёр бўлиб турсин Мусавой, эртага, тонгда олиб жўнайман, деди. Аъзам ҳам боради, буваси чақирипти, ойисига айтиб келдим.

Мен ўзимда йўқ эдим. Бирпасда чўллар, буюк тоғлар кўз олдимга келади. Қозоқ овуллари, нортуюлар, чопқир отларни кўргандай бўламан.

Мана сеҳр ва гўзаллик тўла тонг оғушида Аъзам икковимиз ниҳоят шод, мамнун кетмоқдамиз.

Аравада юк кўп. Қанд, чой, лампа шиша, ип-игна каби икир-чикир. Аравакаш мўмингина, мулоийм, кам гап киши. Гоҳ-гоҳ «чуҳ!» деб отга бир қамчи уриб қўяди ва ўзича мингиллаб қандайдир бир қўшиқни, эҳтимол эрмак учун, секин айтади.

Катта сувнинг бўйидаги бир самоварга етамиз. Аравакаш отдан тушади.

— Тушинглар, йигитчалар, тушинглар!— дейди аравакаш.

Аъзам икковимиз иргиб аравадан ўзимизни отамиз.

— Фишткўприк деймиз бу маизилни, бирпастгина чиқарайлар отни, беда есин, яйрасин жонивор,— деб отнинг юзини, ёлини силайди ва уни аравадан чиқара бошлади.

Пастда кенг «Зах» анҳори оқмоқда. Самовар атрофифида аравалар, отлар, эшаклар кўп. Шовқин-сурон. Самоварда ғуж-ғуж одам. Самоварчи элликдан ошган ориқцина киши. Алмисоқдан қолган, занг босган кичкина патнисда иккита суви қочган нон билан тумшуғи тунука чойнак ва чегаланган иккита пиёланни тақ этиб олдимизга қўйиб кетади.

Аъзам икковимиз ойиларимиз ёпиб берган юмшоқ нонни халтамииздан олиб бурдалаймиз.

Самоварчи сира тинмайди. Иккита катта кир, ифлос

самовар қайнаб турибди. Эгаси ўлгур бу сабил қолгурларни куздан бери ювмаган деса бўлади. «Самоварчи, беда!» «Дарров битта чой!» деб тинмай чақирадилар, у бояқиши: «Ҳозир! Ҳозир!» деб, самоварнинг у бошидан бу бошига югуради.

Гашт қилиб чой ичамиш.

— Исиб кетдим-а, уҳ!— дейди Аъзам елпиниб.

— Исиди кун,— дейман осмонга қараб.

Индамай ҳорғин ўтирган ҳолда озгина нон еб, икки пиёла чой ичгандан кейин носвой чекади аравакаш.

Вақт чошгоҳ бўлган. Отни аравага қўшиб, яна йўлга тушамиз.

Чўл бошланиб кетади. Унда-мунда мужикларнинг уйлари кўриниб қолади. Улар бу ерларда деҳқончилик қиласидилар.

Қўёш осмоннинг қоқ ўртасида. Ҳаво дим.

— Қалай, иссиқми? Чиданглар, йигитчалар!— дейди аравакаш бизнинг бетоқатланганимизни сезиб.— Буни, чўли биёбон, дейдилар. Қаранглар, ўтларнинг қовжираганини кўрдингларми?— дейди аравакаш қўлини қулочкашлаб.

— Менга иссиқ ёқади, иссиқ сира билимайди,— дейман ўзимча.— Тоғларни қара. Аъзам, қандай улуғвор савлатли... Севаман тоғларни... Чиройли манзара!..— дейман кўнгилда чайқалган ҳислардан, шодликдан энтикиб.

Қўёш нурида жимирилаган тиниқ осмонда гоҳо бир калхат пайдо бўлади ва айланиб бир-икки доира чизади-да, қайгадир шўнгигб кетади.

Чўлда тўда-тўда қушларнинг овози ёқимли янграйди.

Мен севинчимни, ҳисларимни сифдиромайман. Гапираман, гапираман. Дам Аъзамга, дам аравакашга гапираман.

— Қачон етамиз Янгибозорга?— сўрайман аравакашдан, кўзларимни узоқларга тикиб.

— Узоқ йўл, икки кун юрамиз, ўғлим!— жавоб беради аравакаш. Қаллоғини кўтариб, пешонасидан қуийлган терларини артади. У энди чарчаганиданми, ўзини эгарга ташлаган — букчайиб ўтиради.— Йўл шундай оғир бўлади. Лекин Янгибозор бир бемаъни жой-да. Ҳайронман, нима қилиб оталаринг сенларни чақириб юрипти? Таажжуб! Ҳамма ёқ дашту биёбон!

Аъзам дарров сўзга тушади:

— Амаки, ундаи деманг, бўлмаган гап. Биламан-ку мен, Янгибозор жуда обод жой. Кўп борганман, кўрганман.

— Э, тавба! Бир дала-да. Бозор ўтдими — ҳамма ёқ жимжит, ҳеч ким қолмайди. Ҳафтада бир марта бозор. Майли, чироғим, Мусавой ҳам кўрсинг-чи, қани...

Лекин мен Янгибозорнинг таърифини, айниқса қозоқларни ўзимча мақтаб, аравакашга гапираман:

— Йўқ, йўқ-йўқ! Янгибозор ажойиб, яхши жой эмиш, эшитганман? Тоғлари, увалари кўп, қимиз сероб...

— Тўғри айтасан, мисоли жаннат,— таъкидлайди Аъзам.— Мен уч марта борганман Янгибозорга, отам олиб кетган ойим икковимизни.

— Эсимда бор, Янгибозорда узоқ қолиб кетгансан,— дейман жиддий тус билан.

Шу тарзда гаплаша-гаплаша Дарвишакка етамиз. Арава тўхтамасданоқ бизлар иргиб тушиб оламиз. Кун ниҳоят иссиқ. От бояқиш сув терда. Аравакаш шошиб отни аравадан чиқаради. Отга жуда ачинаман. Атрофида айланиб, отнинг юзини, бўйинларини силайман. Ҳаво иссиқдан ёнади. Ҳамма ёқ чўл. Қичкина бир самовар, ёнида биттаю битта қуриган дараҳт қаққайиб турибди, холос!..

Кўримсиз, қотма, лаванггина бир самоварчи бизни қарши олади. Самовар Фишткўприкдагидан ҳам баттар. Эски, кир намат, синган-учган чегалик пиёла-чойнаклар.

— Қали, чой олиб келинг, жуда ташнамиз,— дейди аравакаш ҳоргин ўтириб.

Ҳақиқатан қаттиқ чанқаганмиз. Аъзам икковимиз дарров қудуқ бошига югурдамиз. Қудуқдан сув тортиб пачоқ чепакни навбатлашиб бошимизга кўтарамиз, қулт-қулт ичамиз. Жуда кўп ичамиз. Сув шўр. Аравакаш бўғилиб, самоварчига дўқ қиласди:

— Ташнамиз ахир, чой бер дейман!— қичқиради у.

— Ҳозир, ҳозир, қайнасин,— дейди самоварчи ялковгина ғимирлаб.

Қичкина, майишган, сирсиз бир патнисда иккита қаттиқ нон келтириб қўяди.

Соқоллари оппоқ, келишган, бир қозоқ чол тўйатдан дўмбирасини чертиб юборади. Шунда мен биринчи марта дўмбирани эшитаман. Берилиб тинглайман.

Чол дўмбирасига жўр бўлиб, бойлар зулмидан шикоят қиласди, ёқимли, янграган овоз билан мунгли қўйибди.

шиқ айтади. Дўмбирани, чолнинг қўшигини тинглаб, учовимиз ҳам жим ўтирамиз. Қозоқлар ҳаётининг ўзи гўё:

Жабини¹ жавға минбе жали жўқ деб,
Жаманнинг қизин алма мали кўп деб.
Жетпейди жаман адам қадрингга,
Жақсидан қури қалма мали жўқ деб
Дуние деген улкен бир ўткел² эди,
Ўткел қурип ата-бабанг ўткен эди.
Дуниеге не бир эрлер кулип келиб,
Ақири бир қайғини шеккен эди.

Кеч кириб, салқин тушиши билан йўлга чиқамиз. Қир оқшомининг ўзига хос гўзаллиги бор. Ёқимли, оромбахш шамол эсади. Секин-секин, бирин-сирин юлдузлар чиқиб келади. Осмон гўзал, кенг бир гумбаз...

Аравакашнинг ҳам вақти чоф бўлиб кетади. У тинмай хиргойи қилиб, ашула айтади. Узоқ-узоқларда қо佐қ овулларининг олови кўриниб кетади.

Аравакаш бошини тебратиб, ашула айтади:

Гул бўлибди қайрагоч, булбул бўлибди қалдиргоч,
Мен узоқ йўлдан келурман, эй нигорим, эшик оч!
Эшик очиб, тўрга боқсан, тўрда бир ой ўлтуур,
Қошлари қийган қаламдек, бир паризод ўлтуур,
Сочлари белга тушадур, беллари хипчинча йўқ,
Ишқимиз сизга тушибдур, бошқалар бир пулча йўқ!..

Аравакаш «Чуҳ!» деб отига бир қамчи уради-да, жим бўлади.

— Айтинг, амакижон, айтинг яна яххисидан,— яли-наман мен,— қўшиқни жуда яхши кўраман.

Аравакаш белини бир тиклаб, ўтиришини ўзгартиб олади-да, жиндай сукут қилади, кейин кулиб юборади:

— Эрмак-да, эрмак, укажонлар. Узоқ йўлда қўшиқ яхши дўст. Мана эшитинглар,— дейди ва ашулани давом эттиради:

Юқоридан келаман, белимда ўқ ёй, дилбарим,
Қайси жойнинг қизисан? Кўзларинг шўҳо, дилбарим.
Кўзгинангнинг шўхлиги, кўнгилгинамнинг тўқлиги,
Мол бериб олар эдим, аттанг молимнинг йўқлиги.

¹ Ёш той.

² Кўпприк.

— Қалай, қорин очдими, оғайнилар?— сўрайди аравакаш, бирдан ашуласини тўхтатиб..

— Очди, амаки, лекин чидаймиз,— деймиз.

— Ҳа,— дейди аравакаш,— пайқаб турибман, бекат яқин қолди. Бир аччиқ палов ейиш керак эди, пул йўқда, жиянлар,— давом этади кулиб аравакаш.— Майли, насяга қиласиз. Бир қулинг ўргилсин аччиққина аравакаш палов ясаймиз. Устаман паловга. Лекин уйда болалар хўрда оши, угра оши, мошхўрда, кейин чаккамга тегди айниқса падар лаънат аталаси... Камбағалмизда, пул осмонда...

Узоқ юрамиз. Осмон юлдузларга тўла. «Мана, мана етдик! «Мана етиб қолдик» деб аравакаш бизни алдайди. Кеча салқин. Жунжиб ўтирамиз. Уйқу келади, лекин аравадаги қоплар, яшиклар уйқуни қочиради.

Ярим кечада бекатга етамиз. Қорин ўлгудай оч. Самоварда милт-милт чироқ ёнади. Ҳамма ёқ уйқуда. Аъзам икковимиз ярим қоронғи самоварда похолгами ўтириб оламиз. Аравакаш отни бедага қўйиб, самоварга киради. Самоварчи қалғиб ўтирибди. Узоқ-яқин атрофда итларнинг овози тинмайди. Ҳаво салқин.

— Қани, дўстим, уйқуни йиғиширинг! Қорин оч. Гўшт, ёғ, сабзи, пиёз топинг, паловжонни бирпасда ўзим тайёр қиласан. Манов жўжаларга жавр бўлмасин, жадалланг, қани!— Шоширади аравакаш самоварчини.

— Палов?! Палов нимаси?!— дейди уйқусирагандай, ҳануз кўзлари юмуқ самоварчи. Кейин базур кўзларини очади.— Э, биродар, сабзи йўқ, гуруч йўқ. Ётинглар, тонг отсин, палов қочмайди.

Аравакашнинг жаҳли чиқиб кетади, қовоғини солади, лекин индамайди. Бизнинг ёнимизга, похолга ҳорғин ўтиради. Бизлар иштаҳани паловга тиккан эдик, энди ноилож, бўшашиб, чурқ этмасдан ўтирамиз. Самоварчи ўрнидан туради-да, бақрайиб, бизларга бир-бир қараб чиқади ва астагина қўзғалиб, хира чироқда, бурчакда узоқ ғивирлайди, ниҳоят кичкина бир патнисда бир яримта қаттиқ нон билан чойнакда айнаган илиқ чой келтиради-да, яна хурракни бошлайди. Аравакаш нимадир деб тўнгиллайди. Кейин нонни қўлига олиб: «Қаттиқ-ку!» деб зўрға ушатади. Ноилож қаттиқ нонни биринки чайнаб, уйқуга кетамиз.

Хуллас чанг ютиб, икки кун йўл босамиз ва ниҳоят намозшомда Янгибозорга етамиз. Дадам бизни кўрган

ҳамон ўзида йўқ севиниб юрганича қарши келади. Мени аравадан кўтариб олиб, юзларимдан ўпаркан, дадамнинг бўйинни қаттиқ кучоқлайман.

— Юр, ўғлим, биласан-ку, Ҳасан акани? Яхши одам, ўшанинг уйига борамиз.

— Биламан, дада, хув бир марта бизникига борган,— дарров шошиб жавоб бераман.

Аъзам юрганича отасининг олдига, ўзларининг ҳовлисига жўнайди.

Қоронғи айланма йўллардан кетамиз. Онда-сонда битта-яримта хира чироқ учрайди. Дадам кичиккина бир эшикни итаради, катта бир ҳовлига кирамиз.

Айвонда милтираб чироқ ёнмоқда. Ҳасан aka йўқ экан, лекин менга тамом нотаниш бир киши саломимга алик олиб, қаршилади.

— Баракалла, келинг меҳмон!— дейди кулиб ва дарров ҳовлининг ўртасига бир кигиз ёйиб, қуроқ кўрпача солиб, дадамни ва мени ўтқазади.— Йигитчага бир коса иссиқ шўрва олиб келай, озмунча йўл ҳосиб келдими! Йўл азоби — гўр азоби...— дейди-да, қоронғи ҳовлининг бир бурчагидаги ўчақбошига югуради.

Ҳовли қоронғи, жимжит. Юлдузлар чаман. Лекин ой йўқ... Ёлғиз чигирткаларнинг чириллагани ва отларнинг карт-курт бед ё чайнагани эшитилади.

Баланд бўйли, чўпдай ориқ киши бир коса шўрвани ва иккита нонни олдимга қўяди.

— Қани, жиян, нонни тўғраб шўрвани уриб олинг,— дейди нонларни бурдалаб.— Хотин, бола-чақа ҳаммаси Тошкентда, мусофири миз!

— Эртага бозор бўлади. Шўрвани ич, тиниқиб ухла, вақтли уйғотаман, дурустми?— дейди дадам, мулойим табассум билан юзимга тикилиб.

— Бозорни томоша қиласан, қимиз ичасан,— дейди ориқ киши.— От минишни биласанми, жиян?— сўрайди оғзига нос ташлаб.

— Пича билади, энди мана саҳрода чавандоз бўлади,— дейди дадам.

— Биламан. Яхши от бўлса миниш қийин эмас,— дейман жиддий тус билан ва эпир-шапир шўрвани ичиб, кўрпага кириб, қаттиқ уйқуга кетаман.

* *

Бозор шовқин-сурон. Ҳавода тўзон булути. Узоқ-яқин далалардан, қирлардан қозоқлар бири отда, бири

туяда, бири эшакда, баъзи камбағаллар яёв келган. Хотинлар кам кўринади. Бойлар, қўйфурушлар герда-йиб, ғуур билан бозорни от устида оралайдилар.

Бозорни айланиб юарканман, қўққисдан яқин бир дўкондан Аъзамнинг товушини эшиштаман. Югуриб бораман. Аъзамнинг отасига салом бериб, кўришаман. У семиз, мошкичири соқолли, қошлари ўсиқ, катта саллали, девдай киши. Қаватлаб солинган кўрпача устида чордона қуриб ўтирибди. Кичкина дўконнинг пастдан шифтигача чит қалашган.

— Юр, ўртоқ бозор оралаймиз, томоша қиласиз,— дейман Аъзамни қистаб.

— Ҳа, бор, бор! Савдога ярамайсан, ўғлим, айланниб кел!— дейди отаси бошини қимирлатиб.

Аъзам қовоғи солиқ ўрнидан қўзғалади, дўкондан чиқсан ҳамон ерга қараб, дейди:

— Чол жуда қаттиқ. Бир тийиннинг устида ўзини ўлдиради!

— Ростданми? Унақага ўхшамайди-ку?— дейман таажжубланиб.

Аввал бозорнинг бир четидан бошлаб, атторлар, боққоллар, самоварчилар, баззозлар ва ҳоказо ёнида айланамиз.

Баъзилар менга кулиб:

— Тош аканинг ўғлимисан, чироқ?— деб сўрайдилар.

Мен қизарив-бўзарив кетаман, Аъзамнинг қўлидан тортаман:

— Юр, тез! Бозорнинг ичини оралаймиз!

Қўй бозорига бирга кирамиз. Қўй сероб. Чангнинг ҳам энг қалин жойи шу. Савдо қизгин. Қўйчи бойлар чўп билан ерга нималарнидир чизиб ўтирадилар. Харидорлар — буларнинг кўпи ўзбек — қўйларни синчиклаб кўздан кечирадилар, думбаларини салмоқлаб, биқинларини ушлаб кўрадилар ва қўй эгаларининг қўлини олиб: «Қўйлар чакки эмас. Қани, ўтогаси, айтганимизга хўп денг!» дейдилар, уч-тўрт, кўп марта қўлларини қисиб силтайдилар.

«Қўйларни кўр, мени кўп айлантирма. Бариси бўрдоқи, сўз бир бўлади», дейди қўй эгалари бепарволик билан ва мағрур ўтиради. Тортишиб, талашиб, тихирлик билан савдо қиладилар.

Чўпонларнинг кўпи қашшоқ, кийимлари жулдур, ҳароб. Бой қозоқлар, бийлар, бўлислар яхши, пишиқ

кийинган. Бошларида сувсар телпак, баъзиларида оп-поқ чақнаган қалпоқ.

Гирда узоқ айланамиз. Кейин самоварга келамиз. Қозоқларнинг бири қимиз ичиб, бири аччиқ фамил чой ичиб ўтирибди.

— Қимиз кўп, арzon, эсизгина пул йўқ-да,— дейди Аъзам нохуш товуш билан.

Нақ шунда бизнинг ошна аравакаш учраб қолса бўладими! Олдида бир четверть қимиз:

— Қани, ўтирларинг, жиянлар, қани-қани! Ия, пул йўқми?— сўрайди менга қараб.

— Йўқ...— дейман қизариб.

— Отангиз бермадими пул?— дейди кулиб.

Индамасдан ерга қарайман. Аравакаш катта пиёла-га қимизни тўлатиб узатади. Аъзам бир пиёла, мен бир пиёла ичамиз. Қимиз аччиқнамо кўринади, базур туга-тамиз.

— Мазаларинг йўқ, хумпарлар, қимиз жумла ка-салларнинг давоси!— Менга қарайди аравакаш.— Сен қимизни кўп ич. Бақувват қиласди, рангингни қара!— дейди бошини тебратиб.

Юра-юра чарчаб мачитга келамиз. Ҳеч ким йўқ, сув қуйгандай жимжит. Бақувват солинган мачит, аммо томи қамиш бўғот. Ичиди бир-икки бўйрадан бошқа ҳеч вақо йўқ.

Ўнг томонда, жар бошида пастаккина кичкина бир уйдан шовқин эшитилмоқда. Аъзам икковимиз секин мўралаймиз. Гавдали, соқоллари қоп-қора, устига кенг оқ муллаёقا яхтак кийган савлатли домла ўтирибди. Ўн-үн беш чамаси шогирдлар уйни бузадигандай шов-қин-чуввос билан ўқимоқдалар. Буларнинг уч-тўрттаси қозоқ болалар, бошқалари ўзбек.

Шу чоқ кўзларимга ўзимнинг домлам кўрингандай бўлиб кетади. Рангим ўчган бўлса керак, қалтираб кетаман. Икковимиз ҳам ура қочамиз. Тақачилар олди-га етганда тўхтаймиз.

— Дардисар-ку, бу, агарда дадаларимиз, мак-табга қатнайсанлар, деса иш нима бўлади?— дей-ман Аъзамга ташвишли товуш билан.

— Менинг отам айтмайди, сира иши йўқ,— дейди Аъзам бепарвогина қўлини силтаб. Кейин кулиб юборади.— Сенинг отанг баджаҳл одам. «Бор!» деса мажбурсан, иложинг йўқ.

Мен индамайман, бир лаҳза хомуш ўйланиб қоламан.

Тақачилар тинмайди. Иш кўп. Кўл-қўлга тегмайди, ишнинг авжи қизиган пайти. «Қани, чирофим, тез, тез бўл!» деб қозоқлар тақачиларни шоширадилар. Асов отларга ходалар билан ўраб, панжара қилинган. Ювош, мўмин отлар гўё, майли қоқавер, дегандай, оёқларини кўтариб жим туради. Аммо дала, қир отлари бари асов. Улар ҳатто кўприкни ҳам билмайди. Кўприк қолиб, сувдан сапчиб кетавераркан.

Тақачилар терлаб азоб билан отларнинг олдида ишлайдилар. Аъзам икковимиз бир четга чўққайнб, бу ажойиб ишни томоша қиласми.

Тақачи бақувват, серсоқол келишган киши. Иккинчиси, учинг ўғли қошлари ўсиқ, боши катта, яғрини кенг, кучда отасидан қолишмайдиган, мўмингина, ювошгина йигит: Яланг оёқ, сув терда ишламоқда.

— Ҳой,— дейди тақачи ўғлига,— ағрайма бу олифта болаларга, ишингни қил!— жеркиб ташлайди ўғлини.— Сенлар Тошкентданми?— пўнгиллайди тақачи.

— Ҳа, Тошкентдан келдик. Бечорамиз, нимага бизни олифта дейсиз?!— қатъий равишда эътиroz қиласман.

— Қўй, ўртоқ, айтишма! Айтди-қўйди-да. Юр кетамиз,— дейди Аъзам мени туртиб.

Икковимиз ҳам юриб-юриб дадаларимизнинг олдига қайтамиз. Отам пастаккина, кичкина, тор, ғарибгина дўконида ўтирибди.

— Қаерда юрибсан тентираб?— сўрайди отам.

— Айланиб юрдик-да, Аъзам икковимиз,— дейман секин.

— Бозорни кўрдингми? Қўй бозорига ҳам бордингми?— сўрайди дадам, мулоим табассум билан.

— Бордик. Қўй кўп.— Дўконга разм солиб, бирдан дадамдан:— Дўқонингиз кичкина-ку, мол қани?— деб сўрайман таажжубланиб.

— Эй, пул керак, ўғлим. Дунёда мол кўп. Лекин пул йўқ. Ёшсан, тирикчиликнинг кулфатини билмайсан ҳали,— дейди дадам истеҳзо билан жилмайиб.

Бирпас сукутдан кейин гапира бошлайман:

— Баъзи чит дўконларда савдо қизгин. Атлас, ду-
хобаларгача бор-а!

Шу тобда кичкина бир отда жарчи қозоқ пайдо бў-
либ қолади. Ўрта бўйли, соқоли оқарган, бошида бесў-
нақай ўралган кир салла, эгнида эски яғир чопон.

Югуриб дўкондан чиқаман.

— Эй, халойик! Эй, халойик! Кимки...

Жарчи йўқолган мол ҳақида жар солади. Гапга
уста, сўзамол, чертиб-чертуб гапиради. Чолнинг гаплари
ёқади менга:

У қайта-қайта такрорлаб ўтиб кетади.

— Эй, қария, чарчадинг бас! Сенга томоқ, бизга қу-
лоқ керак. Эшитдик, жўна нари, эзма!— деган қозоқ-
лар ҳам кўп.

— Э-э, бир жойда тентираб юргандир, ёхуд бирор
бойлаб қўйгандир, чиқиб қолар,— дейди бирор.

— Томоқдан ўтиб кетган бўлса-чи?! Туяниям бутун
ютадиганлар бор, бу-ку сигир экан!— кулади яна бирор.

Бозор оралаб, бақира-бақира кетаётган жарчининг
товуши ҳануз эшитилади.

Менга жарчининг гаплари мойдай ёқиб қолган.
Қўлимдаги қимиз тўла пиёлани шошиб, четга қўяман-
да, уни қувиб кетаман.

— Эй, халойик! Эй, халойик! Ола сигир, ола сигир
йўқолди. Бир шохida нўқсони бор, думи кесиқ, бир эм-
чаги...— Ҳар қадамда тўхтаб, қайта-қайта такрорлайди.
Дам овозини баралла қўйиб қичқиради, дам бўғилиб,
пасаяди. Чол хунуккина, ювош отида юради. Мен унга
анграйиб юраман. Ҳамма ёқда отлиқ, мен жарчига
эргашиб, узоқ юргач, дўконга қайтаман.

Савдо чаққон. Айниқса носфурушларнинг қўли-қўли-
га тегмайди. Ўр-ийқит.

Кеч яқинлашади. Қозоқлар тўда-тўда бўлиб қирга,
тоққа тарқай бошлайдилар. Дадам дўконини ёпади.

— Юр, ўғлим, Зулфининг олдига борамиз,— дейди
хорғин оҳанг билан.

Дадам билан биргалашиб борамиз.

Зулфи аммам дадамнинг жияни.

— Вой, ўзим тасаддиқ! Омонмисан, эсонмисан?—
Кучоқлаб, юзларимдан чўлп-чўлп ўпади.— Бувимлар
саломатми? Ойигинанг эсонми, Қаромат ой...

— Ҳаммаси саломат! Салом айтиб юбордилар!—
дейман Зулфи аммамга қараб.

— Мен кетдим,— дейди дадам.— Мусавой қолсин.
Хайр!— Шошилиб чиқиб кетади.

* * *

Үйғонсам вақт алла-палла бўлган, офтоб ёйилган.
Ҳовлида тиккайган дарахт йўқ. Нари-бери назар сола-
ман, ювинишга сув топмаганимдан, кўчага чиқиб, атро-
фи толлар билан қуршалган, қурбақалар, ит балиқлар
тўла ҳовуздаги сасиган ифлос сувга ювинаман.

Чойдан кейин Аъзамнинг олдига чиқаман, унинг тур-
ган жойи бизга яқин, қўши. Икковлашиб кўчаларни
кеза бошлаймиз. Бозор сув қўйгандай жимжит. Онда-
сонда битта-яримта дўкон очиқ.

— Дадам саҳарлаб отда бир ёқса жўнапти,— дей-
ман Аъзамга.

— Ҳаммаси биргаллашиб жўнашган,— дейди у.

— Узоққами?— сўрайман мен.

— Шаробхонага кетишиди. Узоқ қирлардан одамлар
йиғилиб, савдо қилишади, тушундингми?

— Ҳамма ёқ чўлу биёбон,— дейман атрофга қараб.
Аъзам индамайди.

— Қўй бозор, от бозорларни тентиб чиқамиз. Бўм-
бўш, кимса йўқ. Ҳориб, бир берк дўкон олдидаги тош-
га ўтирамиз.

— Яхши-я, ўртоқ!— дейди Аъзам қўлини кенг
ёйиб.— Тинч жой. Тоғларга қара! Ҳавонинг поклигини
кўр! Жуда яхши кўраман Янгибозорни.

— Эҳтимол дадамлар Чимкентга кетгандир,— дей-
ман Аъзамнинг галига қулоқ солмасдан.

— Ҳай, қизиқ экансан-ку, Шаробхонага дедим-ку,
ахир,— асабий ўқраяди Аъзам.

— Ҳафтада бир дафъа бозор бўлса, жуда зерика-
диган жой-ку бу ер. Лекин, тўғри айтасан, ҳавоси ба-
ланд, мойдай сингади кишига,— дейман Аъзамнинг
жаҳли чиққанини сезмагандай.

— Ҳов анов тогни Қозифурт дейдилар. Кўрдингми
қандай баҳайбат! Қара!— дейди Аъзам.

— Манзара яхши. Лекин тоғларга қараб.

Шундай қилиб, уни-буни галириб юрамиз, ўтира-
миз. Охири зерикиб, Аъзам уйига жўнайди, мен Зулфи
аммамникига қайтаман. Бир амаллаб кунни кеч қила-
ман-да, оқшом кириши билан дадамни қарши олгани

кўчага чиқаман. Ботаётган қуёшнинг яллиғида тоғлар ниҳоят гўзал. Тошга ўтириб, манзараларнинг гўзаллиги, осмоннинг ҳар он ўзгариб турган рангини узоқ томоша қиласман.

Куюқлашган қоронгиликдан от дукури эшитилади-ю, лаҳза ўтмай, қаршимдан дадам келиб чиқади.

— Нима қилиб ўтирибсан якка қозиқقا ўхшаб?— кулиб сўрайди дадам.

Дадамни кўриб севиниб кетаман.

— Аттанг, кеч бўлиб қолди-да, отга миниб бир айланниб келардим. Дада, эртага уйдамисиз?— сўрайман бирдан жиддий тус билан.

— Эй, ўғлим, бизга тиним йўқ сира,— дейди дадам отдан тушиб,— эрта ҳам дайдиб кетаман. Ўртоқларинг билан ўйнаб юр, ёлғиз юрма! Энди бор, ухла!— дейди орқамни қоқиб.

Мен индамайман. Секин юриб, яна Зулфи аммамни кига келаман. Аммамнинг эри — Зокир почча эндиғина уйга қайтган экан. У новча, ориқ, қисқа соқол, кўрнамо киши.

— Қани жиян, ўтира қолинг, бир қиймали мошқичири еймиз. Билингки, мошқичирининг яхиси паловдан аъло!— дейди жойлашиб ўтириб Зокир почча.

Зўр иштаҳа билан дастурхон олдига ўтираман.

* * *

Бозор жимжит. Бир тўда ёшлар шашка ўйнайдилар. Қизиқ ўйин. Эрмак-да. Онда-сонда битта-яримта қозоқ носвой олгани келиб қолади. Ҳамма ёқ сув қўйгандай...

— Бери кел, ўғлим, ютур ҳовуздан сув олиб кел!— буюради менга қорагина, кўзлари шилпиқ бир боққол.

Физиллаб ҳовуздан бир обдаста сув келтираман.

— Баракалла, ўғлим! Жиндай сув сачрат, чанг бурқиб кетди...— яна буюради боққол.

Челакдан озгина сув сепаман-да, дарров қочиб қоламан. «Бу ерларда чанг сероб» дейман ичимда.

Дўкондорлар ўтакетган хасис. Бутун кунга бир нон кифоя уларга. Кечқурун бир қошиққина хўрда қиласдилар.

Иссиқ баланд. Чўл симобдай эриган.

Аъзам икковимиз қирга кетамиз.

— Бургут!— қичқириб юбораман қўққисдан.— Ҳована тошда ўтирибди,— дейман.

— А?— дейди сабрсизлик билан аланглаб Аъзам.

— Ана, ана! — Қўлим билан ишора қиласман.—
Улуғвор, ажойиб қуш-да.

Аъзам оғзини очиб, қотиб қолади.

— Қушларнинг асили! — дейди Аъзам мени туртиб.
Аста юриб борамиз.

— Тош отсак-чи? — ҳовлиқаман мен.

— Қозоқлар бало-да. Бирпасда тутиб олади,— дей-
ди Аъзам жиддий тусда.

Икковлашиб тош ота бошлаймиз. Тошлар ҳавони
ғиз-ғиз ёриб учади.

— Тегмайди, яна яқинроқ борамиз! — дейман Аъзам-
нинг енгидан тортиб.

Секин-секин яқин борамиз. Буқиниб, нафасларимиз-
ни ютиб туриб, ҳаяжон билан биттадан тош отамиз.
Тошлар ғиз этиб бургутнинг ёнидан ўтиб кетади. Бур-
гут ялқовгина, аммо виқор билан бошини биз томонга
буради-да, қанотларини кенг ёйиб учиб кетади.

— Аттанг! Эсизгина! — деб оғизларимизни очиб, ос-
монга қараб қоламиз.

Кенг қирни, қаршидаги ярим доира уфққа чизилган
тоғларни томоша қилиб узоқ юрамиз. Тўсатдан бир
овулда тўйга йўлиқамиз. Бир ўтовда одам тиқилич.
Атрофда тўда-тўда отлар. Аёллар эрлардан қочмайди,
аралаш-қуралаш. Бир-бирларининг елкаларини қоқиб,
бемалол ҳазиллашиб сўзлашишади. Баъзи аёлларда
духоба кўйлаклар, қўлларида қўш-қўш билакузук, қу-
лоқларида катта ҳалқалар. Лекин усти-боши кир, йир-
тиқ-ямоқ камбағаллар бисёр.

— Қайдан келди бу сартнинг болалари? Ўтири, ўтири!
— дейди бизларни ўтовга ўтқазиб бир чол.

— Кимнинг болалари? — сўрайди савлатли бир
киши.

— Тош аканинг ўғлимани,—дейман уялигина ва
Аъзамни кўрсатиб: — Ўртоғим, Тожи аканинг ўғли,—
дейман.

— Айланиб юрган эдик, тўйга йўлиқиб қолдик,—
дейди жиддий оҳанг билан Аъзам.

— Вой-бўй! — дейди бир нечалари бир оғиздан.—
Тош акани, Тожи акани биламиз, ўзимизнинг томир-
лар. Эски оғайнимиз.

— Қани, йигитларга қимиз қўй! — дейди ҳалиги сав-
латли чол бир йигитчага ва кейин олдимизга бир ҳовуч
бўғирсоқ тўқади.

— Шимир, шимир, ўғил! — дейди яна бириси заранг косаларда менга ва Аъзамга қимиз узатиб.

Икковимиз ҳам ташна, ҳалқумлар иссиқдан қуриган. Косаларни бошимизга кўтариб, бирпасда бўшатамиз.

— Баракалла,— дейди бир йигит кулиб.— Тағин тўлат!— буюради йигитчага қараб.

— Бўлди, амаки,— дейди Аъзам.

Қозоқлар қистайдилар, аммо ичмаймиз.

— Раҳмат! Сал туриб ичамиз,— деймиз қизариб.

Бўғирсоқни икковимиз ҳам хўп туширамиз.

Оппоқ соқоли кўксига тушган, овози ёқимли оқин дўмбирасини чертиб, ўлан айтмоқда. Ҳажвий айтишувлар, кулги, ўлан тинмайди. Кўп ўтмасдан сергўшт, жуда мазали шавла тортилади. Иштаҳа билан хўп урамиз. Кейин секин ташқарига чиқамиз.

Бирдан қозоқлар типирчилаган, осмонга сапчийдиган арғимоқларга миниб, улоқни бошлаб юборадилар. Бир ажойиб қизиқ томоша бўладики, Аъзам икковимиз нафасимизни ютиб, қимир этмай, қотиб қоламиз. Одам қалин. Давра жуда катта. Отлиқларнинг ҳаммаси улоққа ёпишади, бутун дунёни унугандай шавқ билан берилиб, улоқни юлиб қочишга тиришадилар. Бирдан кекса, новча, калта соқолли, пишиқ гавдали киши отини сапчитиб ўртага, улоқ устига ёпирилиб талашиб турган тўдага бир шўнғийди-да, улоқни юлиб тақимига босади. Қалин одамлар орасидан жонивор от ўқдай учиб кетади. Бир онгина саросимага тушган улоқчилар кўпирган, қутирган дарёдай, дув этиб, орқадан қувиб кетади. Томошабин ҳалқ қаттиқ ҳаяжонда кузатади. Улоқчилар биридан-бири, биридан-бири улоқни олиб қочади, яна бутун отлиқ дув қувади. Улоқчиларгина әмас, ҳатто отлар ҳам бу тоғтишувнинг завқини англагандай, шавқ билан чопади. Бир отнинг тўхтаб қолганини, қамчидан қўрққанини кўрмайсиз! Отлар йиқилган, одамлар учиб тушган, оёқ-қўллар шартта синган... Ур-ийқит, тўполон... Қизиқиб, берилиб, томоша қиласмиз.

Қуёш оғганда улоқ тамом бўлади. Қизлар, аёллар ўтовда ўтирибди, уларнинг олдига бир тўда ясанган йигитлар киради. Биз ҳам эргашамиз. Дарров келинга кўзимиз тушади. Юмалоқ, қип-қизил лоладай юзли, қўзлари учқунли, бошида жиға, попукдай, яхшигина,

гўзалгина қиз. Қозоқларнинг расмича қизлар баланд, қўнғироқ овоз билан, жонли имолар билан, кўзларини чиройли ўйнатиб шундай қўшиқ айтишадики, Аъзам икковимиз ҳайрат билан бақрайиб, эс-ҳушимиз оғандай, маҳлиё бўлиб қоламиз.

Қизлар, йигитлар бир-бири билан шундай шўх, шундай уста айтишадики, бирортаси жавоб тополмай, лабини тишлаб қолмайди. Нозик пичинглар, ўткир киноялар билан, бир-бирларидан ўзишади. Кулги, қийқириқ, ўлан тинмайди. Бири-бирига, бири-бирига улашиб боради.

Куёв пухта кийинган баланд бўйли, кенг яғринли йигит. Уялибгина, паст овоз билан ўлан айтади:

Қаси қара қағаздинг қаламиндай,
Алемге битетекен қиз-да сендей.
Қилипти қудай истиқ жулдизингди,
Кўрмедим бул дуниеде қизди сендей.
Ақ жузингде жилтилдаған қара кўзинг,
Арзиди минг тилдага айтқан сўзинг.
Кўнглимди саған айтпай кимге айтам,
Арзийсин талай қизга жалғиз ўзинг.

Қиз янгроқ овоз билан жавоб беради:

Салибсан эсигинге қара қулл,
Туради қалған кўлдинг суви жимип.
Қилипти қудай истиқ жулдизингди,
Баради сенге қараб кўзим тинип.
Мингенинг жас вақтда қизил дўнен,
Дариядан ўтермеди сув билмеген.
Кўнглимди саған қўйдим шинименен,
Кўнглинг сенинг менде бўлса шинименен.

Меҳмонлар гур кулги билан, чуввос билан қаршилайди. Йигит ҳаялламай, ўртоқлари ташлаган биринки сўзга кўзларининг имоси билан тезгина жавоб беради-да, ёқимли овози билан қисқа, аммо мазмундор жавоб қайтаради.

— Мусавой кетмаймизми? Кеч қоламиз-ку,— дейди секин шивирлаб менга Аъзам.

Асло кетгим желмайди. Секин ўрнимиздан туриб ташқари чиқамиз.

— Эсизгина,— дейман Аъзамга, оловланган уфқа, қорая бошлаган осмонга қараб.— Бирпасда кеч тушиб қолди-я!

Биз кетмоқдамиз, орқамизда тўй базми, қизларнинг қўнғироқ овози, кумушдек жаранглаган кулгилар давом этмоқда.

Тез юрамиз, шундай бўлса-да, биз қишлоқча етганда қуюқ қоронғилик тушиб қолади.

— Ҳароми валад!— бўғилиб қичқиради хаста овоз билан Аъзамга отаси.— Бу қандай саёқлик! Ўҳӯ, ўҳӯ...— деб узоқ йўталиб қолади.

— Мусавой икковимиз юрдик...— жавоб беради қўрқибгина Аъзам нафасини ютиб.

— Тўйга бордик, амаки,— дейман мен дадил товуш билан.— Қимиз ичдик, улоқ кўрдик... Бирам қизиқ тўй бўлдики...

— Уйга кир!— кескин равишда буюради отаси Аъзамга. Қейин менга дейди:— Қараб тур, сени отангга чақмасамми!..— ўдағайлайди чол.

Индамайман. Қўрқибгина секин юриб, ҳовлига кириб кетаман.

* * *

Жазирама офтоб. Боққоллар, носвойчилар, самоварчиilar иссиқдан гаранг. Аҳён-аҳёнда бирорта қозоқ отдами, эшакдами ёки пиёдами келиб қолади, носвойми, қандми ё чойми олиб кетади.

— Жека, эшагингизда бир айланиб келай,— ялиниамен мен.

— Хўп, чирофим, мини эшакка,— дейди бири.

Севиниб эшакка миниб кетаман.

Боққоллар, носвойчилар менга кўп ҳазилкашлик қиласидилар. Улар менга кўрсатмай, эшакнинг думи остига бир чимдим носвойми, билмадим, қалампирми сепиб қўядилар. Эшак чопади. Думини тишлаб, чичонглайди. Боққоллар қотиб кулади. Мен тошгами, тупроққа учиб тушаман.

Мулойим, ювош бир боққол бор. Соқоллари мошкичири, пешонаси дўнг, кўзида ойнак, ҳамиша мутолаа қилиб ўтиради. Унинг китоблари жуда кўп. Айниқса ундаги машҳур «Минг бир кеча»га ниҳоят қизиқаман,

Аммо ўқиши билмайман, фақат «Қуръон» ўқийман. Домлам, хатта ҳали пича бор, деб ҳануз «Қуръон» ўқитади. Мен сабрсизлик билан китобларга ўтишни кутаман.

— Жон амаки, «Минг бир кечә»ни жиндай ўқинг, эшитамиз! — ялинаман боққолнинг пинжига тиқилиб.

— Ўқирдим, аммо ёшсан, гўдаксан. Арабларнинг бу китоби жуда ибратли. Хаёл олами катта, лекин уят гаплар кўп-да, — дейди боққол бошини тебратиб. Мен қистайман. Боққол узоқ ахтариб, бир ҳикоятни топади, ўқиди, мен жим тинглайман.

— Амаки, ҳикматли гаплар кўп экан. Тасвири ҳам жойида, — дейман.

— Арабларда шундай ҳикматомиз ҳикоятлар кўп, — дейди боққол.

Кунлар шундай ўтади.

Якшанба — бозор куни, аzonда қозоқлар кела бошлиди. Бозор суст. Мундай қараб разм солсам, кўпчилигининг қўлида косов, болта, ўроқ... Ораларида аёллари ҳам кўп. Тўда-тўда бўлиб нимадир гаплашадилар. Билмадим, соат ўн бирлардами, қозоқлар бирдан «Олош!» дея қичқиришади ва ҳужумга киришадилар. Мен қаттиқ саросимада, бир оз қотиб қоламан. Кейин дадамнинг олдига югураман.

— Дада, дада, бу нима гап, қозоқлар ҳужум бошлиди?! — дейман ҳовлиқиб.

Дадам кулади-да, бенарвогина қўлини силтайди:

— Қозоқларнинг бир эли иккинчи элидан хун талаб қиласди. Тушундингми? — дейди менга. Кейин, озгина сукутдан кейин давом этади: — Фовфа кечгача боради... Ҳм... Савдо бузилди, дегин! — Бозор томон қараб дадам бошини чайқайди.

Мен қўй бозорига томон югураман. Қўйлар оз, тўполн авжда. Аъзамни топиб оламан. У оёқ остида, дам ўзини у ёққа-дам бу ёққа олиб, анграйиб юрибди.

— Бу қандай ғовфа? Пичноқ, болталарга қара! — дейман Аъзамнинг қўлини ушлаб.

Шу пайтда болта, пичоқлар билан қуролланган янги бир тўда қозоқлар пайдо бўлади. Бақиришиб, жангга киришиб кетишади. «Хой-хой» қичқириқлар, тўполнолар, бош ёрилиб, кўз чиқишилар узоқ давом этади. Аъзам икковимиз ўзимизни дам четга олиб, дам гирдоб ичига тиқилиб, тоза томоша қиласмиз.

Кейин қозоқларнинг катталари — бийлар пайдо бўйади. Узоқ музокара бошланади. Сўз жанги ҳам анчагина давом этади. Зўр-базўр сулҳга келиб битишидаилар.

Кейин савдо қизимайди.

* * *

Кун шанба. Отам барвақт дўконни ёпади. Ҳамроҳлари билан Қозигурт тоғига бормоқчи. Отам мени ҳам ола кетмоқчи. Севиниб кетаман. Отланамиз. Дадам отда, мен орқасида. Шишага пояки носвой тўлдираккан, отимиз иккинчи бир от билан бирдан тишлишиб кетса борми, мен отамни ушлашга улгурмайман, учиб ҳарсанг тош устига бориб тушаман. Қаттиқ йиғлаб юбораман. Отамнинг ошинаси Ҳасан aka чопиб келади-да, мени қўлига кўтаради. Мени у яхши кўрарди, турли қизиқ гапларни айтиб, кулдириб, ҳазиллашиб юради. У мени кўтарганича дўконга олиб киради. Отам орқамиздан югуради.

— Оёфи озгина шикаст епти. Ҳеч қиси йўқ, ўғлим, йигитга бу ҳеч гап эмас, полвонсан-ку! — дейди Ҳасан aka мени овутиб.

Дарров янги дока топиб, оёғимни маҳкам танғиб боғлайди.

— Тур, йиғлама, ўғлим,— дейди дадам орқамни қоқиб.— Қозигуртга бориб айланиб келамиз, томоша қиласан.

Дарров овунаман. Қўзларимни артаман. Бир талай отли кишиларга қўшилиб, бир варакай йўлга тушамиз. Ҳаммамизнинг отларимиз яхши. Қирлар, увалар, жарлардаги учиримлардан оша узоқ юрамиз.

Қуёш энди бошини уфқа қўйган. Қирларнинг ғирғир шамоли, ўпкаларга мойдай туюлган totли ҳавоси ҳаммамизнинг руҳимизни бирдан кўтариб юборади. Дам ҳазил-ҳузул аралаш қизғин гап билан, дам табиатнинг ҳусни, нашъасини ҳис этиб, сукутда бормоқдамиз. Мен уфқдаги алвон ғурубни, тоғлар чўққисидаги олтин чизгиларни, юмшоқ майсаларда отларимизнинг товушсиз дукурини, сойларнинг тошларида туёқлар остидан чақнаган учқунларни сайр этиб, гўзалликка мафтун, кўнглим равшан ҳолда жим бормоқдаман. Аф-

суски, оёғимнинг оғриғи кўнглимни хира қилиброқ турибди.

Тоғ этакларида кўм-кўк майсалар узра нафис гуллар, турли хушбўй гиёҳларнинг ҳидлари анқийди. Дараҳтлар сийрак, онда-сонда пакана дараҳтлар учраб қолади. Отлар баландлик, тепаликка интилиб, оёқларини фуур билан чиройли ташлайди, бошларини кўркам тутади. Шу сайдан, табиатнинг гўзаллигидан нашъ ва сафо туйган бу ақлли жониворларнинг тиниқ кўзларида хушнудлик ифодасини кўраман. Нақадар гўзл жонивор булар... Севаман, кўнгилдан, чиндан севаман отларни!..

Дам тепаликлар бўйлаб баландга, дам пастга тушиб борамиз. Гоҳ-гоҳ қозоқ овуллари йўлиқади, ўтовлар атрофида тўда-тўда отлар, бошларини чиройли кўтариб, мағрур чўккан туялар, гала-гала қўйлар... Ўчоқлардан бурқсиб осмонга интилган тутунлар... Ҳаммаси ҳаётнинг жонли лавҳаси, кўрки...

Қуюқ қоронғиликда улуғвор ясланган Қозигурт тоғига етамиз. Бир-бирига чирмашган зич дараҳтлар тагидан кичкина ирмоқ шарқираб оқмоқда.

— Жуда баланд тоғ экан, дада, эртага чиқамиз-а?
— сўрайман қалбимдан тошган шодлик ва ҳислардан энтикиб.

— Албатта, албатта чиқамиз, ўғлим!— дейди дадам бошини қимирилатиб.

Ҳаммалари отдан тушадилар. Мен ҳам ирғиб тушишга жазм қиларканман оёғимда қаттиқ оғриқ сезаман-да, икки қўллаб эгарга ёпишаман.

— Ия, шишканми, а?— сўрайди дадам ва дарров кўтариб мени отдан олади.

Бизни қарши олган қозоқ йигитларининг бири ўтовдан катта оқ намат чиқариб ёзиб ташлайди. Улфатлар ҳаммаси намат устида бири ёнбошлаб, бири чордона қуриб жойлашиб олади. Дадам ташвиш ва саросимада юзимга тикилади:

— Қани, бос оёғингни, босиб кўр-чи?— дейди синовчи оҳанг билан.

Оғриқдан лабимни тишлаб, секин қадамлар билан наматнинг бир четига ўзимни ташлайман.

Улфатлар хуржунларидан чой, нон, қанд олиб, кўм-кўк тиниқ сувдан чойдишни тўлатиб, чой қайнатади-

лар. Идиш-товоқ бут. Қозоқлар дарров бир қўзини бўғизлаб, эт осадилар. Осмон юлдузларидан бошқа чироқ йўқ. Йигитлардан бири аллақаердан яримта шишалик бир хира лампани амаллаб топиб келади.

Улфатлар ҳазил-мутойиба, аскияни бошлаб юборишиди. Галма-гал жиндай-жиндай наяки тортишади, дадам ҳам озгина тортиб қўяди.

Салқин тушади. Мен дадамнинг чўпонини елкамга ташлайман.

Булбуллар бу ерда кўп бўлар экан. Гоҳо уларнинг ёқимли янгроқ товушлари ҳавони тўлдириб юборади.

Булбулни тинглашни севаман. Куйлари қалбимда аллақандай ёқимли ҳисларни чайқатиб юборади. Буни сезгандай Ҳасан aka табассум билан орқамни қоқади:

— Тингла, ўғлим! Булбулнинг сайраши дунёнинг энг баланд лаззати... Менинг марҳум отам айтар эдик, булбулнинг мақомлари, куйлари тўққиз юз тўқсон тўққиз эмиш, деб. Шундан бери булбулларнинг хилхил мақомларини санайман. Учига етолмайман. Ҳа, ўғлим, булбул жонивор қушларнинг асили, тушундингми?

Мен бу гапларга қойил қоламан.

Улфатлар дам жиддий сұхбатга, дам асқия қийқириққа ўтиб, узоқ ўтирадилар. Турмушдаги баъзи нодир воқеаларни, ўтмиш замонларда бобойлар ҳаётидан турили ҳодисаларни хўп эзиб гаплашадилар.

Янги ой олтин ўроқ каби порлайди. Дараҳтлар гувиллаши, ирмоқлар шарқироғи, дев қоялар тун қўйнида аллақандай ваҳимали, сирли туюлади.

Шўрвадан жиндай тотиниб, ухлаб қоламан.

Бир маҳал кўзимни очсан гира-шира тонг отмоқда. Юлдузлар галма-гал ботгандай, секин-секин сўна борадилар. Совуқдан қотиб қолибман. Аста қимиirlасам, дадам пайқаб қолади-да, секин шивирлайди:

— Ухла, ўғлим, ҳали вақтлик.

Кейин совуқдан жунжиганимни сезади шекилли, қалин чакмонини устимга тортади.

Үйқу қочади. Булбуллар қўшиғи тинмайди, узлуксиз сайраб турадилар. Ҳаво ниҳоят тоза, мусаффо. Кўп ўтмасдан дадам қўзғалади. Қумғонга сув тўлатиб, олоз ёқиб юборади. Бирин-сирин улфатлар уйғонади. Уфқда қирмизи шафақ кўркам ёйилмоқда. Қуёш ҳам олтин нурларини тўкиб, мағрур кўтарилади... Билмадим...

Оқшомми гўзалроқ, тонгми?.. Бири-биридан гўзал, бир-биридан фусункор. Табиат шундай бой, шундай моҳир...

— Турсизми, ўғлим?—сўрайди юмшоқ товуш билан дадам.—Туринг, туринг, ана тоққа бир қаранг!—Қўлини кенг ёйиб тоғни кўрсатади.

Тураман, лекин оёғим зил. **Босолмайман**. Ҳасан ака ва дадам ҳайрон бўлиб, довдираб қолишади.

— Оғриқ зўрми?— сўрайди дадам.

— Оғрияпти,— дейман оғриқдан қошларимни чи-мириб.

— Ёт, ёт, чирофим!— дейди менга Ҳасан ака. Ке-йин дадамга секин шивирлайди:— Синган-да.—Дарров шошилинч билан қайгадир югуради.

Дадам хомуш ўтиради.

Чой қайнайди. Дастанхонга бир катта лаган ёғли эт билан иссиқ бўғирсоқ олиб келишади. Шу пайтда қў-лида бир тухум ушлаганча Ҳасан ака келиб қолади. Авайлаб докани ечиб, тухум билан оёғимни яхшилаб силайди. Узоқ силайди. Менга ҳам гўё оғриқ камай-гандай туюлади. Ҳасан ака оёғимни қалин қилиб, қат-тиқ танғииди.

— Ёт, бирпасдан кейин тойдай чопиб кетасан, ўғ-лим!— дейди Ҳасан ака елкамни қоқиб.

— Бўпти, кечгача тоққа чиқадиган бўласан, сабр қилиб ёт, ўғлим,— дейди дадам меҳрибон товуш билан.

Осмонга қараб ётаман. Борган сари оёғимнинг ши-ши кўпайганини сезаман. Дадам ҳам тез-тез разм со-либ турганидан шишининг зўрайиб борганини пайқайди шекилли, бошини қўйи солиб хафа ўтиради.

Туш бўлган. Дадамга қараб:

— Ўзингиз бораверинг, дада, тоққа. Мен ётиб то-моша қиласман,— дейман.

Дадам билан улфатлари қўлларига биттадан ҳасса тутиб, тирмашиб, тоққа чиқиб кетадилар. Ҳасан ака менинг ёнимда қолади. Индамас бир новча йитит билан бирга жаркопга ҳозирлик кўра бошлайдилар.

— Ёқмади тухумингиз. Қўринг, оёғим борган сайин шишиб кетяпти,— дейман Ҳасан акага.

— Тек ёт, тузук бўлиб қоласан. Давоси тухум!— дейди кулиб жаркопга пиёзни майдалаб тўғраётгая Ҳасан ака.

Тоққа қараб ётаман. Қоялар, ўпқонларга ҳайрон қоламан.

Тоғ улуғвор. Аммо эсизки, тоққа чиқолмайман. Үксинаман. Ҳасан акадан кийиклар, айиқлар ҳақида сўрайман.

— Э, ўғлим, ҳаммаси бор. Бўрилар, эҳтимол шерлар ҳам бўрдир,— дейди Ҳасан aka кўзларини қисиб.

Дадамлар узоқ юрганларидан жуда чарчаб, ҳориб қайтишади. Дадам бир даста хушбўй тоғ гулларини менга олиб келади. Севиниб кетаман.

Жаркопни иштаҳа билан еб, кечга яқин Янгибозорга қараб йўлга тушамиз.

* * *

Тиккайган дарахт йўқ. Чўл каби кенг ҳовлининг бир чеккасида, айвонда ёлғиз ётибман. Отдан йиқилганимга, чамамда ўн кунча бўлган, аммо ҳануз оёқни ерга босолмайман. Зўр-базўр оқсаб-оқсаб, бир-икки қадам қўяман. Эртадан кечгача осмонга қараб ётаман. Айвонда чумчуқ уялари кўп. Чумчуқлар инга келганини, болачалари чуғурлаб бўйинларини чўзиб, сап-сариқ тумшуқларини катта очганларини томоша қиласман. Булардан зерикканимда, ҳовли юзини тўлатиб юрган хўрот ва товуқларни эрмак қиласман. Хўрот улуғвор, кўркам.

У доими, чигиртками тона қолса, дарров товуқларни чақиради. Товуқлар «қа-қа-қа» деб уни ўраб оладилар. Мабодо бирорта товуқ томгами, қўшни тарафгами чиқиб қолгудай бўлса, хўрот гўё дўқ, зарда билан олдига солиб қувлаб келади.

Хаёлга кетаман. Ўйлар ва ҳислар кетма-кет уланади. Олисдаги тоғлар хаёлимда жуда яқиндай кўринади менга. Тоғлар орасида аллақандай хиёбонлар, боғлар, саройлар кўрингандай бўлади. Бирдан жин-ажиналар, парилар қаршимда пайдо бўлади. Фикрлар чуваланади, чигалланади. Аммо мен дам ҳушимда, дам беҳушдай, беларво ётаман.

Қуёш, омонсиз, чўлдан унинг яллиғи уради.

Зулфи аммам аҳёнда бир ёнимга келиб, «Улақолай, ҳалиям оёғингнинг шиши қайтмадими-я?» дейди-да, тағин кув пишиш, қатиқ ивitiш каби икир-чикир ишла-

рига уриниб кетади. Аъзам тез-тез олдимга киради. Зерикканини, болалар билан уришганини айтиб беради.

— Тезроқ тузал, икковлашиб улардан ўчимизни оламиз. Ҳаммаси қўрқоқ. Ҳаммаси юраксиз.

— Йўқ, ўртоқ, зўрлари ҳам бор. Жиккак бир бола бор-ку? Айниқса ана ўшуниси зўр. Ҳазир бўл, уришма, ёмон дўпослайди. Ишқилиб, дўст бўл!— дейман таъкидлаб.

Аъзам қовоғини солиб ерга қарайди, индамайди. Зерикиб ундан-бундан, қуrimсоқ, зиқна бўйларнинг хасислиги, қаттиқлигидан гаплашамиз.

Оtam ҳар куни эртадан кечга қадар от устида тентирайди. Намозгардами, шомдами бирров олдимга киради. Усти-боши чанг, чарчаган, ҳориган бўлади.

— Қалай яхшимисан, ўғлим?— деб сўрайди, гоҳо бир ҳовуч жийда билан беш-ўнта ёнғоқни олдимга тўкади, жиндай ўтириб чиқиб кетади.

Кунлардан бир кун дадам билан Зокир почча маслаҳат қилишиб, отда мени қозоқ табибиға олиб жўнайдилар. Қирлар, тепалар ошиб, бир овулга етамиз. Отдан тушамиз. Устида оппоқ тоза кўйлак, нимча, бошида киймачак ва лачак, гавдали бир қари аёл бизни қарши олади... Ўтовга кириб ўтиргандан кейин, бир тоғек қимиз тутади менга.

— Сувсаганнинг давоси бу, чирофим!— дейди аёл меҳрибон товуш билан.

Зокир почча кампир билан қуюқ сўрашгандан сўнг дейди:

— Шу болачамиз отдан йиқилиб, оёғи шикаст топди. Сизга келдик, бир кўринг.

Кампир менга тикилиб қарайди.

— Қани, қарофим, кўрсат!— дейди ва ўзи эҳтиётлик билан оёғимдаги кир докани ечиб, секин бир-икки силяйди.

— Чиқсан,— дейди дадамга ва Зокир поччага қараб. Қейин менга:— Чирофим, дарров яхши бўласан, тойдай чопиб кетасан,— дейди.

Мен озроқ қўрқаман ичимда. Бирдан қаттиқ босиб юборса суягим шиқ этади. «Вой!» дейман секин, бутун оғриқ бир онда йўқ бўлгандай туюлади. Севиниб кетаман.

— Бўлди-бўлди, қутулдинг, чирофим! Энди согсан!—

дейди бошимни силаб аёл.— Бечора болани шунча кун қийнабсизлар, мана, кўзи мошдай очилди,— дейди аёл кулиб, отамга қараб.

— Балли, раҳмат, кампир!— дейди дадам қуллуқ қилиб.— Яхши билгич табиб экан,— шивирлайди Зокир поччага энгашиб.

Табиб қаттиқ танғиб боғлайди ёғимни. Севинганимданми, оғриқдан қутулганимданми, ўзимни жуда енгиллашган ҳис этаман.

Дадам пул бериб, яна қайта-қайта миннатдорчилик билдиради. Йўлга тушамиз.

Эртасиёқ ўйинга кириб кетаман. Ўйинлар кўп—«қушим боши», чиллак, ёнғоқ, ошиқ...

Баъзан дадам Ҳасан ака билан мени бирор қозоқ ошнасиникига бошлайди. Баъзан: «Юр, гашт қилиб балиқ тутасан, ўйнаб келасан», деб бирор сувнинг бўйига олиб боради. Отда далалар, қирлар ошиб узоқ юришни севаман ўзим ҳам.

Бир неча кундан кейин дадам орқамни қоқиб:

— Бас, ўғлим, эрта аzonда Тошкентга жўнайсан. Ўйнадинг, кулдинг, бўлади,— дейди мулоийм табассум билан.

Индамайман. «Юрган эдим маза қилиб» дейман ичимда.

— Аъзам ҳам кетади. Отаси билан гаплашдик. Эрта бир аравакаш буғдой ортиб кетяпти, бирга жўнайсизлар.

Азонлаб, барвақт Аъзам икковимиз йўлга тушамиз. Аравага жуда кўп буғдой ортилган. Қоплар орасида амаллаб суқулиб ўтирамиз. Аравакаш кўсароқ, мулоиймгина киши. Биз хомуш борамиз.

Чўлу биёбон. Кенг, улуғвор саҳролар уфқдан-уфққа туташган. Куз фасли. Шамоллар майнин, ёқимли эсади, Қуёшнинг иссиғи куйдирмайди, эркалайди. Тиниқ, кўмкўк осмонда онда-сонда енгил булатлар аста кезади. Юксак тоғлар туманда. Мен томоша қилиб бораман, хаёл қанотида гўё саҳролар, тоғларни кезаман. Булатлар ранг-баранг, ранглар тинмай ўзгаради. «Табиатнинг сири, маъноси чуқур», дейман ичимда.

Пешинга яқин қорин очади. Ёнимизда бир тийин йўқ. Секин Аъзамга шивирлайман:

— Чўнтағимизда хе мири ҳам йўқ, аравакашдан уят-ку, ахир!

— Оталаримиз тошдай қаттиқ. Айниңса дадам пул деса томдан ўзини ташлайди,—кулади Аъзам заҳарханда билан ва давом этади,—оийм шўрлик меҳнат-машақ-қатдан чиқмайди.

Мен кулиб дейман:

— Улдими, балки оталаримиз пулни аравакашга бергандир...

Икки кун йўл юрамиз. Йўл-йўлакай ҳар бир учраган чойхонада аравакаш бизни тўйдириб боради. Ҳали мойли шўрва, ҳали ўз қўли билан дамланган палов. Аъзам икковимиз шодмиз.

— Амаки, катта бўлганда узамиз қарзни,— дея куламиш.

Аравакаш ҳам бизга қўшилиб кулади.

Хуфтонга яқин Тошкентга етиб, аравакашнинг уйида тўхттаймиз.

— Болаларим, бугун бизникида қўнасизлар. Кеч бўлиб қолди,— дейди.

Келин бизга эскигина бир кўрпа, бир узунчоқ ёстиқ бериб, айвонга ётқизади.

Эртаси саҳарлаб уйғонамиз. Аравакашнинг ўзи каби мулойимгина аёли сут ва нон билан меҳмон қилади. Кейин хайрлашамиз.

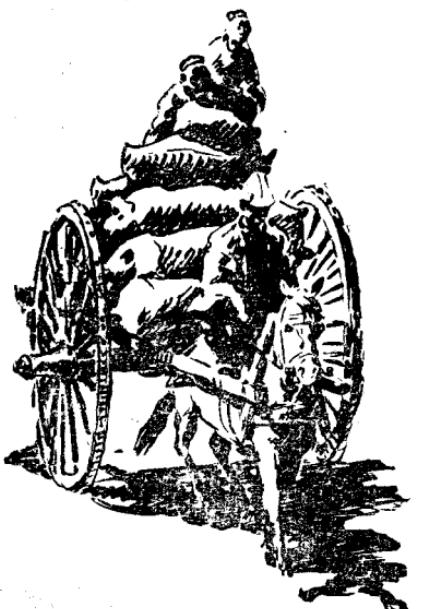
— Йўлни биласанларми, хумпарлар? Адашиб кетмаларинг!— таъкидлайди аравакаш.

— Уйимиз яқин, амаки, йўлни ўзимиз биламиз,— дейман жиддий тус билан.

— Анов ўғри кўчадан тик тушамиз-да, уйимизга етамиз,— дейди бепарволик билан Аъзам.

Ўғри кўча оша Говкүшга етгач, Аъзам югуриб уйига кириб кетади. Унинг уйи катта кўчага яқинроқ.

Уст-бошим кир, тупроқ, оёқ яланг, тўсатдан уйга кириб бораман. Ҳаммалари дастурхон олдида ўтиришибди. Онам ҳар

вақтдагидай самовар ёнида чой қўймоқда. Югуриб қарши олади. Ҳамма мен билан севиниб қучоқлаб кўришади.

— Гапир, қани, отанг саломат юрптими? Қачон келади, турмушки қалай? — эжикилаб сўрай бошлайди бувим.

— Даштда юрпти. Салом, деди, қачон келишини айтмади,— дейман-да, сабрсизлик билан хотираларимни батафсил бошлаб юбораман.

* * *

— Тезроқ юр! Ҳазир бўл, кўзингга қара! — дейди ҳар қадамда бувим. Бувим паранжида, бошида бир катта тугун. Эски пахта. Менинг бошимда кичикроқ тугун — заводга пахта оттиргани олиб кетмоқдамиз.

Кўчада одам сероб. Болалар тўполонда, бақирган, ёқалашган... Анграйиб, бошимда тугун, дам туяларга, дам дараҳт бошидаги қушларга қараб, қоқила-суқила бораман. Чорсувдан ўтиб, Бедабозор томон қайриламиз. Пахта тозалайдиган завод кенг майдоннинг ёнбошида. Баланддан сув ҳайбатли шарқираб тушиб турибди. Қампир орқасига қараб:

— Уф... етдиг-э,— дейди-ю, тугунни ерга ташлаб, таппа ўтириб олади.

Шу тобда бир тўда ғозлар қайдандир пайдо бўлади-да, бизни қувишга тушади. Ҳаммаси биққа семиз, оппоқ, бошларини баланд кўтарган ҳолда бизга югурди. Мен бошимдаги пахтани икки қўлим билан маҳкам ушлаб, оёқларим билан ғозларни ҳайдашга уринаман.

— Вой, ўлақолай! Булар нима дейди-я, ётсанг ёвга

ёқар, деган гап бор. Ҳайда, болам!— дейди бувим, кўйлагининг кенг енгларини ҳавода ялвиратиб ўзи ҳам ғозларни қувлашга тиришади.

Фозлардан зўр-базўр қутуламиз, икковимизнинг ҳам нафасимиз тиқилган, ҳарсиллаб, завод олдидағи бир ерга ўтирамиз.

— Ҳой, болам, бери келинг!— чақиради бувим завод ишчиларидан бирини.— Шу пахталарни яхшилаб оттириб беринг. Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг...— Узундан-узоқ дуосини бошлайди бувим.

Ориқ, соқоллари ўғсан, кўзлари кичиккина, усти-боши ифлос бу киши индамасдан икки тугун пахтани кўтаради-да, олиб кетади.

Кампир сувларга, узоқда юрган ғозларга қарайди. Завод шовқин-сурон.

— Тавба, қизиқ гап, ҳа йўқ, бе йўқ, кўтарди-кетди, келмаса-я?— дейди бувим ташвишли товуш билан.

— Қелади, буви, ваҳима қилманг!— дейман бепарвоник билан, сув бўйида тентираб юраман.

Каттакон чархпалак айланиб туради. Сув ваҳимали шовқин билан оқмоқда.

Аста-аста завод ичига кираман. Ҳамма ёқ пахта. Одамларнинг боши-кўзи чанг, тўзон. Айланиб-айланиб бувимнинг олдига қайтаман-да, ерга чўққаяман. Шу пайтда ҳалиги ишчи қордай оппоқ пахтани кўтариб келади-да, бувимнинг олдига қўяди.

— Мана, кўринг, она! «Оҳ, пахта!» дейсиз,— дейди кулиб ишчи.

Кампир пахтани ушлаб-ушлаб кўради.

— Икки танга берар экансиз,— дейди ишчи.

Бувим севиниб, яна узундан-узоқ дуосини бошлайди. Рўмолининг учидаги тугунни ечади ва қайта-қайта санаб, қирқ тийин, пулни ишчига узатади. Бир тугундаги пахтани менга имлаб, ўзи катта тугунни бошига кўтарида.

— Қани, ўғлим, кетдик,— дейди.

Тугунларимиз аввалгидан каттароқ бўлса-да, уккайдай енгил ҳис қиласман. Бозор орқали уйга қайтамиз. Одам аввалгидан қалин, бозор қозондай қайнайди. Қатиқ, қаймоқ, зифир ёғ каби нарсалар қадамда учрайди. Мен атрофга аланглаб, анқайиб бораман. Бувим тез-тез тўхтаб, орқага қайрилади, мени уришади:

— Анқайма! Кўзингга қара!

Мана машхур девона. У ҳамиша эшакда, қўлида қарға, ўзи ориқ ингичка кўса, бошида катта кир салласи, эгнида йиртиқ-ямоқ, яғир кийимлари.

— Ана, дарвеш! Буви, кўринг! Қарғаси бирам сайрайди,— дейман бувимни тўхташга қистаб.

— Ер ютсин, жинни-ку! Қарғаси нимаси, келишмаган... Жиннини жинни деса арпа бўйи қўшилади... Юрэ!— қичқиради кампир менга.

— Йўқ, буви, бирпас тўхтанг! Эҳтимол дарвеш қарғасини ўйнатар, ҳунари кўп жуда.

— Қани, ўйнасан қарға, бир ўйнаб берсин!— хираки қилишади бир неча бекорчи ёш-яланглар.

Девона бармоқлари билан аста туртади қарғасини:

— Қани, сайранг, битта сайранг!— Атрофини ўраган катта-кичик ёшларга қарайди:— Аммо, ёронлар, қарға табаррук; азиз махлук. Пайғамбаримизнинг дуоси кетган, минг йил яшайди... Қаранг, разм солинг, бечора қарғам ялиняпти, гапиряпти, ақча деяпти...

Тўсатдан қоровул девонанинг устига бир челак сув сепиб юборади.

— Кўр бўлгур! Қарғанинг қарғишидан қўрқ, но-дон!..— тутақиб сўқади девона ва эшагини «их»лаб, иккинчи растага бурилади.

Мен девонага, қарғага ачинаман. «Эсизгина, қарға ҳўп сайрарди-ю, қоровул ўлгур ишни ишкал қилди» дейман, ичимда аччиғимдан қоровулни сўқаман.

— Девонанинг дилини оғритиш ярамайди!— раңжиб дейди четда, ҳарсанг устида чилим тутиб ўтирган бир чол.

Бувим икковимиз чарчаб, ҳориб уйга қайтамиз.

Жиннилар кўп. Бизнинг Говкушда ҳам мўмингина, ювош бир киши тўсатдан жинни бўлиб қолган. Одамларнинг гапига қараганда, бу киши гап ер экан. Бир кун улфатлари ҳазиллашиб: «Қоқ ярим кечада мозорга бора оласанми? Даҳшат. Зимистон. Үликлар

товушсиз гаплашиб ётади!» дейишибди. Юракли киши экан. «Бўпти, борганим бўлсин!» депти-да, пичоғини ялт этириб қинидан сүғурибди. «Аммо, шартим шуки— қирқ кишиига қуюқ зиёфат берасиз!» депти йигит дўстига қараб. «Хўп! Қирқ йигитга зиёфат бераман», депти дўсти.

Йигит мозорга борибди, аммо жинни бўлиб қайтибди.

* * *

Кунлар салқинлашган. Куз пайти. Ҳавода япроқлар учади.

Мен кўчада ўртоқларим билан ўйнаб юраман. Қўқисдан уйидан девона йигит занжирни узиб, кўчага югуриб чиқади. У қип яланғоч.

Ҳаммамиз чет-четга қочамиз. Биз ҳам қўрқамиз, ҳам томоша қилгимиш келади. Жинни юргурганича мачитга боради. Мачитнинг айвонидан каттакон зилдай қозонни кўтариб олади-да, ҳовузга ташлаб юборади.

Биз қўрққанимиздан тура қочамиз.

— Жинни! Жинни келди! — деб бақирамиз.

У бизни қувлаб кетади.

Шовқинни эшитиб йифилган одамлар жиннини ба-зўр тутиб, уйига олиб кирадилар-да, яна кишантага соладилар.

Болалар ҳаммамиз бу жиннидан жуда қўрқамиз. «Ана жинни!» деса бирор, барчамиз ин-инимизга кириб кетамиз. Мен ёлғиз қоронфида юрганимда «Мабодо жинни чиқиб қолса-я?!» деган ваҳима ҳамиша ташвишга солади.

* * *

Ҳар оиласда ўтин-кўмир, дон-дун ташвиши — дағдағасида лоппа қиши тушади.

Қиши қаттиқ, Тоғ-тоғ қор ёғади. Ҳовуз қаттиқ яхлайди. Ҳар қишидаги каби ҳовуз устида сирғаниш, күчада яхмалак отиб ўйнашга бериламиз. Айниқса қордан одам ясашни яхши кўрамиз. Кўмирдан қош, кўз қўянимиз. Булардан зериккандан бирорта **дарвоза олдида** Аъзам, Ҳожи, Аҳмад, мен бир талай болалар йиғилишиб, чўпчак айтишамиз. Айниқса чўпчакка Аҳмад **уста**. У кўзлари ўтли, зийрак бола. Отаси ўлиб кетган, ҳозир бувисининг қўлида. Бувиси чўпчакнинг кони. Аҳмад **бувисидан** бутун эшитганларини бир сўзини оқизмай-томизмай, **баъзи** қўшиб-чатиб бизга айтиб бера олади. Шу сабабли биз кўпроқ чўпчак айтишга Аҳмадни қистаймиз. У ўзи ҳам завқ билан, кампир-чоллардай, сирли чўпчакни даҳшатли ранглар билан қийиб юборади. Қорга, совуқ-қа, изфиринга қарамай, кўчада ўтириб узун-узун чўпчакларни тинглаймиз.

Аҳмад чарчагандан кейин Аъзамга ялинамиз. У ҳам бир дунё чўпчак билади. Шундай қилиб, бир-биримизга бувиларимиздан, боболаримиздан эшитган, билган чўпчакларимизни айтамиз.

Гоҳо кечалари қўшнимиз Роҳат келинойи чиқади бизнигига. Жиякин тўқиб ўтиаркан, узундан-узоқ, битмас-туғанмас чўпчакларни айтишни ўзи ҳам яхши кўради. Чўпчакка уста, ажойиб гапдои хотин. У ҳам ўзининг отасидан ўрганган экан: «Отам жуда камбағал, қашшоқ эди, аммо чўпчакка бой эди», деб кулади у.

Каромат опам, ойим гангур-гунгур жияк тикиб ўтирадилар. Роҳат келинойи девлар, ялмоғиз кампирлар, арслонлар, бўрилар, тасаввур этиш қийин афсонавий қушлар ҳақида сира тутилмаган чўпчакларни айтади. Қиши чилласи киргунча айвонни тарк этмаймиз. Айвонга тутилган катта чодир гупиллаб ёқсан қорларга пича пана бўлади. Мен танчага суқилиб:

— Қани, бошланг, жон кенинойи. Яхшисидан, ваҳмалик, даҳшатлигидан бўлсин! — дейман ялинниб.

Чўпчаклари шундай узун бўладики, энг қизиқ жойига етганда «Минг бир кеча»даги каби, «қолгани эртага» деб иш печини кўтарганча чиқиб кетади.

* * *

Бизнинг Говкуш маҳалла асрлар бўйи янги-янги бўғинлар орасида бўлина-бўлина кичиклашган, асалари уяси каби бир-бирига ёндошган зич, каталак ҳовлилар-

дан иборат. Шу сабабдан бўлса керак, маҳалла аҳлиниг кўпчилиги ўзаро узоқ-яқин чатишган қариндош.

Умуман айтганда, маҳалла аҳил, аммо гоҳо хонадонлар орасида олди-қочди, фийбат, ур-сурлар бўлиб турди. Айниқса овсинлар — Қалта Сара билан Ўзун Сара ҳам эру хотин — Faффор ака билан Роҳат келинойи ўртасида тез-тез ёнгин каби қўққисдан жанжал кўтарилиб қолади.

Faффор ака янгаси билан ҳам сира чиқишишмайди. Ҳовлилари айрим, рўзгорлари бошқа бўлса ҳам улар тез-тез уришиб қоладилар.

Мана тағин можаро кўтарилид. Қампир бизнинг ҳовлида омонат деворга суюлган нарвон устига ўтириб олган:

— Ҳай, ер ютгур, Faффор чатоқ, уялмайсанми! — қичқиради қўлини пахса қилиб янгаси.— Биттаю битта арзанда ўғлим бор: ювош, мўмин-қобил, одобли бола, уни ҳамиша сўкканинг-сўккан, тилинг кесилгур!

Faффор ака жаҳлидан бўғилиб, ҳовлисидан бўкиради:

— Бемаъни кампир! Супурги бойлашдан бўшайманми? Шумтака ўғлингга пича насиҳат қилдим, вассалом. Ванг-ванг қиласан, туш нарвондан! Жўна уйингга!

Лекин кампирга у бас келолмайди. Кампирнинг қарғаш, вайсаши сира узилмайди:

— Вой-вой, сассиқ чол! Соқоли оқарипти-ю, ақли кирмади. Сан ўлгурнинг ишинг нима, уйда ўтираманми, кўчада юраманми?! Ўзим биламан. Ўзимга хон, ўзимга бекман. Тилингни тий! Боламга яна бир тил тегдир — соқолингни битталаб юламан, оч арвоҳ!

Faффор ака ҳам бўш келмайди, қўлидаги супургини отиб, девор тагига келади:

— Бас қил, шум кампир!..

Можаро бирпасда авжга чиқади.

Дув этиб қўшнилар йиғилиб қолишади. Лекин ҳаммалари мўм тишлагандай жим қотиб турадилар. Тор ҳовлининг бир бурчагида сопол жомашовда жим кир эзғилаб ўтирган Роҳат келинойи энсаси қотганидан лабини буриб-буриб қўяди.

Faффор ака ва кампир бир-бирларини куракда турмайдиган гаплар билан хўп ҳақорат қиласидилар. Faффор чатоқ асабийлашиб хўроздай қизаріб, оғзидан чиқсан куфурни билмайди. Сўкиш-қарғаш узоқ давом этади. Ниҳоят қўшнилар аралашиб, «Бўлди, бўлди, бас!» деб базўр жанжални босадилар. Faффор ака ва кампир чарчаганлариданми, ёки қўшнилардан уялганданми инниларига ўзларини урадилар. Мен хафа ҳолда гузарда ишлаб ўтирадиган косиблар олдига чиқиб кетаман.

Ҳар кун мактаб. Қиши бўйи ўқиб, «Қуръон»ни тугатаман. Домлам мени бир кун олдига чақиради:

— «Қуръони шариф»ни хўп ижтиҳод билан ўргандинг, боракалло, ўғлим! Хўш... Энди «Сўфи Оллоёр» келтир, лекин...—Домлам кўзларини юниб, бир зум ўйлагач давом этади:—шарт шулки, «Сўфи Оллоёр» билан бир тогора мойли, этли ош, бир дастурхон мойли кулча, бир сўм пул! Дурустми?— Тик қарайди менга.

Ерга қараб, бўйнимни букаман, сўзсиз-товушсиз, таъзим билан бошимни қимирлатаман. Ўқишидан кейин чопа-чопа уйга келаман.

— Ойи, ойи, «Қуръон»ни тугатдим. «Сўфи Оллоёр»га тушдим. Домлам айтдики, нон, бир сўм пул,— дейман ойимнинг бўйинини қучоқлаб.— Ойижон, албатта домламнинг айтганларини олиб боришим керак, йўқса...

Онам ҳам мени қучоқлайди.

— Ўзим тасаддуқ сендан!— дейди мени қайта-қайта ўпнаб. Бир зумгина кўзларила ёнган шоллиги сўнади.—

Домланг яхши одам, лекин суллоҳлиги бор. Жоним билан ош қилардим, уйда ҳеч вақо йўқ, қани илож!

Бутун кун тихирлик, хирадик билан хўп жанжал қиласман. Ниҳоят хотиримда йўқ, эртаси ошми, нонми тайёрлаб беради онам бояқиши. Бир сўм пул ва «Сўфи Оллоёр» билан мактаб бораман.

Сўфи Оллоёренинг кичкина китоби диний шеърлардан иборат. Пайғамбарлар ҳақида, қиёмат кун ҳақида кўп даҳшатли шеърий ҳикоялари бор. Шеърлари содда, тили яхши. Лекин нуқул хурофот!..

Ҳар кун ҳалқумим қуриганча, кўзларим тинганча ўқийман. Жуда тез тузуккина ўқийдиган бўламан.

Баҳор келади. Ҳамма ёқда кўркам лолалар, кўм-кўк майсалар. Сувлар шарқираб, ариқларга тўлиб оқади. Дарахтлар гулда. Самода атласдай ёнган булувлар кезади. Ҳар нарса баҳор завқида.

Тагин наврӯз байрамини қарши олгани далага чиқамиз. Уриш, ёқалаш билан кунни bemаза, бетайин ўтказиб қайтамиз.

* * *

Бир кун эрталаб, бувим мени олдига солиб олади. Қалта Сара, Узун Сара, Фаффор аканинг янгаси — кампир ва кўп аёллар биз билан бирга йўлга тушади. Менинг бошимда катта тугунда кулча, олдинда кетмоқдаман. Конка юрадиган кўчага чиқамиз. Жума куни бўлганидан гузар обод. Кейин жар бўйига тушамиз. Бир вақт қарасам, жардан бир от чопиб келяпти. У эгасини йиқитиб қочган. Гўё бошимдан учиб ўтди дейман. Хотинлар саросимада шошилиб ўзларини четга оладилар. Жуда зўр, кўркам от. Қалт этиб тўхтаганимча, орқасидан узоқ қараб қоламан. Лаҳза ўтгач, жардан эгаси оқсоқланиб чиқиб келади. Ҳамма ёғи ҳўл, ҳарсиллаган ҳолда отининг орқасидан югуради. Олмазор кўчаси бўйлаб узоқ борамиз. Баджаҳл миршаблар маҳкамасидан ўтамиз.

Бешёғочга яқин қолганда, ўнг томонга, ингичка бир кўчага қайриламиз. Икки тарафи гулларга, қуюқ дарахтларга тўла боғ ҳовлилардан иборат, серсув, салқин, тинч кўча. Ҳар икки томонда деворлардан баланд кўтарилиган сўрилар, новдалари кўчага тўкилиб тушган дарахтлар. Томларда кўк майсалар, қизғалдоқлар гилам.

Каттакон бир дарвозадан ичкари кирамиз. Аёллар,

кампирлар жуда кўп. Уришиб, талашиб юрган болалар ҳам сероб. Ҳовлининг икки томонида қамиш бўготли, лекин пишиқ-пухта солинган қатор янги уйлар. Ҳовлида гул кўп. Сариқ, қизил, оқ — хилма-хил гуллар. Кийинган серсавлат табарруқ эшон ойим ҳовлининг ўртасида, курсида гумбаздай бўлиб ўтирибди. Бувим ва бирга келган хотинлар юурғанларича бориб эшон ойим сёғига йиқиладилар. Этакларидан, қўлларидан ўпиб, баъзи кексалар кўз ёшларини артадилар.

Ясанган-тусанган олифта бойвуччалар кўп. Уларда пул сероб, жаранг-жаранг олтин тангаларни, беш сўмлик, ўн сўмлик қофозларни эшон ойим оёғига кетма-кет ташлаб турадилар. Эски-туски кийинган, амал-тақал қилиб, бир сўмми, ярим сўмми кўтариб келган кампирларни бойвуччалар қош-кўзларининг имолари билан масхара қиладилар.

Курсида қаққайиб ўтирган эшон ойим семиз, қошлиари керилган, кўзларига сурма тортилган, қип-қизил хўроздай хотин. Оқ шоҳи кўйлак устидан узун қора духоба пешмат, бошида майин мисқоли дока рўмол устидан товар дуррача танғиган, олифта. У қовоги солиқ, индамас, гоҳо атрофида парвона бўлиб юрганларга билинарбилинмас табассум билан ниманидир шивирлаб қўяди. Ҳовлида аёллар кўп. Эшон ойим секин курсидан қўзғалади. Дарров хотинлар кенг давра қуради. Эшон ойим вазмин қадамлар билан зикр бошлаб юборади. Кампирлар «ҳув-ҳув»лаб қўлларини, бўйинларини у ёққа-бу ёққа ташлаб, гир-гир айланадилар. Бирпаста кўпларининг жазавалари тутиб, янада қаттиқроқ қичқириб, бўғиладилар. Ҳовлида отин ойилардан бештаси ғазал ўқиб турибди. Айниқса иккитаси чиройли, келишган ёш жувонлар. Устларида сипои, лекин асл кўйлак, узун камзуллар, бошларида оппоқ чақнаган рўмоллар. Овозлари ёқимли. Машрабдан, Яссавийдан сўфиёна ғазалларни ҳис билан, самимий тўйғулар билан ўқийдилар. Оғзим очилиб тинглайман. Узоқ тинглайман... Ажойиб бир мусиқа қалбимга тўлгандай, руҳимда эригандай ҳис этаман...

Калта Сара, Узун Сара иккови ҳам зикр даврасида. Уларга қарасам, кулги ичимдан тиқилиб келади. Айниқса Калта Сара авжда. Үнинг бўғилган овози хаста, тупруклари сачрайди. Узун Саранинг овози баланд гуриллаб чиқади. Бу зикрнинг боши. Бувим бояқиш паст овоз

билин «ҳув-ҳув» деб четда турибди. Эшикдан янги-янги хотинлар дув-дув кириб келмоқдалар.

Зерикканча, кўнгилга текканча томоша қиласман. Кейин ўриклар, ёнгоқлар, гилослар, тарвақайлаб ўсган катта-катта олма дараҳтлар орасига ўйнаб кетаман. Менга ўхшаш болалар жуда кўп.

Гилосга энди сув юргурган, энди қизара бошлаган. Каттакон бир дараҳтга секин ўрмалайман. Бир вақт қаrasam, ўзим билмабман, тик тепасида турибман. Ҳовучлаб-ҳовучлаб гилос териб чўнтакларимга тиқа бошлайман. Қўққисдан хизматкор кўкнори чол қандайдир пайдо бўлиб қолади. Жаҳлдан бўғилган, ҳуноб бўлган чол сўка бошлайди.

— Эй, туш, ҳароми!..

Баландда, чайқалиб турган новда устидаман.

— Ота, хотинлар кўп. Сўкманг, уят бўлади-я!— дейман қичқириб.

— Пастга туш, ҳозир ҳароми!— ўдағайлайди чол.

Бир зум ўйлайман. Бу чолнинг қўлига тушиш ҳазил гап эмас. Мундоқ қарасам — гилос ёнида пастаккина ошхона турибди. Бир амаллаб гилосдан ошхона томига базўр сакрайман-да, ура қочаман. Кўкнори чол «тавба-тавба, шум-э» деб ёқасини ушлаганича ҳайрон бўлиб қолади. Мен томдан-томга ўтиб, bemalol айланиб юраман. Томга тикилиб, эгилган новдалардан довучча, слча, гилосларни тўя-тўя ейман. Кейин пастгина девор топиб, ҳовлига ирғийман.

Зерикиб кўчага чиқаман. Болалар жуда кўп. Кураш бошланади. Майдон катта, кенг. Болалар тўполон билан,чуввос билан курашга тушади. Булар 12—13—14 ёшлилар. Катталар тушса кураш зўр бўлади. Мен томоша қиласман. Ҳавас билан, юрагим билан берилиб томоша қиласман. Ўзим ҳам тушар эдим-у, лекин юрак бетламайди.

Курашга катталар белбоғ билан тушади. Онабоши бўйни ғилдирак, ҳумкалла, кўкракдор. «Сан туш, сандам ол!», «Э, мазанг йўқ, нуқул қоқилассан!» деб ўртада юради у. Болаларга белбоғ катта гап. Онабоши курашга тушадиганларнинг белбоини боғлаб қўяди. Баъзи болалар: «Ҳо, белбоингиз бўш-ку, онабошимиз, кўринг бу кишимни!» деб жанжал кўтарадилар, қийиқлик қилилилар. Умуман, жанжал кўп. Баъзи йиқилганлар изза бўлганидан йиғлаб юборади. «Ҳалол бўлмади,

ғирромлик қилди, бошқатдан бошлаймиз» деб чатоқлик қиласылар. Бир жуфт бола курашга тушади. Оҳо, нуқул пай, гүшти пишиқ, юраги бақувват, миқти йигитчалар. Буларнинг олдида аввалгилар бир пул! Курашнинг чўқ-қиси булар. Кўтариб, чир-чир айлантириб, бир-бирини гум-гум ерга уради, лекин биронтасининг кураги ерга тегмайди. Онабоши жиддий тусда берилиб таъқиб этади. Чорак кам бир соатми, хотиримда йўқ, булар иккови зўр кураш тушади. Иккови ҳам жиққа тер бўлади. Она-боши:

— Бас, бўлди, балли, оталарингга раҳмат! Икковларинг ҳам полвон чиқасизлар,— дейди.

Курашчилар ҳарсиллаб ажралишади.

— Отинг нима? Қайси маҳалладан бўласан?— сўрайди бири иккинчисидан, терларини артиб, мағрур ҳолда.

— Кўкчаданман, отим Бўтабой. Ўзинг-чи?— сўрайди иккинчиси.

Ерга ўтириб олган биринчи курашчи:

— Шайхантовурдан бўламан. Ҳеч кўмим йўқ. Ёлғиз бир кампиру мен. Фишт қуяман. Ишим шу. Кўрдингми, билагим пай?— дейди қўлларига ишора қилиб.

Мен сўзга аралашаман:

— Кўкчада қариндошларим кўп. Танидим. Отанг сағифуруш,— дейман биринчи курашчига.— Лекин зўр полвон бўласан. Гўштинг нуқул пай!

Ҳазил-мазах билан ўтган-кетганлардан гаплашиб ўтирамиз.

Думбул олча ва гилослар ичимни кўп сидирган шекилли, қорним жуда очади. Бизларга овқат беришни ҳеч кимса ўйламайди. Аста эшикдан келиб, бувимга яли-наман.

— Қорин оч ахир! Жилла бўлмаса бир бурда нон топинг! Тинка қуриди-ку!— деб шивирлайман.

Эшон ойим ўлгур кўчадан келган тугун-тугун кулчалар, патирлар, ошларнинг барчасини қулф-калит қилган. Заҳаргина, мужмайган, муштумдай бир кампир қоровул.

— Жиндай сабр қил, уят бўлади-я,— дейди лабини тишлаб бувим.

Фоят очман. Қечга яқин bemaza moшхўрда tortiladi. Kosanинг tagida, suoққina aйнаган moшхўrdani topib kелади бувим.

— Ичақол! Tabarruk osh!— дейди мени ўтқазиб.

Эшон ойимни сўка-сўка, очлигимдан косани бошимга кўтараман-да, бувимга энгашиб шивирлайман:

— Эшон ойингизнинг жони пул. Сиз ҳам анча пул бергандирсиз, ҳа?

Бувим довдираб қолади:

— Вой ўлақолай, оғзингни юм-а, шумтака! Гуноҳ бўлади-я! Эшон ойим эртаю кеч тоат-ибодатда, пок, асл аёл. Пайғамбарнинг авлоди, ҳмм...— Жаҳл билан чимчилаб узиб олади биқинимни.

— Э, тавба!— дейман кўзларимни ола-кула қилиб кампирга.— Пок аёлга пул нимага керак экан?!

— Жим ўтири!— Туртади мени бувим ранжиган оҳанг билан.

Косани бўшатиб, тақ этиб ерга қўяман:

— Буви, буви,— дейман паст овоз билан,— эшон ойимингизнинг тўртта сатанг қизлари бор экан. Нариги ҳовлида кўриб олдим. Бир олифта, бир димоғдорки, бай-бай-бай, уларнинг пардоз-андозлари! Юришлари!.. Нега эрга тегмайди улар?

Юзини буришириб, кўзларини олайтириб юборади кампир:

— Бемаъни, бас энди! Шарманда қиласан мени...— Яна чимчилаб, узиб олади.

Мен қотиб-қотиб қуламан.

Намозгар бўлганда бутун қўшилар билан бирга уйга қайтамиз.

— Ойи, овқат!— бақираман эшикдан киришим билан.

— Оч қолдингми? Нахотки оч қолсанг шундай катта даргоҳда?— дейди таажжуб билан онам.

— Эшон ойим бирам қаттиқ, очкўз экан, унинг олдида бизнинг домла холва-ку!— дейман токчадаги қутидан дарров нон излаб.

Бувим менга бир хўмрайиб қарайди, аммо индамайди, терс бурилиб омборхонага кириб кетади. Онам олдимга бир коса утра оши қўяди. Ко-

сага қараб бурнимни жийираман-да, шошилиб ича бошлайман. Онам қаршимга ўтириб, юзида енгил табассум билан менга қулоқ солади. Мен ошни ича-ича, эшон оймникида кўрганларимни оқизмай-томизмай гапираман.

* * *

Гоҳо чиллак, ёнғоқ кўнглимизга текканда арава ўйинни бошлаймиз. Қизлар, ўғил болалар ҳаммамиз аравага тушамиз-да, навбатлашиб, иккита-иккита бўлиб, аравани тортамиз.

Говкуш тор маҳалла, лекин кўчанинг бурилиш жойида жиндай майдонча бор, аравакашлар араваларини шу ерга қўядилар.

Арава болалар билан лиқ тўла. Мен от ўрнида, икки қўлим билан шотига ёпишганман. Тўсатдан, арава босиб кетади-ю, мен шотида осмонга учаман. Қайтиб ерга уриламан. Қўлларим узилди, товоналарим ёнди, дейман. Болалар қўрққанларидан бир зум нафаслари ичига тушиб жим қотиб қоладилар. Кейин аравадан дув тушиб, бошимга йиғиладилар.

— Қатинг оғрийди? Шикаст емадингми?— сўрайди Аъзам.

Ўрнимдан тураман-да, оқсоқланиб икки-уч қадам қўяман, кейин кулиб юбораман.

— Жиннилар, худди осмонга етдим, дедим-а. Аравани босиб юбординглар.

— Ҳа, зарари йўқ, маза қилиб учиб тушдингиз,— кулади хаҳолаб Ҳожи.

Тағин аравага ёпишамиз. Шу пайтда новча, буришиқ юзи офтобда қорайиб кетган, бурни тешик чол аравасида келиб қолади.

— Қоч-қоч, ҳаромилар! Йиқилиб ўласанлар-а!— бўғилиб бақиради чол.

Ҳаммамиз жим, кўчанинг четига қатор ўтириб оламиз-да, ўзаро шивирлашиб, чолнинг бурнига, қалпоғига куламиз. Чол тинкаси қуриган, ориқ, яғир, хунук отини аравадан чиқаради.

— Бай-бай-бай, ўтиндай қоқланипти от бояқиши. Оламда йўқ шунақаси!— куламиз ҳам, ачинамиз ҳам.

Чол қовоғи солиқ ҳолда, лаш-лушларини аравадан олади-да, отни ҳайдаб юборади. Үргангандан бечора бо-

шини қўйи солиб, битта-битта ҳорғин одимлаганича таниш эшикка кириб кетади. Чол аравани тузатишга киришади. Арава шалоқ, хароб. Унга тунукадан ямоқлар тушган. Филдиракка эски-туски темирлар қопланган. Ҳаммаси омонат. Антиқа арава!

Бизлар пичинг билан тегажаклик қиласиз:

— Аравангиз пишиққина, мустаҳкамгина, лекин жиндай шақир-шуқури бор-да...

Чол офтобда тер тўкиб, икки қўли қоп-қора мой, аравасини тузатади. Дам араванинг гупчагига мих қокади, дам мойлайди. Қора мойга бўялган қўллари билан юзидан терни бир сидирдими, юзи-кўзи бўялади. Бизлар бир-бирилизни туртиб қотиб-қотиб куламиз.

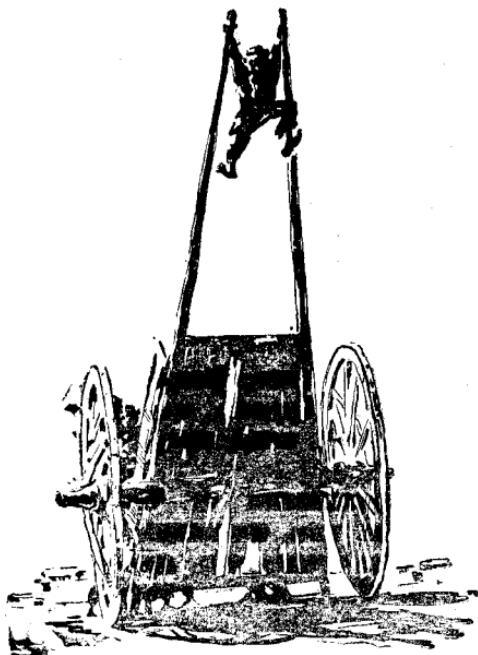
— Алмисоқдан қолган арава. Уста омон бўлса, ҳали бу арава кўп ямалади...— шивирлайди Аъзам менинг қулогимга.

Шу пайт машҳур Расул ўрис келиб қолади. Гапига чалакам-чатти рус сўзларини аралаштиргани сабабидан унга «Расул ўрис» лақаби қўйилган. Унча-мунча сўзларни, айниқса русча сўкишларни у билади. Новча, ингичка буришиқ юзли, кўзлари хунук, жағи олдинга чиққан. Қўлида ҳасса, бармоқларида катта-катта узук, тишларида доимо папирос.

— Марш, хулиганлар!— бақиради Расул ўрис бизларга, кейин чолнинг бошига бориб ўдайтайлади.— Эй, сен, аравачи чол, пашол атсуда, свинья... Деворимни расво қилдинг-ку, кўтар аравангни! Кўзинг борми? Қара буни!— Ҳассаси билан деворнинг шўралаған, нураган жойларини туртади, яна русчасига сўка бошлайди.

Чол жаҳлдан қалтираб, аравани кўччанинг нариғи юзига судрайди.

— Э, менга қара, абллаҳ, деволингга нима бўп-

ти? Кўр бўлгур, девол жойида турипти-ку?— бақира-ди чол.

Расул ўрис ҳассасини қўтаради, бобиллаб чолга югуради:

— Сволични уриб ўлдирмасамми!..

Чол бўйничи чўзиб, бўғилиб, уят гаплар билан сўка бошлайди. Расул ўрис чалакам-чатти русчалаб сўкиши-ни давом эттиради. У доим маст, бозорда эски-туски темир-терсак буюмларни, лаш-лушларни сотиб ўтиради. Русчани яхши биламан, деб мақтанади, аммо билгани фақат сўкиш.

Чол билан у ёқалашишгача етади. Маҳалла ара-лашади.

— Баччағар, кофир, чурчт!— қичқиради чол хуноб бўлиб.— Эй, халойиқ! Ўладиган бўлдим бу куфурдан! Ман ишимни кўчада қиласман, деволга қўл тақизганим йўқ! Арақни ичib маст бўлади-да, ҳар кун галва қила-ди, ҳеч кимга кун йўқ!

Расул ўрис ҳассасини қўтариб яна чолга ўдағайлай-ди, вағиллаб сўкади.

— Сан тўхтаб тур, палисага арз қиласман, ана шун-да «ваҳ» дейсан! Ман арақни сенинг пулингга ичиман-ми, гўрсўхта, падлес... Айт ҳозир!

Полиция дегандা ҳамма титрайди.

Бир неча маҳалла кишилари ўртага тушади:

— Бўлди-бўлди, бас. Жилла бўлмагандан соқолининг оқини ҳурмат қил,— деб алдаб-сулдаб Расул ўрисни ўйига киргизиб юборадилар.

Маҳаллада ғавғо қўтариб турадиган кишиларнинг бири шу Расул ўрис.

* * *

Маҳаллада ҳеч ким йўқ, сув қўйгандай жимжит. Энди-энди хашаки олма пишган. Биз-болалар эгаси боққа кўчиб кетган бир ҳовлининг деворидан ошиб тушамиз. Олма баланд ўсан, кўп шохлари қуриган, қари. Учта бола олманинг устига чиқиб ўлгудай қоқамиз. Тўйгунча сўмиз, қўйниларимизни тўлдирамиз. Олма пахтадай, бемаза, қуртлаган. Ҳали биз олмадан тушганимизча йўқ, тўсатдан эшикнинг занжири шақирлайди. Эшик очилади-да, қаршимизда уй эгаси пайдо бўлади. Узун бир хипчин билан—билмадим дарров қайдан топган —

болаларни шартта-шарта ура кетади. Аъзам, мен, Ҳожи олмада бўзрайиб ўтирамиз.

— Туш, зумрашалар!— бақиради бизга бошини кўтариб.

Биз оқариб, қалтираб кетамиз. Олмадан тушмасликкнинг сира иложи йўқ. Қочишига йўл йўқ. Оёқ-қўлларимиз қалтираб, секин дараҳтдан тушамиз. Уйнинг эгаси нақ бошимизда, ҳавола хипчинини бир-икки айлантиради-ю, лекин негадир урмайди, пўписа қиласди.

— Агар яна иккинчи девордан тушсаларинг, олмага тегсаларинг, оёқларингни синдираман!— қичқиради кўзларига ғазаб тўлиб.

— Жон ака! Тавба қилдик, бундан буён сира тегмаймиз!— ялинамиз учовимиз ҳам бир оғиздан.

Уй эгаси индамайди, уйга кириб кетади. Дарров гир этиб қочамиз.

Қуёш оловдай ёнади. Тупроқ чўғдай оёққа жаз-жаз ўпишади. Ҳавода доира чизиб, бир калхат аста айланади. Чумчуклар уни хўп лақиллатадилар. Яқин борадилар-да, бирдан пастга шўнғиб кетадилар. Калхат алданади. Биз томоша қиласмиз.

Кейин баланд икки ҳават том устига чиқиб, жиближибон боласини қидира кетамиз.

— Топдик, топдик!..— дейман шивирлаб.

Тухум босиб ётган жиблажибон қўрққанидан пар этади-да, учиб кетади. Болалар ҳавас билан тухумни авайлаб ушлаб кўрадилар.

— Тухумига тегмайлик, ўртоқлар,— дейман.— Тухумларни очсин, болачалари сал катта бўлсин, кейин келамиз.

Томма-том ўтиб, ҳатто Оқмачит, Баландмачитга қадар етамиз. Том иссиқ, ҳаво оловдай. Лекин биз ўйинқароқлар иссиқни писанд қилмаймиз.

Пулдорлар, бойваччалар пастдан туриб сўқади бизни:

— Эй, йўқолларинг томдан, нима қилиб юрибсанлар, гадойваччалар.

— Зиқна бой! Хассис бой! Аҳмоқ бой!— деб қичқирамиз, кесак отиб қочамиз.

Кунлар шундай ўтади. Ҳар кун мактабга қатнаймиз. Ўқиши жуда оғир. Кўп болалар олти йил, беш йил, тўрт йил ўқиб-ўқиб, ҳафтиякда қочиб кетадилар. Ўқишида мунтазам бир тартиб, қоида, айрим синфлар йўқ. Ҳам-

мамиз бир уйда, шовқин солиб, доимо баланд овоз билан ўқиймиз. Боғдорлар бутун баҳор, бутун ёз боғда бўлади. Шаҳарда қолганлар, шу жумладан мен, иссиқдан гаранг бўлсак ҳам, ўқишдан бесак ҳам, мактабга қатнаймиз. Боғдорларга ҳавасимиз келади, кошки эди бир парча боғимиз бўлса, деймиз.

— Ҳа, дадамлар айтдиларки, пулни йифиб-йифиб биз ҳам боғ оламиз,—дейди хўрсиниб бир бола.

— Боғ қиммат, пулни қисиб-қимтиб йиғса бўлади. Тоғамлар ҳайтда келганда мири-мири пул беради, дарров қутига қулфлаб қўяман. Ахир бир кун оламиз-да боғни,— дейди яна бир бола.— Ўттиз, қирқ йилдан кеин олсак ҳам майли... Дадамлар айтадилар, тома-тома кўл бўлармиш.

Ҳаммамиз хаҳолаб куламиз.

— Боғ яхши нарса, лекин пул йўқ-да.

— Пул бўлса, чангала шўрва. Биздақа камбағаларнинг ҳаммасининг аҳволи шу. Дадам сартарош. Пул йифиб бўладими! Қозон базўр қайнайди, бир кун атала, бир кун қора шўрва...— маъюс гапиради бир бола.

Мен хомуш ҳолда индамасдан ўтираман.

Мактабда, ҳовуз бўйида сояси қуюқ икки кўркам шотут бор. Домлам шогирдларга шу тутлар тагига кўчишни буюради. Тўполон кўтариб бўйраларни, домламнинг эски кўрпачаси ва тақир пўстагини олиб, тутлар тагига кўчамиш.

Тут пиша бошлаган, битта-яримта тушиб туради.

— Болалар! Кўринглар бўйра жуда титилиб кётибди. Бир сўлкавой бойларга, ярим сўлкавойдан камбағалларга!— дейди домлам қатъий буйруқ билан.

Аксарият болалар, дадамларга пул тушганда олиб келаман, деб ҳар кун ваъда қиладилар. Айниқса камбағаллар бўйра пули деганда жуда хафа бўлиб, ташвишга тушадилар.

Иссиқ баланд. Даражаларнинг япроқлари қимир этмайди. Гоҳо бизлар иссиқдан, ўқишдан толиқиб, уйқу босиб, жиндай тиниб қоламиз. Шунда домлам тўсатдан қарсиллатиб саваб кетади ҳаммамизни.

— Тақсир, уч кундан бўён Али келмайди, дараги йўқ. Ижозат берсангиз, уйига борсам,— сўрайди таъзим қилиб Аъзам.

Домлам Аъзамга бир ёмон хўмраяди ва жеркиб дейди:

— Ўтир! Ўқи сабоғингни.— Кейин менга ва ўн беш ёшлардаги икки бақувват шогирдга буюради:— Тониб келинглар бадбаҳтни!

Севиниб юргурганча кетамиз учовимиз ҳам.

Алиниңг уйи Жаркўчада.

— Ассалому алайкүм!— деймиз Алиниңг онасиға.— Али қани? Излаб келдик.

— Келдингларми?— дейди севиниб онаси.— У дилозор нариги ҳовлида арғимчоқ учиб ўтирипти. Секин борингларда, таппа ушланглар!

Оёқ учида, битта-битта юриб борамиз. Ҳақиқатан Али арғимчоқ учмоқда. Бир четда гулзор оралаб, иккита чиройли қиз гул териб юрибди.

Арғимчоқ қайрағочга қолинган. Али вақти хуш, жуда берилиб арғимчоқда учмоқда.

Тұсатдан босамиз Алини. Алиниңг ранги қув ўчади, ўзини арғимчоқдан ерга ташлайди. Шеригимизнинг бири Алиниңг құлларини орқасига қайиради.

— Тез юр! Фиринг десанг—чалпак қиласыз,— дейди дүк қилиб.

Қызылар ҳайрон бўлиб, дам Алига, дам бизга қараб, қотиб қолишади.

Бола бир силтаб Алиниңг құлларини қўйиб юборади.

— Қани юр, жилдингни ол!— дейман мен.

Али бир дақиқа қалтираб, жим туради. Кейин, қовоги солиқ, ердан кўзини узмай дейди:

— Домлам баджаҳл, уради... Бугунча тегманглар менга, эртага ўзим бораман,— ялинади бизларга.

— Юр, ўртоқ ўқиши осон эмас, қудуқни игна билан қазиш деган гап,— дейди болаларнинг бири юмшоқ тошувш билан,— лекин ўқишини ташлама, кейин ачинасан.

Олифта қўшни қызылар қовоқлари солиқ, хомуш ҳолда уйга кириб кетишади. Али бўшашиб, жилдини бўйнига осади-да, олдимизга тушади. Аммо кўчада бир йиқилган девор олдига етганда Али қочиб кетади. Дув этиб, учовимиз ҳам қува кетамиз. Али паставкина дөврдан ошиб иккинчи бир ҳовлига ўзини уради, ундан нарвон билан томга чиқиб кетади.

— Томга қочсанг оёғингдан, ерга кирсанг қулоғингдан тортамиз!

— Қочиб қутула олмайсан!— дейди каттароқ шогирд.

Учовимиз ҳам нарвонга ўрмалаймиз. Али томнинг у четидан бу четига қочади, лекин иложи йўқ. Биз қув-

лаймиз. Ахир тутиб, нарвонга сургаймиз. Алиниг нафаси ичига тиқилган, энтиккан.

— Қўйворинглар, ўзим тушаман. Хўп, мактабга бораман,— дейди Али.

Мен ва шогирдлар хўмрайиб, Алиниг қўлини қўйиб юборамиз. Бирдан Али орқа томонга ирғийди. Томининг нариги томони пастак әкан. Али ўзини ерга ташлайди.

— Қочди, қочди!— қичқираман кўзларимни Алидан узмасдан.

Болалар томдан ирғиб, қува кетишади. Нарвондан юмалагандай тушиб, мен ҳам югураман. Али ўқдай чопади. Лекин болалар ҳам «ҳаф саними» деб қувлашади. Али тўппа-тўғри Шайхантовурга қараб кетади. Биз орқасидан югурамиз. Ҳар бир дуч келган одам ҳайрон бўлиб, орқамиздан қараб қолади. Ҳаммамизнинг нафасимиз ўпкамизга тиқилган, чарчаган, чанқаганмиз.

Ахир Алини тутамиз. Қўлларини орқасига қайириб, ўзининг белбоги билан маҳкам боғлаймизда, сўкиб, уриб мактабга сургаймиз.

— Йўқ, бормайман!— дейди Али оёқларини тираб.

У қалт-қалт титрайди. Дўйқ қиласиз, ялинамиз—бўлмайди. Кейин икки бола икки қўлтифида, орқасида мен, итармалаб, сургаб, жўнаймиз.

Али бақириб йиғлаб, депсиниб, қўлларимизни тишлайди. Боққоллар, қассоблар кулишади.

— Мактабдан қочдими? Жазоси, сурганлар!

Оқмачитга етганда Али йифлаб, ялинади. Индамаймиз, сургаб мактабга олиб кирамиз. Учовимиз бир-биримизнинг сўзларимизни бўлиб, баъзан учовимиз ҳам бирдан ҳаммасини домлага сўзлаб берамиз. Алиниң кўзлари ерга қадалган, қовоғи солиқ, қалтираб турибди. Қўлларини бўшатиб юборамиз. Домлам лабларини қаттиқ қимтиб, қамчини кўтаради. Учовимиз бирга ялинаимиз.

— Тавба қилди, тақсир, энди қочмайди. Бизларга кўп ваъда қилди, сира қочмайди. Жон тақсир!..

Домлам аста қамчисини кўрначаси тагига қўяди.

— Утир, ўтир!— қичқиради хўмрайиб.

Али ҳолсиз бир оқариб, бир қизариб, таппа ерга ўтиради-да, китобини очади.

Тўп отар чоғи. Мен Аъзамнинг ёнига ўтириб китобимни очаман. Алини тутиб келиш воқеасини Аъзамга батафсил аста-секин шивирлаб ҳикоя қилмоқчи бўлсан, домлам ялт этиб ўқраяди:

— Ўқи!

* * *

Ҳар кун мактабдан қайтар эканман, бирров кўриб чиқай деб, бобомнинг дўконига кираман. Ҳалфалар, шогирдлар иссиқдан куйиб, тер қуйиб ишлаб ўтирадилар. Бир кун мактабдан қайта туриб яна бобомникига кираман. Бобом намозга кетган экан, дарров чармдан хатчўп, бизбизак кеса бошлайман. Бизбизакни физ-физ ўйнайман. Бирдан бобом келиб мени койииди:

— Э-э, бу нима қилганинг, увол-ку ахир!— ранжиган товуш билан гапиради.— Ўзинг яххисан-у, лекин шўхсан-да, тентак!

Маҳаллада маҳсидўз кўп. Бобом менга иш буюриб, ширач, шон олиб келгани уста ўртоғиникига юборади. Қинғир-қийшиқ кўчалардан югураман. Устанинг уйи хийла узоқ. Ҳалфа, шогирдлар билан иш тикиб ўтиради. Устанинг ташқари ҳовлисида қайчирайхон, садарайхон, гултожихўроллар яшнаб турибди. Айниқса гулхайрилар кўп. Ҳазиллашиб, мени бир оз гапга тутади.

— Шоним йўқ, ўғил, ажина ўғирлаб кетди,— бирпас сукутдан сўнг,— лекин қурвақадан кўп...— дейди.

Жуда жаҳлим чиқади. Маҳалламиизда ҳамманинг ла-

қаби бор, лақабни яхши кўрадилар. Лекин бобомни «қурвақа» десалар, жаҳлим чиқиб кетади. Зерикиб ўтирган халфалар майна қилишни яхши кўришади. Озгина тамакини серсоқол, ғилай, тили чучук, қаригина халфа кафтида яхшилаб эзади ва чилимга солиб тутатади.

— Татиб кўр, акаси, кайф қиласан! — дейди менга.

Йўқ деганимга қўймасдан оғзимга тиқади. Мен тортмасимдан илгари чилимнинг орқа тешигидан кифлаб юборади-да, оғзимни заҳар сувга тўлдиради, ичимга сув кетади, ўқчиб-ўқчиб йўталаман. Халфани сўкаман. Ҳаммаси кулгидан қотиб қолади.

Шонни ва ширачни олган замон, тура жуфтакни ростлайман. Лекин ҳовлига чиқиб олга: «Бўрдоқи!» деб сўкиб қочаман. Уста ёлғондака пўписа қилиб, шогирдларига:

— Ушла, ушла, чурвақани ушла! — деб кулиб қолади ерқамдан.

* * *

Бобомнинг ошналари, маҳалла аҳлидан битта яримтаси зерикиб, ҳар кун унинг олдига киради. Ўтганкетгандан гаплашиб, эрмак қилиб ўтирадилар. Бобомнинг мадрасада ўқиган бир ошнаси бор. Савлатли, соқоли калта, кўзлари ақлли, бошида янги дўппи, озода кийинган, элликдан ошган ва бутун умр уйланмай тоқ ўтган киши. Аҳёнда бир келиб узоқ сұхбатлашади.

— Тақсир, ўтган воқеалардан бир ҳикоя қилинг, — дейди бобом.

У Қашқардаги Ёқубек ҳақида ажойиб саргузаштлардан, Хитой воқеаларидан ибратли сўзлар билан узоқ гапириб кетади.

Мен ҳайрон бўлиб, жим ўтириб тинглайман. Эшитган гапларимнинг мағзини чақаман ўзимча.

— Тақсир, Худоёрхон ўрис пошшосига асир тушган, эшитишинга қараганда хотинларини шаҳри Туркистонга ташлаб кетган. Лекин Маккага кетганмиш. Гапиринг, тақсир, нима бўлган? Маккага кетганми, ё ҳануз асир ўтириптими? — сўрайди бобом эжикилаб.

Чол вазминлик билан, шошмасдан гапни узоқдан бошлайди. Воқеаларни бирма-бир гапиради. Сўзни тарихдан олиб келади. Подшоҳлардан, хонлару беклардан, Темур замонидаги турли воқеалардан, машҳур сар-

кардалар ҳақидаги қизиқ гаплардан хўп гапиради. Ке-йин Худоёрхонга ўтади.

— Аммо, Худоёрхон фисқи-фасоддан ин қурган, айши-ишратга ботган кўр, золим ҳон эди. Ҳайтовур даф бўлди,— дейди чол.

— Ҳаммаси бир гўр. Ўрис келди қутулдик, лекин пошто ҳам золимликда қолишмайди,— дейди бобом.

— Ҳа, ҳаммаси бир гўр. Одил бир подшойи олам керак,— дейди бир оз сукутдан кейин чол.

Мен бир четда, бобомнинг орқасида жим ўтириб тинглайман. Кетгандан кейин бобомдан:

— Қачон келади бу ошнангиз?— деб сўраб оламан.

— Келади тағин, янаги ҳафта пайшанба куни келади, ўғлим! Бу киши Қашқарда кўп яшаган, асли тошкентлик. Кўп мулла, асл йигит. Тарихни сувдай билади,— мақтайди уни бобом.

* * *

Оқмачитда, бобомнинг эшиги олдида филдирак ўйнаб юраман. Бу ўйинни яхши кўраман. Оқмачит билан Баландмачит ўртасида юргурганим-юѓурган. Мен тупроқни енгилгина тўзғитиб бормоқдаман. Тўсатдан отда миришаб келиб қолади. Мўйлови узун, соқоли калта, қилич таққан, попоқ кийган, ниҳоят баджаҳл, золим киши. Бобомнинг ён қўшниси у. Маҳалла ундан жуда қўрқади. Ҳамма ялиниб кун кўради.

Отини ёнимда таққа тўхтатиб бақиради:

— Нимага чанг бурқи-тиб юрибсан? Отни чўчитиб юбординг, абрах!

Қалтираб кетаман.

— Ассалому алайкум!— дейман шошиб.— Шундай... ўзим ўйнаб юрган эдим... Тақсир...

Миришаб индамайди. Бобомнинг эшигини тақ-тақ уради қамчи билан:

— Сўфи! Бу ёққа қаранг!

Бобом ичкаридан қоқила-суқила югуриб чиқади.

— Ассалом!— дейди қў-

лини қовуштириб.— Нима гап ўзи, тақсир?— сўрайди бобом дам миршабга, дам менга қараб.

— Кимнинг боласи?— сўрайди дағаллик билан миршаб, мени қамчиси билан кўрсатиб.

— Тақсир, менинг болам, биласиз-ку ўзингиз. Тентак жуда шўх, лекин маъқулгина бола,— дейди кулиб бобом.

Миршаб мени жуда яхши билади, жўрттага қилаётган дағдафаси. Менга қараб бир ёмон хўмрайиб қўяди.

— Нимага қўчани чангитиб юрипти, хўш?— дейди бобомга ўдағайлаб.— От ҳуркиб кетди. Лекин, сўфи ака, бу гал кечирдим. Жазосини тоза берардим-у, аядим тентакни. Бола сизники, адабини бериб қўйинг ўзингиз. Подшойи оламнинг даври бу давр! Тартиб-интизом қани?— ўқраяди бобомга ва оғзига бир кафт нос ташлайди.

Бобом менга пўписа қилган бўлади, кейин миршабга:

— Бола-да, бола...— дейди ялинган товуш билан.— Еш-да, ёш, кечиринг, амакиси.

Жуда жаҳлим чиқсан, лекин иложим йўқ, жим турман. Миршаб индамайди, ўз эшиги олдида секин отдан тушади-да, қовоғи солиқ ҳолда «Ҳароми, чуҳ-эй!» деб отини бир туртади, от бояқиш миршабнинг олдига тушиб ҳовлига кириб кетади. Миршаб қўзимиздан йўқолгандан кейин бобом бечора қўлимни ушлаб уйга етаклайди.

— Юр!— дейди менга қараб.

Дўконга кирамиз. Халфалар, шогирдлар, тоғаларим сўрашади:

— Нима бўлди, нима гап ўзи?

Бобом тушунтиради уларга.

— Миршабни пичоқ билан тилим-тилим қилсан!..— хуноб бўлиб ганиради бир шогирд .

— Золимлар бисёр, оғайни, оллога сифин,— дейди қари халфа.

Бобом менга қараб таъкидлайди:

— Бадбахт золим у. Иложимиз йўқ-да,— дейди ўрнига ўтириб.— Қачонки унга дуч келсанг «Ассалом!» дегин. Зинҳор-зинҳор! Золимдан қоч, узоқ юр...

Жаҳлим чиқади. Чурқ этмайман. Аллақаңдай хаёллар ичида Говкушга — уйга жўнайман.

* * *

Бувим айвонда, кўзойнак тақиб эрмак учун аллани-
мани ямаб ўтирибди. Боншида енгилгина пешонабоғ.

Айвонда ғув-ғув пашшалар. Бувим бояқиши хира
пашшалардан безор. Узича аста қандайдир бир қўшиқ-
ни айтмоқда. Охир пешин. Жаҳаннам иссиғи.

— Ассалому алайкум! — деб бирдан эшикдан Мус-
лим тоға кириб келади.

— Келинг-келинг,— дейди бувим ва кўзойнагини эҳ-
тиётглаб олиб токчага қўяди-да, ямоқларини йиғишти-
ради.

Ойим билан опам дарров ўринларида турит салом
берадилар. Кейин онам ҳовлига тушиб, самоварга ур-
найди.

— Қалай, бардаммисиз? — сўрашади Муслим тоға,
кўрпачага жойлашиб ўтириб.

— Худога шукур! — дейди бувим ва фотиҳа ўқиган-
дан кейин узундан-узоқ сўраша бошлайди, — Хайрини-
собону эсон-омонми? Келин яхши юриптими? Ой-куни
яқинлашгандир?..

Муслим тоғанинг устида узун кенг яхтак, эскигина
тўн, одатдаги яғир дўпписи. У новчадан келган, тўрва
соқол, қошлири ўсиқ. Кир оёқларида қишин-ёзин бир-
дай каттакон сафри кавуш.

Муслим тоғанинг ҳам ҳовлиси Говкүшда, худди ара-
валар турадиган кенг майдончанинг ўзида. Ҳовлиси кат-
та, уйлари пастигина. Ариқ бўйида ҳамиша, ҳар ёз икки-
та жайдари атиргул, пастида намозшомгул, гултожи-
хўрор, садарайхон ўсиб туради. Булар кеч кузгача
очилгани-очилган.

Мен тоғанинг ҳовлисига тез-тез кириб тураман. Бу-
вимнинг отасидан қолган жой. Хайринисо опоқ ойим
кўқсов. Доим кўрпа-ёстиқда. Ташқарида кенг майдон.
Бир туп яйраб ўсан, сер кўланка, қимизак олма бор.
Ҳар йил бошини еб мева қиласди, лекин қуртли. Мен ку-
нига бораман. Қўйнимни тўлатиб олиб келаман.

Ҳовлимиизда узум йўқ, шафтоли йўқ, ҳеч вақо йўқ.
Майдоннинг бир четида отхонага яқин бир тут бор.
Пишганда у тутдан тушмайман. Тўйиб-тўйиб ейман.
Дараҳтдан тушгандан кейин, ўт юлиб, отхонада қайта-
рилиб турган бечора отга берамай.

Муслим тоға чаккасидан сўлғин райхонни олиб Ка-

ромат оламга узатади. Олам ёнгил табассум билан райхонни олади.

— Ҳидла, чироғим, район. Жаннатдан чиққан,— дейди Муслим тоға кулиб.

— Қалай ишларингиз? Заркентдан қачон келдингиз?— сўрайди бувим.

— Тириклий ғамида амал-тақал қилиб юрибмизда. Икки кун бўлди шаҳарга тушганимга,— дейди тоға соқолини силаб.

У Заркентда боққолчилик қиласди. Дўконида ип-игнадан тортиб сумак-тувакка қадар икир-чикир нарсалар бормиши. Шалоқ бир араваси, қоқ суняк яғир оти бор. Оти асло арпа кўрмайди, ҳамиша чайнагани нуқул хашак ва ҳазон. Тоға ўлгудай қаттиқ, ҳасис. Шу феъли билан ҳаммага машҳур ҳам масхара.

Бувим ўтган-кетган таплардан кейин ўзининг ҳасратини бошлайди:

— Етти ой бўлади, Тошнинг дараги йўқ. Гуруч йўқ, мөш йўқ, хумларнинг таги кўриниб қолди. Озгина бугдой бор, холос. Келин билан невара жияк тикиб, дегчани қайнатиб ўтиришилти. Ҳар замонда Тош уч сўм, тўрт сўм юбориб қўяди. Муслимжон, ҳасратим кўп, дардим кўп.

— Хафа бўлманг, сабр қилинг. Тошнинг пича қарзи бор-да, қутулиб олсин, тинчидан қоласиз. Тош қўли очик, сахий одам...— дейди бошини қимирлатиб тоға.

— Илоҳим, барака топсин, орқамда қолсин, болалирини ўзи боқсин,— деб кампир йиги аралаш дуо қила бошлайди.

Икковлари эзмалашиб узоқ суҳбатлашишади. Тоға хотинидан гап очиб, зорланади:

— Ҳамиша касалманд. Үлдим унинг касалидан. Ўзим чўп бўлди. Дам кўчириқ дейди, дам фолбин дейди... Фавро кўп-да... Эй...— дейди қўлини силтаб.

— Келин яхши аёл. Үғил-қизларини боқаман деб адо бўлди. Яхшилик қилинг, яхши гапиринг. Қасали оғир. Муслимжон, сахий бўлинг, зинҳор торлик қилманг...

Ойим шақирлаб қайнаб турган самоварни олиб келади. Дастурхон ёйилгандан кейин кампир ион, қанд, маъиз қўяди. Гангур-гунгур суҳбат устида кўп мириқиб чой ичишади.

— Қани, фотиҳа беринг, амма,— дейди тоға сўзларни салмоқлаб.— Эртага ҳовлига боринг. Бозордан калла-

поча олиб келаман. Яхши кўраман, жуда хуш кўраман каллани. Яхши таом-да ўзи. Ҳасип ҳам солсак чакки бўлмасди, лекин аттанг, қимматроқ. Кўрамиз, мабодо арzonроқ учраб қолса, олиб келамиз,— дейди Муслим тоға гапни даргумон қилиб.

Қампир илжайибгина жавоб беради:

— Хўп, эртага бораман. Зерикдим, майли, роҳатланиб келаман.

Муслим тоға темирдай қаттиқ, зил кавушларини кийиб, хайрлашади.

Унинг қораси йўқолгандан кейин онам ва опам қотиб-қотиб, тоғадан роса кулишади. Бувим Муслим тоғанинг бутун феъли-авторини яхши билади, лекин жуда яхши кўрганидан, бирор махсара қилгудай бўлса, дароров ёқлашга уринади.

— Пишиқ, пухта одам. Буғдойни, гуручни вақтида, арzon нарх билан топиб олса ёмонми? Игна билан қудуқ қазигандай, минг азоб-уқубат билан топган давлатини шамолга совурсинми?!

Мен кулиб дейман:

— Тоғам яхши, лекин қуримсоқ. Отлари антиқа, араси ўлгур чархпалак. Оқчаси хумчада. Оёғида алми-соқдан қолган сағри кавуш. Бошида яғир дўппи, эгнида бўз кўйлак. Тошдек қаттиқ, зиқна киши.

Бувим қарғайди. Мен кўчага қочаман.

* * *

Ҳовлиқиб уйга югураман. Бувим, ёнбошида чарх, ип йигирмоқда, ойим кўзларини тиззасидаги жияқдан узмасдан иш тикмоқда.

— Ойи, ойи, жуда қизиқ бўлди!

— Нима гап экан?— сўрайди ойим ишида давом этиб.

— Отин бувим қуръон ўқиб ўтирган эди, қўйқисдан кўрпалари лов этиб ёниб кетди. Иннайкейин отин бувим билан Султон ака ўтни дарров ўчиришди. Ёмон ёнди...— энтикиб ганираман.— Ўзим томда кўриб турдим. Жинлар, парилар олов ташлаб кетди, деди отин ойим... Султон ака-чи, қовоғини солиб, хўмрайди. Ёдгорга тегажаклик қилиб, парилар гоҳо келиб туради, шуларнинг иши, деди Султон ака.

Ойим бувимга қарайди:

— Тавба, Ёдгорнинг парилари бор, дейишади-я, қайдам... Жинлар Ёдгорга яқинмиш, бир кун дераза парда ўзидан-ўзи ёнипти-кетипти. Бир кун Султон ака энди намоздан қайтиб, ҳовлига кираман деб эшик остонасига шундай қадам қўйған экан, бирор шақ этиб пешонасига урипти. «Ким?» деб алантлапти, ҳеч ким кўринмасмиш. Хуллас шундай гаплар кўп-да. Жинларнинг қилифи, дейишади. Ҳаммасини қўшиналардан эшитаман,— дейди ойим.

— Бе!— дейди бувим қўлини силтаб.— Мен ҳам эшитганман, ишонинқирамайман.

Шу тобда Узун Сара эшикдан гапириб киради:

— Вой-бў! Нима бало, кармисизлар, гунгмисизлар?! Иш тикиб ўтиришилти-я, тавба! Маҳалла тўполон бўлиб кетди-я! Отин ойи ёниб кетай деди!— вайсаганча келиб айвон лабига ўтиради.

— Эшитдик!— дейди бувим, энсаси қотиб. Кейин кампир жуда лоқайллик билан гапиради:— Ўт ёмон нарса. Сув балосидан, ўт балосидан сақласин.— Ямоғини йиғишириб, «Астағириулло!» деб ёнбошлайди бувим.

Узун Сара оғзини тўлдириб, лабларини қийшайтириб, гапира кетади:

— Париларнинг қилифи шундай бўлади. Бай-бай, улар бир ғаш бўлдими, кун бермайди-я! Келиндан ажралса, ана шунда қутулади отин ойим ҳам Султон ҳам бу хархашадан...— дейди, кейин овозини пасайтириб шивирлайди:— Ёдгорнинг эри Эшвой ҳам ўлгудай лаванг-да. Эртаю кеч самоварда чапанилар билан наша чекади. Парилар эрини хоҳламайди. Бир кун Эшвой хурракни хўп тортиб ухлаб ётганда парилар тарс этиб шапалоқ тортиб кетипти-ку!..

Ойим гапга аралашади:

— Инс-жинс ёмон нарса. Кўп кўриб, кўп эшитганимиз. Ёдгор эри жавоб берса — шу бугун жон деб кетади. Шайланиб ўтирипти. Тез эрим жавобимни берсин, дейди.

Эҳтимол ёлғондан, жинларим бор, дейдигандир. Эҳтимол жинлари бордир. Ёдгор истараси иссиққина жувон, эрига кўнгли йўқ.

Узун Сара қўлини пахса қилиб яна гапиради:

— Ёдгорнинг парилари бор, биламан, ўзи айтган менга. Парилар эрини хоҳламайди, ғаш бўлиб қолган.

Кечалари парилари келармиш, отин ойим буни билади, ҳасрат қилди менга, пинҳон.

Бувим, ойим, Узун Сара хўп эзмалик қилишади. Маҳаллада қўшниларимиз бу хусусда янги-янги гапларни ҳар куни тўқийдилар. Бу гап ҳам маҳалламизнинг хотин-халажи орасида катта воқеа. Гоҳо бунга эрлар ҳам аралашиб қўядилар.

* * *

Чоршанба бозор. Ҳар бозордаги қаби вақтлик турман. Ойим у чоршанбадан бу чоршанбага қадар ўзининг Каромат опамнинг тиккан жиякларини рўмолчага туғади-да, қайта-қайта: «Эҳтиёт бўл, от-араванинг тагида қолма!» деб таъкидлаб, дуо билан жўнатади мени. Дўппи, жияк бозори Эскижўвада. Кўпчилик хотинлар. Ҳаммаси хароб, гирт бечора, камбагал хотинлар. Кир, йиртиқ-ямоқ, жулдур паранжиларда, аксарияти кампирлар. Улар кўз нурини тўкиб, кеча-кундуз тиккан дўппи, жиякларини бир неча тангага сотишга уринадилар. Тирикчилик шундай машаққат...

Бозорнинг ўзига хос сурони, ғовур-ғувури бор. Мен жиякларни билагимга ташлаб, тиқилинчда тентирайман. Ҳар учраган харидорга: «Олинг, яхши жияк, нуқул ипак!» деб мақтайман. Жияк бозор ҳамиша суст. Кўпинча, сотиб бўлсан ҳам мактабдан қутулиш ниятида бозорни айланиб юраман. Бутун бозорни кезаман. Газлама расталаридан бошлаб, то атторчиликка, бешик бозорга, носвойфурушлар, шиннифурушлар, ҳатто кўмир-ўтин бозорига қадар ҳаммасини тентиб чиқаман.

Баззозлар, вофурушлар тагларида қат-қат кўрпача, бозорнинг сараси биз, дегандай гердайиб ўтирадилар. Қишида устларида почапўстин, ёзда хитой жужун. Кўкракларида соатнинг олтин занжири осиғлиқ, оёқларида ғарч-ғурч амиркон маҳси-кавуш, этик. Баъзан дўконларда тахт-тахт молни қалаштириб яҳудийлар ўтиради. Улар мол сотишга жуда уста. Турли ипакли, шол, атлас, товарларнинг харидорлари нуқул боёнлар. Синчиклаб кузатиб ўтаман бу расталарни, тўхтаб савдо-сотиқ-қа қулоқ соламан.

Бозор бошдан-оёқ тим. Ёзда салқин, қишида ёғингарчиликка бошпана. Қатор-қатор тимларни томоша қилишни, биттасини қолдирмасдан кезиб чиқишини яхши кўраман.

Аравакашлар чаққон, тинмасдан қатнайдилар. Тўп-тўп газлама туширадилар. Мешкобчи маччойилар «Пўш-пўшт! Пўшт-пўшт!» деб мешларда сув ташийдилар. Тинмасдан ёзда кетма-кет сув сепиб турадилар. Меш жуда катта бўлади. «Қандай кўтарар экан?» деб ичимда ҳайрон қоламан.

Чор тарафга анграя-анграя атторликка ўтаман. Атторларнинг савдоси қизғин. «Қоч-қоч, йўқол!» деб мени ва менгá ўхшаш болаларни яқин йўлатмайди улар. Чинни бозорига ўтаман. Четларига турли ғазаллар, байтлар ёзилган гардин пиёлалардан бошлаб, турли товоқ, қошиқ, қозонгá қадар ҳаммасини топасиз.

Камбағаллар кўп. Ҳунар аҳли хароб. Зўр-базўр, амал-тақал қилиб кун кечирадилар.

Чет-четда мардикорлар, ҳаммоллар бошларини қуии солиб, қачон менга харидор келади, деб интизорликда

ўтирадилар. Тиланчилар, гадойлар беҳисоб, ҳар бир ўткинчига титроқ товуш билан, дуо қилиб қўл чўзадилар, кўзларида маъюслик, фам-ғусса тумани...

Тўда-тўда дарвешлар, қаландарлар бозор кезадилар. «Ҳақ дўст, ё олло!» деб қичқирадилар. Бошларида кулоҳ, эгниларида узун чакмон — жанда, белларида каттакон қобоқ кашкуллар, ола-була мунчоқлар. Қўлларида узун ҳасса, ўтдонда исириқ, алланималар...

Улар Машрабдан ва баъзи форс шоирлардан чуқур сўфиёна диний ғазаллар ўқиб бозорни кезадилар. Мен орқаларида эргашиб бу ғазалларни тинглашни севаман.

Бозор ажойиб. Катта дош қозондай қайнайди.

Хил-хил, турли-туман одамлар, бозорнинг ўзига хос ажойиб гаплари. Бу гапларни соатлаб тинглашни яхши кўраман.

Шундай қилиб, ўлгудай санғиб кунни кеч қилгандан сўнг, ҳориб уйга қайтаман.

— Қатда қолдинг, кўзим тўрт бўлди-я, хавотирда ўтирибман?— ташвишли товуш билан сўрайди онам мени қаршилаб.

— Ия, бозор сустки, базўр пул қилдим жиягингизни... Савдо карахт... Тез, ойи, овқат!— дейман ойимни шошириб.

— Ёлғон! Алдашни ҳам ўрганипсан,— дейди ранжиган товуш билан онам.

* * *

Турғун икковимиз қалин дўст, тенгдошмиз. У қувгина, бетайинроқ бўлса-да, яхши фазилатлари кўп. Эпчилик, ҳар нарсага ақли югурик, кексалар каби гапдон. Маҳалламизга яқингинада кўчиб келган бўлса-да, жуда тез дўстлашиб қолганмиз.

— Ўртоқ,— дейди у бир кун менга,— бозорга борган эдим, ногоралар бирам бисёрки, кўзларим ўйнайди. Олардиму... Дадам, камбағалчиликда сенга ногора чиқора, деб койиб берди. Мен бир ғариб сувоқчи бўлсан, сенинг дардинг ногорада, ярашмаган гап, деб уришди дадам. Хуллас, ногора орзум чиппакка чиқди... Эсиз-эсиз ногора,— дейди Турғун бошини чайқаб.

Турғуннинг отаси — сувоқчи, касалманд одам. Баъзан жиндай иш топиб қолади, аксари вақт бекор. Минг мashaққат билан ҳаётини ярим оч, ярим тўқ сургаб турган кўп бечора кишиларнинг бири у.

— Мен бозорга боргандаги нуқул ногорачилар ичидаги юраман,— дейди хомуш тусда Турғун.— Улар чаладилар, ўтириб маза қилиб эшиитаман, гоҳо, муллакажон, битта чалай, деб ялинаман.

Мен ҳам бозорга борганимда ногораларга, чилдирмаларга ҳавасим келарди. Уларни мақтайман Турғунга.

— Менга қара, Турғунвой, наҳотки даданг ногорага пул бермайди?— сўрайман ачиниб.

— Э-э!— дейди Турғун қўлини умидсизларча силтаб.— Ялинаман, ийғлаймаи, бефойда! Ногора бу ерда — юрагимда...— дейди икки қўли билан кўкрагини уриб. Бир

лаҳза сукутдан кейин заҳарханда билан айтади.— Отам ҳам ўлгудай зиқна-да, тошдай қаттиқ. Бир кун олиб бераман, сабр қыл, сабр туби — сари олтин, дейди. Ҳа, щундай, пуч ёнғоққа қўйнимни тўлдиради-қўяди.

Юрганимча уйга кираман. Ойим билан опам жияк тикиб ўтиришибди.

— Ойи, ойи, бозорда ногора жуда сероб. Овози баланд, чалиш осон... Олиб берасиз!— Онамнинг пинжига суқилиб ялина бошлайман.— Ногора асл нарса, ҳар хил усулга чалса бўлади. Дардим ногорада, ишқим ногорада...

Онам ишидан бошини кўтармайди, ҳорғин товуш билан гапиради.

— Бу хархаша яна қайдан чиқди?— сўрайди мендан.

— Чапаниларнинг иши, оберманг!— дейди Каромат опам чиройли қошларини чимириб.

— Сизнинг шинингиз бўлмасин,— дейман жаҳл билан опамга ва тагин онамга ялина бошлайман. Йиглайман, хархаша қиласман.

Онам шартта ўрнидан туриб, хипчин билан бир-икки аччиқ савалагандан сўнг, ногорадан умид узаман.

* * *

Мачитда, ҳовуз бўйида дардисар сабоқни биз юз дафъа, минг дафъа қайта-қайта ўқиймиз. Ҳалқумлар қурийди, кўзлар тинади. Қўлларда тахта, ҳафтняк, қуръон... Навоий, Ҳофиз, Бедил... Тебраниб ўтириб ўқиймиз, ўқиймиз...

Ҳовузда қурбақалар сайрайди. Даражтлар учida чумчуқлар чуғуллайди. То алифбедан тортиб қуръондан оятлар. Навоий, Фузулийнинг ғазаллари, Бедилнинг форсий байтлари — ҳаммаси қўшилиб, аралашиб, ҳавода ҳамиша аллақандай бир шовқин — овоз булути турди. Бу шовқин қулоқларни тўлатади... Бошлар ҳам, қулоқлар ҳам гаранг бўлади... Ким ёнига, ким олдига чайқалиб, ким юмуқ кўзлар билан тиниқ осмонга термилib, ўқиймиз... ўқиймиз...

Мактабимизнинг нақ тўғрисида қатор-қатор миршаблар ўтиради. Бу ерда уларнинг маҳкамаси бор. Бири кириб, бири чиқиб, изғиб туради. Ҳаммаси баджаҳл, қўрс, бадқиёфа одамлар.

Бир лаҳзагина домлам бизни ёлғиз қолдиргудай бўл-

са, дув этиб, ўзимизни кўчага урамиз, маҳкама олдини, ундаги шовқин-тўполонни томоша қиласиз. Йўрға отларда, ярақлаган извошларда кеккайиб ўтган бой, бойваччаларга миршаблар икки букилиб таъзим қиласилар. Камбағаллар, мардикорлар, ғариблар миршабларнинг зуғумидан, қаҳридан дир-дир қалтирайди. Мен ўйлайман: нега миршаблар бундай ёмон, бадбаҳт бўлар экан? Нега миршаблар орасида бирортагина фақирга меҳрибон, раҳмдили топилмас экан?..

Домлам пайдо бўлиши билан ҳаммамиз яна мактабга югурамиз.

Бой болаларидан бири менга мақтанади:

— Янги, каттакон ногора олдим,— дейди қулочи билан ишора қилиб.— Ҳали пешиндан кейин бизникига юр, чаламиз.

— Олдингми-я?— сўрайман дарров ундан, бир лаҳза сукутдан кейин.— Ойимларга пул тушган замон мен ҳам оламан,— дейман ерга тикилиб.

— Кеча дадамларга айта қолган эдим, кечқурун дарров гумаштаси ғириллаб ногорани олиб келди. Пул деган нарса бизда тайёр-да. Пул асл, пул бўлса чангала шўрва. Бирпасда ногора қўлга тегди,— валдирайди бойвачча.

«Бунинг ҳам ойиси узоқ тунлар қадалиб ўтириб, керосин бўлмагандан шам ёруғида жияк тикса, ўзи менга ўҳашаш жияк сотиб, бир неча тангани рўмол учига туғиб, уйга юурса, мундаقا валдирамас эди», деб ўйлайман ичимда.

Дарсдан кейин бойвачча мени уйига сургайди.

Кенг ташқарида, шарқираб оқиб турган катта ариқ бўйида чамандай гулзор. Ҳовли бўйлаб, ҳақиқатан гўзал ҳашаматли иморат, ўймакор панжаралар.

Бола ғизиллаб ичкидан каттакон ногорани олиб чиқади. Ногора бармоқ тегиб кетса бом-бом қиласи. Ногора чўпни ушлаб бола чала бошлайди.

Бирпас қараб тураман-да, кулиб юбораман. Бойваччанинг қовоғи солинади-ю, лекин индамайди.

— Ўртоқ, туппа-тузук чаласан, аммо мақомни билмайсан,— дейман.

Бойвачча пича енгиллашади, ногора чўпни менга узатади.

— Қани, чал ўзинг, кўрамиз,— дейди ногорани мен томон суриб.

Мен ногора чалишни сал-пал биламан. Тўйларда, ҳайитларда, айниқса ўттиз кун рўзада, Шайхантовурда мадрасанинг томида қозондай катта ногора чаладилар. Мен, Маҳкам, Ҳожи, Турғун ҳаммамиз барвақт бориб, ногора чалинишини кутиб ўтирамиз. Соат ўн иккода ногора-сурнай бошланиб кетади. Ногорачи ориқ, пакана, сурнайчи бўлса қорни мешдай семиз одам.

Ногора-сурнай бошланганида қимир этмай ўтириб тинглаймиз.

Ўйга келиб, бувимнинг кепчигини ногора қилиб чаламан. Бувим «Бир каминг ногорачиликми?» деб мени қарғайди, койиди, кепчигини ҳамиша аллақаерларга яшириб қўяди.

— Кайдам, эсимдан чиқиб қолганмикан?— дейман ногорани бармоқларим билан чертиб.

— Чал-чал, биласан, хумпар!— дейди бойвачча мин-ғирлаб.

Менинг хаёлим узоқда. Мақомларни қидираман. Бирдан гумбурлатиб чалиб юбораман, ўзим ҳам ҳайратда қоламан.

— Ия, уста экансан-ку, туппа-тузук чаласан-а. Ноғорачи бўл!— дейди бойвачча пастки лабини осилтириб.

Жиндайгина чалишим билан бойвачча ногорани йиғишиди.

— Бўлди, зерикдим ногорадан!— дейди осмонга қараб.

Ачинаман, эндигина мақомни топиб, дадил чалаётган эдим, эсиз! Шартта тураман-да, индамасдан чиқиб кетаман.

Менда ногорага чиндан муҳаббат, иштиёқ зўр. Ҳар кун онамга харҳаша қилавераман, йиглайвераман, онам уради ҳам, сўқади ҳам, бўлмайди. Бу ниятдан қайтмаслигимни пайқаган Қаромат опамнинг раҳми келади шекилли, энди ўзи ойимга ялинади, ахир кўндиради. Чоршанба куни ойим жиякларни рўмолга тугиб беради, Турғун билан бозорга югурамиз.

Эскижўва тиқилинч. Дўппи, жияк кўтарган аёллар жуда кўп. Бозор суст. Турғун шум, қув, эпчил эмасми:

— Олинг, ака, жуда пишиқ-да, ишагини қаранг, бирам қуюқ тикилган. Жуда арzon берялмиз, зарур ишимиз бор. Асл жияк, жон ака, олақолинг!— деб ҳар бир дуч келганинг йўлини тўсади.

Ахир жияклар сотилади. Қўйлагим ичидаги яширин чўнтақка пулни эҳтиётлаб жойлайман-да, Турғун иккотимиз ноғора бозорига равона бўламиз.

Бозорда ноғора жуда кўп. Ҳилма-хил. Биз бозорни хўп оралаймиз. Ахир арzonроқ бир кичкина ноғорани мўлжаллаймиз.

— Мулла ака, неча пул берайлик?— сўрайман ноғорани қўлимга олиб.

— Уч танга, акаси. Жуда пишиқ-да. Терисини қара, гумбурлайди,— дейди ноғоранинг эгаси, сариқдан келган чўтири киши.

— Йўғ-а, арзимайди!— дейди Турғун ноғорани камситишга тиришиб.— Ноғоранинг асили каттаси. Бу ни ма, шуям ноғорами? Зифирдай-ку, пўкиллайди...— Енгимни тортиб имлади Турғун гўё ёқтиргмагандай. Бошқа ноғораларга қараб кетамиз.

Бир-икки дафъа кетиб-келиб, ахир ноғорачини кўндириб нархини ярим танга туширамиз. Икки ярим тангага оламиз. Ноғорани галма-гал қучоқлаб, ҳарсиллаганимизча Говкушга югурамиз. Маҳаллада дув этиб болалар ёпишади бизга.

— Қани, ўртоқ, энг яхши мақомдан олиб юбор!— дейди Турғун чўпларни қўлимга тутқазиб.

Ноғорани ерга қўйиб ҷалиб юбораман.

Болалар жим, қотиб тинглашади.

— Худонинг берган куни саҳарда томга олиб чиқамиз,— дейди Турғун кексалардай салмоқланиб.— Ноғорани Мусавой чалади, сизлар қулоқ солиб сел бўласиз. Бугунча бас!— дейди Турғун ноғорани кўтариб.

— Ҳм, янги қилиқ!— дейди Узун Сара эшикдан бошини чиқариб.

— Соғ қулоқларнинг пардаси энди йиртиладиган бўлти. Бу шумтакадан ҳеч кимга кун йўқ,— чийиллайди қарши эшикдан, энсаси қотиб Қалта Сара.

Мен ноғорани яна гумбурлатаман.

* * *

Эгамберди тоғам сурғалиб юриб, ахир дардга енгилади — ётиб қолади. Ойим ҳар кун хабар олгали бирров чиқиб келади. Бувим, айниқса бобом ичдан ёнадилар. Келинойимнинг чеҳраси бир зум очилмайди, ҳамиша қовоғи солиқ. Қўли ишга бормасдан, фимирилаб юради.

Эгамберди тоғам дам чўзилиб ётади, дам орқада

қўш ёстиқ, деворга суяниб ўтиради. Гоҳо кўнгли келса зерикиб, пича қизиқ гаплардан сўзлаб беради менга. Ранги синиққан, аввалгидан ҳам озиб кетган.

Бобом кетма-кет ёш-қари ҳар хил табибларни олиб келади. Туркона дориларни, хилма-хил гиёҳларни истеъмол қилишга қистайди тоғамни.

Мен ҳар кун икки-уч қатнаб турман.

— Кел, жияним, кел! — дейди тоғам, мени олдига чақириб. Унинг вазиятига, кайфига қараб, гоҳ бирпас ўтираман, гоҳ соатлаб ўтираман. Яхши кўраман унинг суҳбатини.

— Авжи бедана вақти келяпти, жиян,— дейди тоғам, кўзларида ғам ва дард туманини кўраман, ичдан хўрсинамац.— Тузук бўлай, икковимиз чўлга чиқиб, тузоқ билан беданаларни қириб юборамиз...

— Бўлти, тезроқ тузук бўлинг...— дейман севиниб.

Ҳақиқатан бу тоғам жуда беданабоз, бедананинг тилини яхши билади.

Тоғам янги бедана олиб келган куни менга секин шивирлаб, эшик-деразани ёп, дерди. Мен дарров эшик-деразаларни авайлаб бекитардим-да, бурчакдá тоғамнинг қаршисига аста ўтирадим.

— Товуши чиқди, яхши-я, қара, жиян, зўр бедана! — дерди тоғам севиниб. Қанотларининг остига, устига сув пуркаб, енгига солиб, самоварга жўнарди. Мабодо беданаси қочгудай бўлса, менга берарди.

— Ма, ол, сен боп бедана,—дерди кулиб.

Беданани қўйнимга солиб, Говкушга югурадим.

Бедана боқиш, бедана парваришини жуда жойига қўярди тоғам. Эшакқурт, пашша, гўшт, арининг уяси... алланима балоларни ахтариб юрар-

ди ҳамиша. «Бедананинг пири шу!» деб менга шивирлаб қўйишарди халфа-шогирдлар.

Тоғамнинг хасталигини, аҳволининг оғирлашганини пайқаганимдан мен ҳам хафа эдим. Баланд бўйли, қошлиари пайваста, кийимлари ўзига ярашган, чиройли томон энди чўпдай ориқлаган, ранглари сарфайган, синиқ-қан, тўшакда ётибди. Оддида жим, сокин ўтирибман термилиб. Тоғам юмуқ қўзларини очмасдан «дард мени енгди...» дейди гоҳо шивирлаб. Қўйилиб келган қўз ёшларимни яширишга уринганимданми, кўчага отиламан.

Кўчада дарров ўйинга берилиб кетаман. Яқин бир бой қўшнимиз бор. Кенг саҳнли ичкари-ташқари ҳовлиларда, тунука томли данғиллама уйларда гиламлар тўшалган, руҳ каравотлар, сандиқ-сандиқ моллар... Бой соқоли оппоқ, қорни катта, бир арава эт, думалоқ киши. Унинг бир гала майд-чуйда болаларига эргашиб, гоҳо ҳовлисига кираман-да, бир чеккада биқиниб тураман. Биринчи дафъа граммофонни шу бойникида эшитаман. Янги ярақлаган қутича устига каттакон бир карнай ўрнатилган. Қутичанинг қулоғини бураса, устида қоп-қора лаганча гир-гир айланади. Қутичанинг ичидан бирор қарнай орқали қўшиқ айтгандай бўлади. Карнайдан қўшиқлар, куйлар янграйди. Ҳаммаси нуқул русча, биронта сўзга тушунмайман. Аммо мен таажжубланиб, қизиқиб қулоқ соламан. Уришиб, тортишиб ўтирган бой болаларининг биридан аста сўрайман:

— Ёпирай, тилсимми ўзи? Оти нима? — дейман.

Болалар қотиб-қотиб кулишади.

— Бунинг оти грамафон. Тошкентда йўқ нарса. Дадамлар Масковдан олиб келди яқинда,— дейди қўзларини ўйнатиб бир ўғилчаси.— Ҳамма гап шу лаганчада, шу чалади куйларни,— дейди қўли билан айланиб турган лаганчани кўрсатиб.— Жуда кўп лаганчалар, хилмаяхил ашулаар. Бас, бошқа вақт эшитасан,— дейди шартта граммофонни йиғиштириб.

Граммофоннинг овози ўчганига ачинаман. Ҳавасим келади, ушлаб кўрсам, яна эшитсан, дейман ичимда...

Кўчага чиқиб кетаман...

* * *

Узоқ ётиб, Эгамберди тоғам саратонда ўлади. Ойим, бувим, қариндошларчуввос кўтариб йиғлайдилар. Ўшапайтни ўйларканман, ҳануз бобом қаршимда гавдалана-

ди. У шу қадар қаттиқ куйдикى, ҳўнграб-ҳўнграб йиғла-
ди, оппоқ соқоллари устига кўз ёшлари булоқдай қу-
йилди. Мен ҳам жуда йиғладим. Яхши кўрардим шу то-
ғамни. У мени етаклаб Баландмачитга, самоварга олиб
чиқарди. Ўтириб чой ичардик. Ўртоқлари билан сұхбат
қилганда қизиқ гапларини, асқияларини қизиқиб тинг-
лардим. Ҳаммаси ҳануз ёдимда...

Вақт пешиндан оққанда Бешёғочдаги қабристонга
элтиб кўмамиз тоғамни...

* * *

Ёқимли сентябрь кунлари келади. Пишиқчилик. Хил-
хил мевалар, қовун-тарвузларнинг ғарқ пишган, тўкин,
сероб вақти. Аммо тўйиб-тўйиб ея олмаймиз... Боққол-
лар олдидан қараб-қараб ўтамиш. Ёлғиз томоша...

Дадам жуда сийрак келади. Баъзан олти ойлаб йў-
қолиб кетади. Қелганда ҳам уч-тўрт кунгина туради-да,
тағин физ этиб кетади-қолади. «Қарзи кўп-да» деб ўй-
лайман ичимда ачиниб.

Мактабдан кейин ҳар кун кўчада тентираймиз. Баъзан
бир ўйинга ёпишиб оламиз. Мен ошиқ ўйинига уста-
ман. Ҳожи мендан ҳам яхши ўйнайди. Хуллас бу бобда
икковимиз маҳаллада биринчимиз. Ҳар кун пешиндан
кейин, жума күнлари кун бўйича ўйнаганимиз ошиқ.
Маҳаллада болаларнинг ошиқларини ютиб-ютиб, ҳаф-
саламиз пир бўлганда, чўнтағимизда ошиқ, гоҳ Баланд-
мачитга, гоҳ Дегрез маҳаллага йўл оламиз Ҳожи икко-
вимиз. Секин шивирлашиб, кўзлар билан имо қилиб
oshiқларни қириб-қириб ютамиш-да, бирдан жўнаб қо-
ламиш. Болаларчуввос кўтариб чопадилар бизни тутиш-
га. Етиб олсалар, ёқалашиш бошланади. Биз бўш
келмаймиз.

* * *

Кечқурунлар қизлар, Қаромат опамнинг тенгдошлари
бизнинг ҳовлида копток ўйнагани йиғиладилар. Улар
йигитлар, айниқса чоллар йўқ жойни қидирадилар. Биз-
нинг ҳовли қизлар ўйинига боп, тинч ҳовли.

Бир тўда қизлар:

—...Ўн етти, ўн саккиз, ўн тўққиз, йигирма...—деганда
қаттиқ урилгандан копток жуда баландга чиқади-да,

ҳовлининг бир бурчига кетиб, сувга тушади. Яқин қўшни қиз Салом «уҳ!» деб қўли билан пешонасидан терни сидириб ташлайди-да, айвоннинг лабига ўтириб олади.

Қизлар чуввос кўтариб, бир лаҳза «Менинг галим!», «Ҳо, менинг галим!» деб навбат талашадилар-да, яна ўйинда давом этадилар.

Булар аксарият камбағал, фақир қизлар. Нимчаларининг чўнтағига биттадан қўлдан сўқма тўр коптоқларни солиб чиқадилар.

Улар коптоқни пахтадан, енгил бўлсин учун кўпинча жундан ясаб устини ранг-баранг ипаклар билан пишиқ-пухта қилиб тўрлар эдилар.

Бундай коптоқ шалоп этиб ариққа тушса борми, сувга бўқади-қолади. Шу сабабдан бояқиш қизлар жуда эҳтиёт билан ўйнайдилар. Икки қизда резинка коптоқ бор.

Тожи ингичка келган, нозиккина, кўзлари учқунли, бурни пистадай бежирим, ўрими саноқсиз соchlари тақимга тушган, кўркам қиз. Чир-чир айланади. Узок, жуда узоқ айланади. Ахир коптоқ қочади.

— Ӯла, ер ютгур, мунча коптоқка ёпишмасанг! Барига бир қолдинг-ку, нафасингни ростла-я! — дейди кўзларини ола-була қилиб пакана Саври.

Тожи ҳам Саврини узиб-узиб олади.

— Доим ишинг камситиш. Қани, кўрамиз!.. — дейди лабини буриб.

Каромат опам гўзалликда ҳам, шўхликда ҳам, ўйинга усталикда ҳам ўртоқларидан қолишмайди.

Сўзда, ўйинда тортишувлар, жанжаллар, аразлар қизларда тез-тез бўлиб туради. Шундай пайтда ўйинни тўхтатиб, баъзан бир-бирларига бурун қийшайтириб, терс бурилиб қолишади. Онабоши дам бирини қарғаб, дам алдаб, овутиб, яраштиради. Ўйин тағин давом этиб кетади. Буларнинг онабошиси — қақилдоқ Салом. Новчадан келган, билаклари темирдай, пешонаси кенг, маҳмадона қиз у.

Мен ўйинларини томоша қилишни, уларнинг ҳазилини тинглашни яхши кўраман.

— Қуриб кет, илойим! Текин томошами? Тур ўрнингдан, коптоқни ташавор бу ёққа! — бошини силтаб буюради менга Салом.

Мен бир сакраб, илиб оламан-да, томга отаман ёки

қўшни ҳовлига ошириб, тура қочаман. Опамни ранжи-тиб, тегажаклик қиласман.

Қизлар терлаб, пўрсиллаб ёноқлари лоладай қизарип, жон-диллари билан қизиқиб ўйнайдилар.

Узоқ, соатлаб давом этган копток ўйиндан чарчагандан кейин, қизлар ўтириб гапга тушадилар. Ҳасратлар, ҳазиллар, сирлари кўп... Секин, жуда секин шивирлашиб, бирдан қиқир-қиқир куладилар. Нима гап экан, деб қизиқаман. Фазаллар, қўшиқлар айтишади. Севги, муҳаббат ҳақида, жуда ҳам махфий ишоралар билан суҳбат юритадилар. Совчилар келганини бир-бирларига айтишиб, баъзан севиниб, баъзан ғамгин, хомуш ўтирадилар.

Оқшом бўлиб, қоронғилик қуюқлашганда бири паранжи, бири яхтак ёпиниб, уйларига жўнайдилар.

Аксарият қизлар, жувонлар кечалари ҳам ишпечларини кўтариб, бизнекига чиқадилар. Бизникига йигилиб, ярим кечагача жияк, дўппи тикиш одат бўлиб қолган. Дам қаҳқаҳа кулги тўла гап, дам қўшиқ билан иш тикадилар. Гоҳо биттаси узундан-узоқ чўпчакни бошлаб юборади.

Мен севиниб, силжимасдан ўтириб эшитаман. Чўпчак тугаб қолса «қани, бошлаб юборинг яххисидан», деб ялинаман. Ойиларидан, бувиларидан эшитган чўпчакларни қизлар баъзан менга айтиб берадилар. Гоҳо эндиғина бошланган чўпчакни шартта бўламан: «бошқасини айтинг, эшитганман буни, ўзим биламан», деб шовқин кўтараман.

Шундай қилиб, айниқса қиш кечалари, қизлар суҳбати қоқ ярим тунгача чўзилади.

* * *

Турғун икковимиз шошилиб бозор томон югурмиз.

Соат ўн бир, ўн икки. Қирқ тийин пулни белбоққа қаттиқ тугиб олганман. Этнимда узун яхтак, бошимда янги дўппи, оёқ ялангман.

Ҳаво булут, қуёш дам ялт этиб бир кўриниб қолади, дам булутлар ичига бекиниб олади.

— Китоб жудаям қим-

мат...— Мени алдай бошлайди Турғун.— Оламиз, бир мазалик нарса...

— Йўқ-йўқ!— дейман дарров унинг ниятини пайқаб.— Қитоб яхши нарса. Ҳали қараб тур, унда ҳар бир ажойиб байтлар борки, тушунмайсан, э, қўй-эй.— Бир зумда сукутдан кейин давом этаман:— Марожий ширин нарса-ю, лекин ойимдан қўрқаман, пулни Каром опам китобга деб берган.

Тортиша-тортиша бозорга етамиз. Бозор қизғин. Аравалар, отлар, хачирлар, эшаклар тиқилинч. Нонвойлар сероб. Бирининг бошида сават, бирининг қўлида сават: «Жизза нон, юмшоққина, баррагина...» дея қичқирақчиқира бозор оралаб юрадилар.

Турғун икковимиз от-аравалар орасидан суқилиб, китоб дўқонларига етамиз. Қитоб растаси сокин. Аҳён-аҳёнда узун кенг яхтакда кир саллали, соқоллари ўсган, ориққина, рангпар бирор муллаваччанинг китоб варақлаб тургани кўринади. Жимжит. Гўё бутун китобфурушлар мудроқда дейсиз.

Турғун икковимиз ҳар бир дўкон олдида тўхтаб, растани хўп айланамиз. Томда уришиб-талашиб юрган кучукларга Турғуннинг кўзи тушиб қолади:

— Э, аттанг...— дейди мени туртиб.— Бирор жой йўқ-микан томга чиқишга? Кучуклар кўп экан, яхисини танлаб олиб кетардик...

— Жинни-минни бўлдингми?— дейман қовоғимни солиб.— Таппа талайди-я!

Нуқул диний, хурофий китоблар дўқонларда лиқ тўла. Жамийки дўқонларда қуръон топамиз. Арабий, форсий китоблар сероб.

— Амаки, Муқимий борми? Ишқий байтларидан...— сўрайман китобфурушдан, бир дўкон олдида тўхтаб.

— Ҳов,— дейди китобфуруш, оқ соқолли, пешонаси кенг, ширин сўзли, мулойимгина киши.— Қичкинасан, ёшсан-ку, ўғлим. Лекин Муқимий бор,— дейди юмшоқ табассум билан.

— Ҳар хил китобларни ўқийман,— дейман-да, бирдан кулиб юбораман,— қизларга керак эди. Муқимийни яхши кўриб ўқийди қизлар. Яхши байтлари бор-да, амаки.

Чол ҳахолаб кулиб юборади. Кейин секин қўзғалиб пастни, юқорини кавлаштиради. Муқимий баёзини топиб, менга узатади.

Авайлаб қўлимга оламан. Яхши ишланган, чиройли

муқова, кичкина китоб. Аста варақлайман, пичирлаб, ичимда ўқийман.

— Ота, неча пул? — сўрайман китобни ёпиб.

— Юр-э, ёмон китоб, бўлмайди, олма! Ошиқ-маъшуқдан бошқа гап йўқ ичида,— қистайди мени турткиласб Турғун.

— Омисан-да, маъносини тушунмайсан. Муқимий ажойиб шоир. Опам айтган, топиб кел шу китобни, деган,— жаҳлим чиқиб тушунтираман Турғунга.

Чол кўзларини қисиб, кулиб қўяди:

— Яхши. Маънолик нарса. Муқимиини кўрганман. Хушфеъл, доно одам эди марҳум. Муқимиий каттакон шоир. Кўқонда турарди у киши. Бу—шоирнинг юрак парчаси! Болам, нархи икки танга. Ол, қизлар ишқининг давоси,— дейди юзига ёйилган табассум билан менга маъноли қараб.

«Каром опам ўзи ҳам икки танга берган эди, билар экан нархини», дейман ўз-ўзимга ва тангаларни авайлаб белбоқдан ечиб оламан-да, тавозе билан чолга узатаман.

Китобни қўлтиғимга тиқаман. Бозордан чиққандан сўнг, жар ёқасида бирпас ўтириб, сув ичамиз. Йўл-йўлакай қовурма балиқ, гўшткуйди, қабоблар ҳар қадамда. Уларнинг бурқираган ҳиди жуда яхши. Аммо чақа қани?

Хадрага етиб олгандан кейин, қадамни секинлаштирамиз. Муқимиини аста, бир-бир варақлаб ичимда ўқий бошлайман.

— Э, ўқисанг эшиттириб ўқи-я, бўлмаса қадамингни тезлат,— дейди Турғун ўқрайиб.

Мен китобдан кўзимни узмасдан куламан. Секин ўқий бошлайман:

Сурма қўймай мунча ҳам жоно қародур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига боққан балодур кўзларинг.
Қўмри сарви қадду, булбул гул юзингнинг воласи,
Мен Муқимиийга ҳамиша муддаодур кўзларинг.

— Хўш, маъносини тушундингми, ўртоқ? Бу байт қўшиқдек тотли, маънодор нарса.

— Менгаям қаймоқдай ёқади, лекин балиқ қоринни тўйдиради. Эсинг йўқ, бу байтдан қорнинг тўйдими? Хумпар!— дейди Турғун қўлини силтаб.

Унинг гали қулоғимга кирмайди, хаёлим китобда...

* * *

Қуёш энди куйдирмайди. Гоҳо осмонда булутлар кездиди. Барглар тўкила бошлаган. Қушлар ҳам биринсирин иссиқ мамлакатларга йўл олган. Мени ғам босади — маҳси-калиш йўқ. Совуқлар бошланади, яланг оёқ, дийдираб мактабга қатнайманми?! Янгибозордан, дадамдан дарак йўқ, хат ҳам ёзdim, жимжит. Онам боякиш Окмачитга чиқиб бувимга ҳасрат қилади.

— Даданг ҳам ўлгидай зиқна-ю, ялиниб-ёлвориб сўрасанг йўқ демас, берар маҳсини. Лекин калиш дардисар, ўзинг амаллаб олиб берарсан. Ҳадемай қиличини кўтариб қиш ҳам келади, совуқ ҳам тушади, бечора болагинангнинг ғамини егин тезроқ,— дейди бувим ойимга.

Бобом келгандан кейин онам секин силлиқлик билан гап бошлайди.

— Эй, қизим, қаноат қил, бор борича, йўқ ҳолича. Харажатим бошимдан ошган,— дейди бобом қовоғини солиб.

— Ҳасратимни сиздан бошқа кимга айтаман, дадажон. Қуёвингиз бўлса чўлда тентираб юрипти. Жияк тикиб қозон қайнатиб ўтирибман, қаноат бундан ортиқ бўладими?! Ўзингиз тикиб берасиз, албатта, Мусавойга маҳсини.

Бобом жавоб бермайди, бир лаҳза ўйланиб ўтиргандан сўнг аста туриб ташқарига чиқиб кетади ва хаялламай, қўлида бир жуфт маҳси, кулиб эшикдан киради.

— Мана, болам, кий, пишиққина маҳси.

— Ажабми, буюрсин-эй,— дейди бувим севинганидан шошилиб.

Маҳсиларни маҳкам қучоқлаб онамни ҳам кутмасдан Говкүшга югураман. Орқамдан бобом:

— Берган худога ёқипти,— деб қаҳқаҳлаганича кулиб қолади.

Эртаси дадамдан тўсатдан пул келади. Дарров бозорга тушиб калиш оламиз.

* * *

Бир кун пешинда домлам мени чақириб:

— Қани юр, ўғлим, катта бўлдинг, биз билан бирга чиллаёсин ўқийсан, бир бемор бор,— дейди.

— Йўғ-э...— қизариб ерга қарайман.

Домлам бош-оёғимга бир разм солади ва тушунади шекилли:

—М-м...— дейди ўйланиб,— югур, кийиниб кел. Озода бўлса бас!

Говкушга югураман.

— Тез бўлинг, ойи! Салла қани?

— Нима гап ўзи?— сўрайди онам тушунмасдан.

— Чиллаёсин ўқиймиз, чиллаёсин!— дейман жиддий товуш билан ва шошилиб устимга пахталик чит тўн, оёқларимга янги маҳси-калиш кияман. Қозиқдан бувимнинг дока рўмолини олиб бошимга наридан-бери ўрайман-да, мактабга чопаман. Мактабда ўн чоқли бола йигилган, ҳаммаси ўн беш-ён олти ёшларда, энг кичкинаси мен. Болалар мени кўришлари билан ниманидир шивирлашади. Домлам пайқайди шекили:

— Ёш бўлса ҳам пишиқ, сизлардан қолишмайди, чандир,— дейди ҳазиллашиб.

Мен қизариб четга қарайман.

Домлам олдинда, ҳаммамиз жим, кўчага чиқамиз. Борадиган жойимиз яқин. Жинкўчага бурилар эканмиз, тўполон устидан чиқамиз. Бир тўда одамлар муштлашмоқда. Домлам ҳайрон бўлиб қотиб қолади. Қарилар дарров домламга ялина бошлайдилар.

— Ажратинг, ажратиб қўйинг буларни, тақсир!

Домлам жаҳлдан оқариб кетган:

— Бас, бас!— дейди у бўғилиб.— Оллодан қўрқинглар, нодонлар!

Муштлашаётган ёқа-вайрон бир неча кишилар аста четлашади.

— Тақсир, тақсир, узр...— дейдилар улар.

— Нима гап ўзи, нима ғавғо?— сўрайди домлам, ҳануз жаҳлдан тушмаган ҳолда.

Қарилар домламга тушунтирадилар:

— Бир камбағалнинг қарзи бор эди, ноchorликдан, қўли калталикдан сотяпти ҳовлини... Ҳовли талаш, холос! Мен оламан, мен оламан, деган тўқлар кўп-да.

Домлам кулиб юборади:

— Э, ҳовли жанжали денглар, бундан осон иш борми? Тоғ тоқقا қовушмас, аммо одам одамга қовушар. Яхшилик билан битишинглар, тинчлик яхши, тинчлик бўлса олам гулистон. Юринглар!— дейди бизга қараб.

Озгина юргандан кейин муюшда чап қўлдаги ҳовлига кирамиз. Мулойимгина, лакана, ўттиз беш-қирқ ёш-

лардаги киши шошилиб бизни қаршилайди. Қенг равон айвонда бемор ётибди. Уйнинг эгаси қозиқдан катта шол рўмол олади-да, шошилиб беморнинг юзини ёпади.

— Тақсир, марҳамат!— дейди, таъзим билан кўрпачаларни кўрсатади.

— Заифангиз қалай?— сўрайди домлам, кавушларини еча туриб.

— Тақсир, кундан кун орқага кетяпти,— шивирлайди уй эгаси...— Чиллаёсингдан кейин зораки бошини кўтарса.

— Қуръон — тангрининг сўзи. Чиллаёсин кўп ҳикматли нарса, дуо — инсу жинсни қочиради. Олло таоло ўзи шифо берсин, чиқмаган жондан умид; ноумид — шайтон.— Касалнинг қаршисига чордона қуриб ўтиради домлам ва:— Қани, бошлаймиз,— дейди бизларга қараб.

Ҳаммамиз унинг атрофидаги юмшоқ кўрпачаларга ўтирамиз-да, бошлаб юборамиз.

Ҳовли кичикроқ бўлса ҳам, уй ва айвон қутичадай шинам. Тунука том, равонлар сирланган, ҳовли юзи тўла гул. Қуръонни ўқий-ўқий ҳаммасига аста разм соламан. Ошхонада бир кампир катта қозонда думба эритмоқда. Жиззанинг ҳиди ҳовлини тутган. Бир кичкина қиз бола пақирни зўрга кўтариб, ошхонага сув ташимоқда.

Ёсинни ҳаммамиз бир оғиздан, қоидаси ва қироати билан вазмин ўқимоқдамиз. Домлам гоҳ-гоҳ «суф» деб қўяди, бизлар ҳам у билан бирга беморга аста эгила миз. Узоқ ўқиймиз. Ҳаммамиз ҳам чарчаймиз. Домлам кўзини юмиб, тиниқ овоз билан, қироат билан оғир ўқийди. Унинг чарчагани билинмайди. Болалар гоҳо бир-бинини туртиб, ҳазиллашиб қўяди. Икки соат ўқиб, ёсинни тамомлаймиз. «Уҳ» деймиз аста ҳаммамиз бирдан.

Домлам улуғвор ўтирибди.

— Уҳ, сув...— дейди секин бемор ғивирлаб.

Уй эгаси шошилиб хотинга бир пиёла сувни тутади.

— Марҳамат, тақсир, марҳамат, уйга кирснилар,— дейди қўлини қовуштириб бой.

Домлам бошлиқ ҳаммамиз уйга кирамиз. Домлам тўрга, янги кўрпачаларга ўтиради. Кўрпачалар устига юмшоқ ёстиқлар терилган. Хонадаги жиҳоз кўркам. Қатор-қатор сандиқлар, идиш-асбоблар тўла. Тўрда, бурчакларда иккита асл хитой кўра. Ҳаммамиз жим томоша қиласиз. Домлам кўралар устида сўз очади. Бой аста кулиб галиради.

— Падаримиз раҳматлик Қашқардан олиб келгандар. Мен ёш эдим, хўп асл нарса,— дейди ғуур билан.

Дастурхон ёзилади. Юмшоқ нонлар, қанд-қурслар ва шақиллаб қайнаб турган самовар келтирилади.

— Олинг, олинг,— деб бой домлани ва бизларни дастурхонга даъват этади. Биз уялибгина нон тишлаймиз, шириналлардан унча-мунча тотинамиз. Кўр қори қанд-қурсни хўп туширади. Мен бўлсам уялганимдан жуда сипо ўтирибман.

Ёлиқ сергўшт ош келади. Домлам иштаҳа билан паловга киришади.

— Қани, олинглар, болалар, жуда лаззатли ош бўпти. Ҳеч иқлимда йўқ палов бўпти!— бизларни қистайди домлам.

Бизлар ҳам иштаҳа билан паловни туширамиз. Паловдан сўнг аччиқ-аччиқ чой ичиб, кейин домлам «Омин!» дейди қўлларини кўтариб. Узоқ дуо ўқийди. Хайрлашиб чиқиб кетамиз.

Гоҳо битта-яримта одамлар келиб, домламга ялинишади:

— Тақсир, шу пиёлага (ёки косага) дуо битиб бering:

Бириси «қизим касал», бириси «келиним оғриди» ёки «аёл нотоб» дейди. Домлам дарров ишга киришади.

— Ҳозир, ҳозир... Дуо мушкулларга даво. Пайғамбарларимиз айтганлар: «Дуо ҳар дардга шифо беради».

Арабча дуоларни косага, лаганларга сиёҳ билан ёзиб беради домлам.

Болалар бундай пайтларда секин ўйинга киришадилар. Домлам пайқаб қоларкан: «Эй бас, ўқинглар!» дейди бир лаҳза тўхтаб.

Дуони одамига топшириб, домлам пулни олади, кейин қамчини қаттиқ тутиб, болаларни шарақ-шарақ уриб қўяди.

* * *

Жума. Ҳаво бугун тиниқ. Қуёш мавжида. Бобом пешинни ўқигандан кейин мени олдига солиб кетади. Кайфим йўқроқ.

— Иигит бўлдинг, намоз ўқи, одамларга салом бер. Шўхликни бас қил,— дейди бобом. Юмшоқ товуш билан

гапиради:— Онанг хўп чақди сени, қайсар бўлиб кетяпти, дейди. Эшоннинг олдига олиб бораман, дуосини оласан, ўғлим.

Аммо мен фиқ этмасдан жим бораман. Негадир кўнглим хира. Аллақандай хаёлларда бошимни қуий эгиб ялқовгина кетмоқдаман. Эшоннинг уйи бизга узоқ эмас. Жаркўчада. Бобом ҳар жума пешин намозни ўқиб эшонга боради. Гоҳо биз ҳам — бир тўда болалар — ўйнаб юриб, бориб қоламиз.

Мачитга кирамиз. Одам кўп. Бобом кавушини ечиб, четроққа эҳтиётлаб қўяди-да, хонақога кириб кетади. Болалар оз. Битта бола ерга ниманидир чизиб ўйнаб ўтирибди. Мен ҳам зерикиб, чўп билан ерни чиза бошлиман. «Жуда уста экансан», деб бола менинг ёнимга суриласди. Шу ҷоқ мени бирдан бобом чақириб қолади. Дарров хонақога кираман.

Хонақо кенг. Эшон кўзлари чақнаган, соқоли қуюқ, узун яхтак устидан кенг малла тўн кийган. Бурни катта, пешонаси япасқи, пачаққина, аммо савлатли кекса. Уялиб кетганимдан бўлса керак, шошилиб: «Ассалом», дейман.

— Тақсирим, дуо қилинг, набирам... Пишиқина бола, аммо шўх, сўзга кирмайди, баджаҳл,— дейди кулиб бобом.

— Қани, бери кел, болам,— дейди эшон ва менга тикилиб бир оз қараб тургандан кейин:— Жуда мўминку,— дея жилмаяди бобомга.

Уялганимдан терлаб кетаман, бошимни қуий соламан. Эшон ичидаги нималарнидир шивирлайди ва қўлимни ушлаб:

— Оғзингни оч,— дейди кўзларимга тикилиб.

Мен ҳайрон бўламан. Оғзимни катта очсан, эшон «туф» дейди.

— Тур, ишинг битди, дуо қилдим, болам, маъқул бўл! Отангни, онангни ҳурмат қил,— дейди эшон.

Физиллаб терлаганимча хонақодан ташқари югураман, йирганиб туфураман. Бошимда ғалати-ғалати ўйлар. Бирдан ҳовлига шовқин-сурон билан кирган болалар фикрларимни бўлиб юборадилар.

— Ёнғоқ ўйнаймизми?— дейишади чувиллашиб катта-кичик ўртоқларим.

— Пулим ўйқ, қарзга бўлса майли. Ютсан бераман ёнғоқни,— дейман уларга.

— Э-э,— кулишади болалар,— қизиқ экансан, йўқ, қарзга бўлмайди!

Кейин қаёққадир ғойиб бўлишади.

Хонақо халқа лиқ тўла. Бирдан «ҳу, ҳо-ҳу» деб қарилар ўртага тушиб кетишади. Кейин атрофни ўраган халқ ҳам ҳу-хулаб ўртага туша бошлайди. Зикирчилар Машрабдан, Хўжа Ҳофиздан, Сўфи Оллоёрдан байтларни таъсирли, оҳанг, ҳаяжон билан қаттиқ ўқийдилар. Эшон жиддий ҳолда оҳиста «Ҳув-хув!» деб турибди. Одамлар «ҳо-ҳу», деб шиддат билан айланадилар. Оғзи-бурнидан кўпик-тупик оқиб, баъзи кексалар ийқиладилар. Халқ ҳаяжонда, ҳўнграб йиғлайди ҳаммаси. Зикр авжига чиқади. Йиқилган кишиларни астагина четга тортадилар. Улар секин-секин ҳушларига келадилар. Эшон яна халқни ҳаяжонга солади, энди ҳофизлар ҳам йиғлаб ғазал ўқийдилар. Эшон паст овоз билан вазмин гапириб, дунёнинг пойимоллигидан, оҳиратдан, улвий пок қалб ҳақида сўз бошлайди. Бобом аста юриб, ичиди ҳуҳулаганча, йиғи аралаш зикр қиласди.

Дод-войдан зерикаман. Мачит ҳовлисида катта-катта қозонларда мошхўрда қайнамоқда. Нуқул мош, гуручдан дарак йўқ, бемазалиги ҳидидан маълум.

— Мош пок, улуғ нарса. Ёлғиз сўфилар таоми,— дейди ҳар вақт бобом.

Астагина юриб бир қозоннинг бошига бораман.

— Қани сузинг, тога!— дейман ориққина мажмалил одамга. Дарров кир, ифлос бир сопол косада мошхўрда узатади менга. Четроққа бориб, харсангга ўтираман-да, ича бошлайман. Бемазаки, ҳеч у ёғи йўқ! Бир-иқки қошиқ ичаман-да, косани қайтараман. Уйга жўнайман.

* * *

Оқшомлари болалар «кепак-кепак», гоҳо «қушим бoshi», шунингдек ҳар хил ўйинларни тинмай ўйнаймиз. Ҳуфтондан кейин дув этиб ҳаммамиз бирпасда, инларига биқинган қушлар каби — уйларимизга кириб кетамиз. Мен ёлғиз қолгани қўрқаман, ўртоқларим билан измай ҳовлига югураман. «Ҳуфтондан кейин кўчамиздаги' Поччаариқда, катта сув бўйида ажиналар, жинлар йигини бошланади» дегучи эдилар бувиларимиз, ойиларимиз. Поччаариқ жинларнинг яхши кўрган, суйган жойи эмиш! Олов сочли мушукка, эчкига, бўрига ўхшаш маҳ-

луқлар суратидаги жинлар ўйин бошлармиш. Турли бурчаклардан чиқиб келган жинларнинг думлари баъзи дуч келган одамларга тегиб кетса борми, бу одамлар шайтонлаб, ё эси паст бўлиб, ёки шал бўлиб қолармиш, ишқилиб, бир иллатга чалинармиш. Одатда кампирлар, аёллар намозшом бўлганда шавлами, бўтқами қилиб Поччаариқнинг лабига қўйиб келадилар. Мен намозшомда ёлғиз қолганимда Поччаариқдан юрагимни ҳовучлаб, тез-тез юриб ўтаман. Бу жинлар ҳақида маҳалла хотинлари орасида битмас-туганмас миш-мишлар: «Фалончининг кўзига мушук бўлиб кўринибди!», «Фалончининг кўзига олов бўлиб кўринибди!»...

Мачит ёнидаги ҳовузнинг атрофига ҳам жинлар йи-филармиш. Бу ердан ҳам мен қоронгида чўчиб-чўчиб физиллаб ўтаман. Маҳалламиздаги арава туродиган майдонча ҳам хавфли жой эмиш. «Жинлар арава ўйинни жуда яхши кўради», дейишади. Улар тонг отгунча шотига ёпишиб учармиш. Маҳалламизда жинлар, парилар ҳақида олди-қочди гаплар оғиздан тушмайди. Дадам кеч қайтганида бувим: «Дайдисан-эй, ярим кечалари самаворми, баломи, аллақаёқларда тентираб юрасан. Жинлар, ажиналардан қўрқмайсанми?!» деб койиidi жаҳл билан. «Менда жинларнинг иши йўқ. Кимга тегишини улар яхши билади. Билмадим, халқ «жин-жин» дейди, мен шу ёшга келиб бирор марта шарпасини кўрмадим», дейди дадам кулиб. «Астағириулло, де!» дейди бувим ва шивирлаб ичидагу дуо ўқийди.

Кундуз кунлари болалар гоҳо зерикиб жинлардан, парилардан ваҳимали гапларни, даҳшатли олди-қочди воқеаларни узоқ сўзлашамиз. Айниқса Аъзам жинлар чўпчагини кўп билади, ўзи ҳам ишонади ва жуда қўрқади. Аҳмад уни масхара қилиб кулади:

— Менинг бувим тирикчилик дардида кечами-кундузми суриштиrmай, узоқларга кетади. Мен бўлсам ҳувуллаган ҳовлида ёлғиз ётавераман, балоям урмайди. Бирор марта кўзимга кўринса дейман, қандай экан ажина? Лекин кўринмайди. Баъзан ўзим ҳам оз-моз чўчиб қўяман. Шунда кўрпани бошимга тортиб ухлаб қоламан.

Маҳаллада ғавғо кўп. Жин, парилар ҳақида гаплар ҳам кўп. Мен баъзан улар ҳақида ўзимча ёлғиз хаёл сураман, хаёлда тасаввур этишга тиришаман, аллақандай даҳшатли воқеалар кўзларимга кўриниб кетгандай бўлади. Гоҳо далада юрганимда, уйда ёлғиз қолганимда

аллақандай шарпалар сезгандай ҳам бўламан. Кейинкейин, ақлим кира бошлагандан сўнг жинлар деганда мен ҳам дадамдай кулиб қўядиган бўламан,

* * *

Кўчада гулхан. Терак ва ўрик саржинлар чарсиллаб ёнмоқда, аланг осмонга чирмашади. Бир тўда ёш аёллар, кампирлар, қизлар йиғилган. Ёшлардан баъзилари паранжида, баъзилари чопон ёпинган, кампирлар бўлса очиқдан-очиқ bemalol юрадилар. Болалар шовқинда, бириси қамишни ёқиб осмонда чир-чир айлантиради, иккичиси чўғ ўйнайди. Шовқин зўр. Отин буви, Узун Сара, Қалта Саралар бошлиқ... Бувим қовоғи солиқ, хафа ҳолда олов олдида турибди, ихлос билан берилиб, қандайдир бир дуони шивирлаб ўқимоқда.

«Сафар ойи — фалокат ойи, ғам-ғусса ойи. Пайғамбаримиз сафар ойида хайр-садақа билан оғатларни қайтариш лозим, деганлар», дейишади кампирлар. Шу ойда қуруқчилик, сел, турли оғатлар, юртда ғалаён бўлармиш. Одамлар сафар ойи бўлдими, албатта тўйларни тўхтатади.

— Қани, болалар, кучукни топинглар!— дейди Қалта Сара ташвишли ҳолда.— Қодир, топиб келаман, деган эди-ку, қайси балога йўқолди?

Хотинлар орасида ғавғо. Болаларчуввос билан бир оғиздан қичқирадилар:

— Ҳозир келади, кучукни топиб келишади!..

— Бери кел, Турғун. Бизникида кучук бор, олиб чиқ,— дейди Узун Сара.

— Ҳа, ирими, ирими бор шундай,— дейди бувим, ўзига ўзи гапиргандай.

— Расми, кучукни астойдил уриб, калтаклаб оловдан сакратиш керак,— дейди билимдон Қалта Сара қовоғи ни солиб.

Гулхан жойида, олов баланд. Шу пайт Қодир, Аъзам, Маҳкам, Аҳмад ҳарсиллаганча Оқмачитдан бир кучукни судраб келадилар. Юнглари ўсиқ, тишлари тушган қоқ суюк бир кучук.

— Бе, шуни топдингларми!— дейман масхара қилиб.— Ҳар замонда кўриниб қоларди бояқиш, жуда қарипти-я!

— Ҳа, аҳёнда санғиб келарди бечора, жудаям озиб

кетипти,— дейди онам ачиниб ва Узун Сарага ялиниди:— Иримига сал-пал урган бўлиб қўяқолинглар, уволовку. Кучукларнинг ғариби шу-да.

Болалар кўнмайди:

— Урамиз, азоб бериб ўлдирамиз! «Сафар қочди»да кучукни ўлдирамаса бўладими?

— Давоси ўлдириш. Инс-жинсу турли балоларни шу қайтаради,— дейди бир кекса хотин.

Чуввос яна кучаяди. Болалар шовқин-сурон билан олов устидан сакрай бошлидилар. Кучук қўрқиб, оловдан ҳуркиб, ғингшийди. Қочишга пайт пойлайди, бутун вужудида дир-дир титроқ. Кўзларида ваҳима. Ялингандай ҳар кимга термилади.

Болалар, хотинларчуввос билан: «Мушқулларни осон қилгай, худойим!» деб кучукни уриб, оловдан ҳатлашга қистайдилар. Кучук бояқишининг кўзларида ёш, алам, ҳаяжон. Болалар: «Сафар қочди! Сафар қочди!» деб кучукни оловга итарадилар. Онам койиниб: «Бўлди, бас энди, ўлди-ку бояқиш!» дейди, хотинларга ялинади. Кучук гулханнинг чет ёқасидан ошиб ғингшиганича қаёққадир қочади. Оқмачит томонга югуради. Болалар чуввос билан дув этиб, қувлаб кетадилар. Ёш хотинлар оловдан сакраб, ҳар қандай фалокатлардан халос бўлишларини дуо қилиб тилайдилар. Кексалар фақат дуо билан чекланадилар. Хотинлар ирим-чирим, эски одат, расмларга ишонадилар, эътиқодлари зўр. Лекин, айниқса, Узун Сара бу одатларни бошига кийиб олган, ўзини вазифашунос туяди, енглари шимариғлик, ғайратга кирган. Мен оловдан сакрашни яхши кўраман. Хотинларга эргашиб, қандайдир дуоларни пичирлайман.

Болалар кучукни тополмасдан қайтиб келишади:

— Эсизгина, қўлдан чиқарди-я, «сафар қочди» бу гал жойига тушмади,— дейди хуноб бўлиб Маҳкам.

Унинг кампир онаси гоҳ осмонга, гоҳ пастга қараб бир дуони пичирлайди.

— Майли, иримини қилдик, бўлди-да. Ит-кучук инс-жинсга қалқон, ўлгудай урдинглар, бас. Худойим ўзи ҳамиша бошимизга паноҳ бўлсин, омин!— қўлларини баланд кўтариб, юзларига суркайди отин биби.

Аёллар аста тарқалади, лекин биз кул-чўғларни сочиб узоқ ўйнаймиз.

Нақ жинлар тўйига ўхшаган бундай кечалар узоқ мозийдан чиқиб, ҳануз ёдимда, қаршимда туради.

* * *

Куз вақти, дадам Янгибозордан келган. Бувим, дадам ва ойим хуфтондан кейин узоқ шивирлашиб қолишиди. Мен бир четда қулоқ солиб ўтираман. Каромат опам эски омборхонада дўппи тикмоқда, Иса акам унинг ёнида ниманидир ҳикоя қилиб ўтирибди.

Айвонда хира чироқ милитирайди. Сандалда бозиллаган чўғ. Даражтлар бутунлай яланғоч. Аччиқ куз совуғи, осмонда булут орқасида ой хирагина кўринади.

— Яқинда тўйни бошлаймиз, амаким хат ёзиб, жадаллаб мени чақиртириди, ўйлаб қарасам маъқулга ўхшайди,— дейди дадам кулимсираб ва носвой чекади.

— Тенгини топсанг — текин бер, деган гап бор. Туробжон мўминтойгина, ақли-ҳуши жойида, топиши яхши йигит. Унга бермаганда кимга берардик, азалдан Каром сеники, дердим, лафзда туриш керак ахир. Ўзлари бօроғлик...— дейди бувим вақти хуш ҳолда.

Дадам носвойни туфлайди.

— Маъқул, маъқул, дидимга тўғри келади.

Онам хомуш вазиятда жим ўтиради.

— Нима дейсан, сенга маъқулми? Тўйни бошлаймиз деяпман, нега индамайсан?— сўрайди дадам онамга қараб:

— Майли, ўзингиз биласиз. Менга ҳам маъқул. Лекин... ҳар томондан совчилар кўп келяпти. Қариндошуруғлардан ҳам оғиз солғанлар кўп. Туробжон ақлли йигит, бироқ...— тутлиқади онам,— жуда ҳам ҳабашдай қора... Умр савдоси — қийин савдо. Каромдан бир оғиз сўрасак ёмон бўлмасди... Тенг-тенги билан, тезак қопи билан...

Бувим ва дадамнинг жаҳлдан ранглари ўчиб кетади...

— Бас! Бу қандай номаъқулчилик?!— дейди дадам тўнғиллаб.

Бувим тасбеҳни шилдиратиб ҳовучига йиғиштиради, буришиқ юзи яна хунуклашади, лабларини чўзиб, ниҳоят ранжиган товуш билан гапиради:

— Шаҳодат, эсингни ебсан! Каром ҳам хоҳлайди, лекин хоҳлайдими-хоҳламайдими, деб ўтирмаймиз, барин бир берамиз Туробга. Жавоб беравер! Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши, деган мақолни биласан-ку!— дейди дадамга қараб, энсаси қотган ҳолда.

— Маъқул, тақдиди шу экан,— дейди онам маъюс

ҳолда ерга қараб. У энди чурқ этмайди, сукутда ўтиради.

Эртасига дадам катта амакимнинг уйига чиқиб узоқ гаплашади. Фотиҳа ўқилади. Серсавлат, ҳамиша ясанниб юрадиган қорача келган Үмар амаким завқ билан кулади:

— Тайёрлигингни кўравер, Тош! Ўзим бош-қош бўламан. Олиқ-солиқ ишларини кейин гаплашамиз, маъқулми? Қенгаши тўй бузилмас деганлар бобойлар.

— Сиз нима десангиз шу-да,— дейди дадам ерга қараб.

* * *

Тўй яқин. Бир кун чошгоҳда тугун-тугун иссиқ патирлар, сомса, қанд-қурслар билан ясанган-тусанган опоғойим, кириб келади. У кўрпачага ўтириб узоқ фотиҳа ўқийди:

— Бахтли бўлсин, толеи баланд бўлсин, орқа-олди ўғил-қизга тўла, эварали-чеварали бўлсин!

— Айтганингиз келсин, айтганингиз келсин, ўргилай, хуш келибсиз,— дея кўзлари ёшланиб ихлос билан дуо қиласи.

Қўшни хотинлар йифилган, ғовур-ғувур катта. Кампир ўзида ийқ хурсанд. «Олинглар, тасаддуқ, енглар!» деб қўшниларига тинмай мулозимат қиласи, ниҳоят вақти чоғ, гўё осмонда дейсиз уни. Сўнум ҳам хурсанддай, индамай илжайиб юради, лекин ичида аллақандай яширин бир ғам бордай.

Хотинлар ивир-шивир гаплашиб ўтирадилар:

— Туробнинг толеи баланд экан, ойдай қизни оляпти,— дейди қўшни кампир.

— Йигит ҳам оғир, босиқ, ақлли йигит. Қорачагина, дўндиққина бола!— жавоб беради опоғойим, кампирнинг гапини бўлиб.

Мен гоҳ хотинларнинг гапини ўғирлаб, гоҳ қозон бoshiga суқилиб, айланиб юраман-да, омборхонага кираман. Бурчакка тикилиб ўтирган Қаромат опамни кўришим билан, дарров эшикни ёпиб, олдига бораман. Эшик табақалари қияроқ ёпилган пастаккина дераза ёнида опам дўппи тикиб ўтирибди. «Куёвга тикяпти-ку» деб ўйлайман ичимдан кулиб. Унинг юзига тикилиб, кўзларида, юрагида аллақандай бир ғам сезаман.

— Опа, тўй-ку, нима қилиб ишлаб ўтирибсиз? Патир олиб кирайми?— сўрайман хурсанд ҳолда.

Қаромат опам индамайди. Ичдан бир уҳ тортади-да, хомуш ҳолда дейди:

— Емайман, бас, тегажаклик қилма!— Бирпас сукутдан кейин аста дейди:— Фалакнинг иши, тақдир, Мусавой. Ғамим кўп, ҳаммаси ичимда, юрагимда. Дард кўп, лекин давоси йўқ. Тақдир деб шуни айтадилар...—Хомуш ҳолда ишида давом этади.

Шунда менинг юрагим эзилиб кетади, индамайман, ўзимни ўқдай кўчага отаман.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас тўй ҳам бўлади. Маҳалла, қариндош-уруг, жамоат жам. Қиз ошига беҳисоб қизлар йигилган. Дуторга жўр бўлиб бирпас қўшиқ айтишади, «сен тур, сен тур» деб бир-бирларини турткалашиб, ўйинга тушишади.

Эртаси никоҳ бўлади. Одатдаги ғовур-ғувур. Ҳар бир тўйдаги каби ёр-ёр айтишади. Қуёвнинг уий яқин, эшигимиз қарshima-қарши. Маҳалламиздаги хотинлар, қовми-қариндошлар бириси йиғлаб, бириси кулиб, баланд овоз билан ёр-ёрни бошлайдилар:

Нима кийсанг ярашар
Бўйгинангга, ёр-ёр.
Ўлан айтай, деб келдим
Тўйгинангга, ёр-ёр.

Сувни сулув кўрсатган
Тошли бўлар, ёр-ёр.
Қизни сулув кўрсатган
Қоши бўлар, ёр-ёр.

Отанг қилган бу эшик
Ёпилмайди, ёр-ёр.
Қизим тенги дунёда
Топилмайди, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Кимнинг тўйи, ёр-ёр?
Оқ гул билан қизил гул
Қизнинг тўйи, ёр-ёр.

Йиғлама, қиз, йиғлама,
Тўй сеники, ёр-ёр.
Остонаси тилладан
Уй сеники, ёр-ёр.

Шундай қилиб, Қаромат опам келин бўлади.

Эсимда, уч кун ўтгандан сўнг дадам қовоғи солиқ, носвойни чека-чека бувимга ва ойимга жаҳл ва димоғ билан дейди:

— Харажат катта бўлди, ҳаммаси чиртинг-пиртинг. Мана, яна насияга мол олдим. Ташвишдан чиқмаган шўрлик бош. «Дардинг бўлса бўлсин, қарзинг бўлмасин» дерди раҳматлик отам. Анойи эмас жуҳуд, молни насияга берганда қийматга беради. Чора йўқ. Нима деса, хўп дейман...

Эртаси азонда дадам жўнаб кетади. Рўзгор қуп-қурук, қопнинг тагида озгина ундан бошқа ҳеч нарса қолмаган.

— Оллога топширдим ёлғизимни, майли ой юрсин, омон бўлсин!— узоқ дуо қилади бувим.

Бир оз жим ўтиргандан кейин: «Юрган йўлдан топади, ўтирган қайдан топади» деб қўяди ўз-ўзига.

Бувим мақолнинг кони.

* * *

Мактабдан кўнглим айниб, ланж бўлиб қайтаман. Иситмадан бўртиб қизарганман, айвонда ўзимни ёстиқ-қа ташлайман. Югуриб бошимга онам келади:

— Вой, ўлақолай, сенга нима бўлди? Ениб кетяптия!— дейди довдираб, пешонамни ушлаб.

Айвоннинг деворига суюниб, тасбеҳ ўгириб ўтирган бувим:

— Бе, ваҳманг қурсин, Шаҳодат, шўх-да, ўргилай, бу боланг. Томга, тошга уради ўзини. Иссифи ошиптими, давоси ёвғон хўрда.

Бувимнинг гаплари менга таъсир қилганидан энсам қотади.

— Ёняпман-ку, шўхликдан эмиш, бемаъни кампир!— жаҳл билан юзимни тескари ўгираман.

Онам бояқиши ошхонага югуради, ёвғон хўрда қайнатча бошлайди.

Борган сари иситмам ошганидан ўзимни у ёқ-бу ёқ-қа ташлайман, уринаман. Анчадан кейин бувим гимирисиб ўрнидан туради-да, тасбеҳини токчага қўйиб, секин олдимга келади. Қуришган қуруқ суюк қўллари билан пешонамни ушлайди:

— Ажаб бўпти, шумтака, бирпас тиниминг йўқ, ҳаддан ташқари уринасан, мана энди торт жазонгни!

Жаҳлим чиққанидан кампирни қўлларим билан туртиб ҳайдайман.

— Тур, тур, кампир, нима қилдим, юрибман-ку?! Ар-пангни хом ўрдимми?

Ошхонадан, бирпасда тайёрлаган хўрдадан ярим коса кўтариб онам келади. Бир-икки қошиқ қатиқ солиб, ёғоч қошиқ билан шопиради:

— Қани, жиндай ич, даво бўлади,— дейди онам хафа ҳолда.

Аранг бошимни кўтараман-да, хўрдадан бир-икки тошиб, яна ўзимни ёстиқча ташлайман.

Эртаси иситмам яна ошади. Томофум бўғиқ, ташналидан оғзим қақраган, лабларим қовжираган. Тинмасдан сув шимираман. Нонуштадан кейин кампир энгашиб юзимга разм солади:

— Шаҳодат, мен Ўрин бувимни айтиб келмасам бўлмайди. Қинна кирганга ўхшайди бу тентакка,— дейди тоқчадан ямоқ паранжисини қўлига олиб.

— Мениям кўнглимга келиб турган эди, тўғри айтасиз, ойи. Ўрин бувимни олдингизга солиб келинг,— дейди онам севиниб.

Ўрин буви — машҳур кампир. Говкүш маҳаллада бизга яқин, бир кўча нарида туради. Унинг ўғли Ислом ака ялқовгина киши, ҳунари кавуш тикиш. У имиллаб бир жуфт кавушни беш-олти кунга чўзади. Ӯнаси Ўрин буви жуда эпчил, зийрак, шаддод, ҳар нарсага ақли тез етадиган билгич хотин, унинг асли иши доячилик. Беш-ён маҳалланинг ҳамма хотинларини у туғдиради. Баъзан узоқ жойлардан ҳам келиб ялиниб-ёлвориб олиб кетишади. Кампирнинг иккинчи ҳунари — кинначилик. Шунинг учун бир кун уйда ўтирамайди, ҳеч ким ундан кинна солишини билмайди. У бувимнинг қадрдан эгачиси, охират дўсти. Уч-тўрт кунда бир-бирларини кўрмасалар иложи йўқ. Ўрин буви билан бувим бирпасда етиб келишади.

— Мусавой, чирогим, нима бўлди сенга?— Бошига ёпинган яхтагини йиғишириб, енгларини шимараради, эскигина пешонабогини тўғрилаб ўрайди.— Қани, Шаҳодатбону, даррор бир коса кепак билан тўртта туз олиб кел. Дард бошқа, ажал бошқа. Ҳечқиси йўқ, қинна кирган-да. Мусавой ўзи кўзга яқин,— дейди ва ёнимга чордана қуриб ўтириб олади.

Онам бирпасда ошхонадан бир коса кепакни кўтариб

келади. Ўрин буви билан бувим турли-туман олди-қочди гаплардан гаплашиб эзмалик қилишади. Мен тутақиб қичқираман:

—Ойи, сув! Куйиб кетяпман, муздай сув!

— Бир рўмолча беринг, бекачим,— дейди Ўрин буви ойимга.

Шу топда Ўрин бувининг йўтали тутиб қолади, бўғи-ла-бўғила узоқ йўталади. Йўталидан қутулиб олганидан кейин киннани бошлаб юборади:

— Бо, кинна кирган, кўрдингизми, ўртоқ, бошламасданоқ хуриш қиласпти-я,— дейди ёлғондакам эснаб.— Бисмиллоҳу раҳмони раҳим, менинг қўлим эмас, табар-рук эшон ойимларнинг қўли!— Докага ўралган косани бошларимдан ўгиради.— Болагинамнинг азиз бошига кирган бўлсанг чиқ, қуралай кўзларига кирган бўлсанг чиқ, чиқ, чиқ, чиқмасанг сенга лаънат, чиқармасам менга лаънат.— Қайта-қайта зўраки эснайди. Аста рўмолни очади:— Вой, ўртоқжон, ўғлончамизга ёмон кинна киртан экан, буни қаранг, кепакнинг ўпирилганини қаранг.

Яна ичиди пичирлаб, аллақандай дуоларни ўқиб, кепакни бошимдан, кўкракларимдан ўгиради: «Чиқ, чиқ» деб алланималарни гапиради, бир соатга яқин узоқ кинна солади.

Ошхонадан хокандозда тўртта чўф устида исириқни тутатиб онам бошимга келади.

— Бувиси, бир йўла исириқни ҳам солиб қўйинг,— қулимсираб узатади Ўрин бувига.

— Хўп, айланай бекачим,— дейди Ўрин буви ва хокандозни устимдан ўгиради:

Исириқкон, исириқ,
Сизни бизга бердилар.
Бизга келган балога
Сизни қалқон дедилар.

Қайта-қайта дуолар ўқиб хокандозни онамга узатади.

— Ана энди ўғилгинанг ҳеч нарсани кўрмагандай, отдай бўлиб кетади. Париларим хабар қилди, бугун иллатлари чиқиб кетди. Тан соғлиқ — туман бойлик, чироғим!

Икки кампир олдига дастурхон ёзилгандан кейин уларнинг узоқ сухбатлари бошланади.

Кўзимни юмиб кампирларнинг гапига қулоқ солиб ётаман:

— Айланай, ўртоқ, қаранг, Мусавой уйқуга кетди, дард кетгандга уйқу келади, ҳа шундай!— дейди Ўрин буви.

— Айтганингиз келсин, тасаддуқ!— дейди бувим чойни ҳўплаб.

Икки-уч кун ётиб соғайиб кетаман.

Мен киннага ишонардим. Жинлар, парилар баъзи одамларга бир ўчакишиб қолса ёмон бўлади, деган гапларга ҳам жуда ишонардим. Шунинг учунми, ўзимни енгиллашгандай ҳис қиласдим. Кейин-кейин бориб онгим тиниқлашади, хурофотлардан қутуламан.

* * *

Пешинда барча болалар мактабдан чиқиб, тўғри гузарга югурамиз.

— Тилсим, тилсим!

— Йўқ, ажойибу ғаройиб!

— Трамвай, трамвай дейишади уни! Одамлардан эшилдим, отсиз юармиш!— дейди болаларнинг бири.

Қор даҳшатли ёфмоқда. Бошимда эски кир телпак, устимда эски пахталик тўн, оёқларимда гулчини йиртиқ маҳси ва тешилган сийقا калиш. Йўлканинг четида турна қатор терилиб, трамвайнин пойлаб ўтирамиз.

Қайдандир ҳовлиқиб Турғун келади. Эгнида эскиги на камзул. Дўпписи устидан кир чочиқни танғиб олган. У совуқда ҳамиша шундай қулоқларини бекитиб юради.

— Ёпирай, жудаям ғалати нарса экан,— дейди у Аъзам билан менинг ўртамизга ўтириб.— Ўзим Қорёғдигача бориб келдим. Ичиди бир киши патта сотиб юриди. Зинапоясига осилдим, паттачи шарақ этиб бир шапалоқ қўйди, аранг қочдим. Аммо ажойиб-а! Янги ярқираган уй, ичиди рат-рат курси. Фир этиб, лаҳзада бир чақирик жойга етиб олади-я.

— Эшиги борми?— сўрайди ҳанг-манг бўлиб, оғзини очиб ўтирган бир бола.

— Ҳа, бор. Қирадиган эшиги бор, чиқадиган эшиги бор. Аммо отлари йўқ, фириллаб юради-кетади.

— Тилсим! Тилсим!— дейди бир бола.

Самоварда, боққоллар ёнида, йўлкалар четида қовоқлари солиқ қарилар сокин ўтирадилар.

— Қиёмат яқинлашган. Ҳар хил ҳодисалар, хилмачил ҳикматлар рўй беряпти. Олло таолонинг қудрати бу, ўзи яратган ҳаммасини,— дейди бир чол сийрак соқолларини тутамлаб.

Бирдан, Хадра томондан гулдираб, қўнғироғини жараглатганча трамвай келиб қолади. Ҳаммамиз сурон билан ўринларимиздан туриб кетамиз, гир айланиб, четчетдан трамвайнин томоша қиласиз. Аммо, бир лаҳзада физиллаганча жўнаб қолади. Қатортеракка бориб тўхтайди. Ҳаммамиз ҳарсиллаб орқасидан дув чопамиз. Биз етмасдан яна юриб кетади.

— Ҳозир яна бошқаси келади,— дейди шўх, ўйноқи Турғун.— Кенг-қовул, бемалол катта, бир уй десанг бўлади, кўрдинг-ку, Мусавой!— енгимдан тортади Турғун.

— Ажойиб ҳикмат-а! Эшиздимки, шу тортилган симлардан қувват оқиб келармиш, ростмикан ўртоқ?— сўрайман, кўзларим билан юқоридаги симларга имоқилиб.

— Унисини билмайман, ишқилиб, жони йўқ, юрадида!— жавоб беради Турғун совуқдан қизарган қўлларини ишқалаб.

Ҳаммамиз у ёқдан келаётган, бу ёқдан келаётган ҳар бир трамвайнин қаршилаб, жўнатиб, Баландмачитдан Хадрага, Хадрадан Қатортеракка ҳаллослаб пиёда лўкиллаймиз. Чарчашни билмаймиз.

Бир мусулмон киши трамвай изини қунт билан тозалайди.

— Мениям ишга олишса қойил қилиб бажаардим шу ишни,— дейди Турғун бир-икки қадам унга эргашиб.

— Тур-э, бурнингни эпла!— жеркиб ташлайди у киши Турғунни.

— Бунга тушиб бир гашт қилардик, милла жиринг йўқ. Осилик паттачидан калтак еймиз,— дейди ўртоқларимиздан бири.

Узоқ томоша қиласиз ва қоронғи тушгандан кейингина уйга жўнаймиз.

* * *

Жума куни, июннинг бошлари бўлса керак. Маҳалла-да бирмунча оилалар бирин-сирин боққа кўчган. Шунинг учунми, кўчамизда болалар аввалгидаи кўп эмас.

Соат тахминан ўнлар. Ҳаво тиник, кўк. Ёз иссиғи бошланган.

Аъзам, Аҳмад ҳунар ўрганишга косибларга шогирд бўлган. Турғун, Ҳожи, мен қолганимиз.

Устида эскигина яхтак, кир иштон, лекин бошида янги дўппи, Турғун уйидан югуриб чиқади.

— Мана, Мусавой, бу нусхага қара. «Чаманда гул» деган дўппи шу бўлади,— дейди Турғун дўпписини менга узатиб.

— Дўппи ёмон эмас,— дейман уни қўлларимда айлантириб.— Лекин нусхаси бачкана, тикилиши ҳам қўпол. Пилталарини қара, шалдироқ қофоздан шекилли.

— Бас, бас! Дўппини танимайсан,— дейди қўлимидан юлиб.— Буни менга аммам кийгизди. Ўзингнинг дўпингга қара, алмисоқдан қолган, гадой ҳам киймайди, сен кўтариб юрибсан бошингда.

Икковимиз ҳазиллашиб, бирпас бир-биrimizни туртиб-уриб тўполон қиласиз.

— Етар, бас, ҳазилнинг бир шингили яхши, қулоқ сол, ўртоқ, гап бор,— дейди Турғун.— Томларда гиёҳ сарғайди, энди томда ўйнаб бўлмайди, куйиб кетамиз. Ҳаво яхши, бир далага чиқиб келмаймизми? Асқия жуда маза жой. Ҳавоси яхши, нуқул қулинг ўргилсин боғлар. Амакимнинг сигирини ола кетамиз. Кеннойим ўлгундай хасис, сигирининг бир қултум сутини кўзи қиймайди. Амаким уриб-сўкиб йўлга солиб туради у хотинни. Бир пакана, бедаво қизлари бор. Кеннойим амакимга билдиримасдан сут сотиб, пул йигади. Ҳадеб шу қизга атласлардан кўрпа-ю, тўшаг-у, гулкўрпалар, зардеволлар, хилма-хил молларни йигади. Емайди, ичмайди, мол йигади.

— Бўлди-бўлди, кампирлардай әзмалик қиласан,— дейман жеркиб Турғунни.— Қани юр, сигирни етакла, кетдик. Биттадан нон олсак бас. Йўл-йўлакай боғлардан билдиримасдан ўрик қоқиб еб кетамиз.

Биттадан нонни белимизга тугиб, Турғуннинг амакисиникига кирамиз. Сигирни олдимизга солар эканмиз, келинойиси оқариб кетади.

— Вой ўлақолай, қаёққа, жувонмарглар?— ўдағай-лаб, Турғуннинг йўлини тўсади.

— Тушунтир ўзинг!— дейди менга жаҳлдан қизариб Турғун. Мен секин тушунтираман:

— Далада боқамиз, тўйдириб қорнини мешдай қилиб келамиз, эҳтимол, сизга олма, ўрик ҳам олиб келармиз,— дейман.

— Воеи, майли-майли, барака топинглар, хашак йўқ, беда қиммат, сигиргинам оч ётган эди, битта қоп ҳам ола кетинглар, укаларим. Ўт олиб келинглар, ўзим тасаддуқ,— ялинади келин ва бир зумда аллақандай қалин катта бир қопни келтириб менга тутқизади.

— Бу шум бола сигирнинг бошига етмасин, Мусавой, ўзинг қара, сенга ишённиб юборяпман, айланай укам,— дейди менга келин, секин Турғунни қарғаб.

— Чуҳ-чуҳ, қани юр жонивор,— дейди Турғун, қариган, чўпдай озғин, думи чўлтоқ, бўйнига тумор ва кўзмунчоқлар осилган сигирни ҳайдайди.— Бас-э! Эзма хотин, жаврайверади!— сўгади Турғун, келинойисига эшиттирмасдан.

Қопни қўлтиқлаб, сигирни ҳайдаб кетамиз.

Баландмачитдан ўтиб, Бешёочга чиқамиз. Иссик тупроқ жазиллайди, ҳаво дим. Айниқса сигир бояқишига жабр. Ориқликдан суяклари терисини туртиб чиқсан, оёклари чалишиб, базўр боради.

Бешёочда қуюқ кўланкали азим толлар остида савоварлар кўп. Кўпприк тагидан сув ҳайқириб оқиб туради. Қатор-қатор боққоллар. Мош, гуруч, сабзи-пиёз, туршак, майиз, алвон-алвон моллар.

Сигирга пичагина шу ерда дам бермоқчи бўламиз. Турғун сув бўйига боғланган отлар, эшаклар тагидан қидириб юриб бир қучоқ беда аралаш хашак топиб келади.

— Яхши қилдинг, хумпар, бирласгина ҳузур қилисин бу жонивор,— дейман ва сигирни четроқдаги бир tolga боғлайман.

Чарчаганидан сигирнинг хашакка қарашга ҳам ҳоли йўқ, битта-яримта чимтиб, кавшана бошлайди. Бизлар: «Е, е, мў-мў, е, жонивор, сафар узоқ, ошаб ол!» деб, унинг тумшуғига бедани тиқамиз.

Шу пайтда бирдан яҳудийлар ўлик кўтариб ўтиб қолишади. Қариндошлари кўп экан, ҳаммалари ола байроқ тўн кийган, йиғлаб борар эдилар.

— Эҳтимол бойлар, дабдабаси жуда зўр,— дейди Турғун.— Дадам айтади, булар ўликни кўмгандан кейин уйга қайтиб, юзта товуқни еб, устидан қулинг ўргилсин яхши мусалласни ичишармиш.

Очиққанимиздан қорнимиз ҳам тиришган. Мен белимдаги суви қочган нонни оламан.

— Сенинг нонинг тура турсин, Турғун, кейин ермиз,— деб қоқ ўртасидан бўламан.

Қатта анҳор лабига ўтирамиз-да, нонни бурдалаймиз, бир бурдадан сувга ташлаймиз. Нон роса ивийди, еб яна иккинчи бурдани оқизамиз. Бирпас оқизоқ ўйнаймиз.

— Яхиси шуки, Аскияга бормаймиз. Бир марта ойим, бувим ҳаммамиз аравага тушиб, Қатортолга борганимиз, жуда ажойиб жой. Сув кўп, бир томони кетган жарлик, тепа, намозшом бўлди деганда жарга ўғрилар йигилармиш, хатарли жой, лекин ҳавоси яхши. Сигир ҳам зап тўяди-да, ўт қалин.

Турғунга гапим ёқмайди, бирпас сукут қилгандан кейин ўрнидан иргиб туради:

— Айнадинг-а, у ер пастқам ер, ўғриларнинг макони, Аския бўлса қулинг ўргилсин жой. Тур, эзмалик қилма!

Яна бир оз Қатортолни мақтаб кўрдим, уриндим, аммо Турғунни кўндиrolмагандан кейин ноилож унга әргашиб, Аскияга йўл олдим.

Йўл жуда оғир. Ҳаво иссиқ, дим ва чанг. Билқ-билқ, иссиқ тупроққа ботиб бормоқдамиз. Сигир йиқилгундай, Турғун сургаб, мен орқасида ҳайдаб кетмоқдамиз. Борган сари ҳар икки томонда боғлар кўпаймоқда.

— Сигирнинг аҳволи жудаям ҳароб,— дейман яна Турғунни айнитишига тиришиб.— Мана арпа, беда, картошка ўсипти. Ариқларда ажириқ ўтлар мўл экан. Ажириқ сигирнинг жони.

Турғун кўнади:

— Аскияга яқин қолди, майли жиндай ўтласин, кейин яна йўлга тушамиз.

Сигирни ариқ бўйига қўйиб юборамиз-да, ўзимиз бир лаҳза дам оламиз. Ўрик энди-энди сарғайган. Қорнимиз яна очиққан, қолган битта нонни талашиб еб оламиз-да, секин ариқ бўйлаб юрамиз.

Турғун бир дараҳт ёнида тўхтаб, атрофга аланглади.

— Ҳеч ким йўқ жой әкан. Мусавой, кўксултонни кўр, фиж-фиж!

Мен севиниб кетаман, дараҳтга қарайман:

— Вой-бў, жудаям қилипти-я, муш-муш. Эгаси бордир.

Ҳеч ким кўринмайди, сув қўйгандай жимжит!.. У бирдан кўксултонга ўрмалаб чиқа кетади. У жуда эпчил бундай ишларга. Оғзини тўлатади-да, ерга бир ҳовуч ташлайди.

— Ол, е, маза қиласан, қанд. Чиқ сен ҳам бир тўя-
миз, қўйниларимизни ҳам тўлдирамиз,— дейди Турғун
ва яна баландроқ ўрмалайди.

Ердан ҳали ғўра кўксултонни териб ейман.

— Яхши, жуда тотли, қани, ташла,— дейман Тур-
ғунга.

— Чиқ, тезроқ,— қистайди Турғун.— Қара, қанча
баландга чиқдим. Ҳамма ёқ яққол кўриниб турипти, ма-
за қиласан. Ҳеч ким йўқ, қўрқма.

Мен энди ортиқ ўйлаб турмайман, эпчиллик билан
даражатга ёпишаман. Бир шохга чиқиб олиб, энди ҳову-
чимни тўлатиб, қўлимни қўйнимга согланимда, пастдан
биров бақиради:

— Ҳаромилар, қани туш!

Юрагим шиф этиб тўхтади, дейман. Шатирлатиб кўк-
султонни қираётган Турғун жим бўлиб қолди. Мен аста
пастга қарайман: ориққина, лекин новча бир киши ға-
заб тўла кўзлари билан бизга тикилиб турибди. Икко-
вимиз ҳам секин пастга тушамиз, у киши икковимизнинг
ҳам билакларимиздан чандир қўллари билан маҳкам
ушлаб олади.

— Қаердан келдиларинг? Шаҳарданми?

— Ҳа, Тошкентдан келганимиз, шу сигирни бир ўт-
латиб кетайлик деган эдик,— дейман секин ерга қараб.

Турғун қовоғи солиқ, жаҳли чиққан ҳолда:

— Асқияга, қариндошларимизнига кетяпмиз. Кўк-
султонга эндигина чиққан
эдик, қўйворинг,— дейди қў-
лини тортиб.

Кўксултоннинг эгаси ха-
холаб кулиб юборади.

— Энди чиқдик дейди-я,
бадбахт, қўйнинг лиқ тў-
ла-ку.

Турғун бир қўли билан
кескин равишда шимидан
кўйлагининг этакларини
тортиб юборади, кўксултон
дув этиб ерга тўкилади.

— Шуям матоҳми, тўртта кўксултон-а?! Шунгаям сўқади-я!— дейди Турғун заҳарханда оҳангда.

— Сенда-чи?— мендан сўрайди у киши.

— Йўқ-йўқ, амаки, худо урсин, менда ҳеч нарса йўқ, мана кўринг,— дейман шошилиб.

— Қайси маҳалладансанлар?— сўрайди кўксултоннинг эгаси.

— Ишингиз нима? Қўйворинг!— дейман мен безовталаниб.

— Говкушдан,— жавоб беради Турғун.— Айб менда!

— Ҳа,— кулади кўксултон эгаси,— Говкушданмиз денглар. Говкуш — асли ҳўқиз ўғрилар маҳалласи.

Бирдан шақ этиб, бир шапалоқни Турғуннинг бетига қўйиб юборади у, кейин менга навбат келади-ю, мен чаққонлик билан энгашаман, қўлларим билан юзимни тўсаман. Шапалоқ тегмайди.

— Хумпар-эй, муғомбир экансан, жазоларингни бераман ҳозир!— дўқ қилади у.

Шу пайтда ёнимизда икки мулоим, нуроний чол тўхтайди:

— Шапалогингизни узоқдан эшидик,— дейди бири зиёлинамо чол.— Ҳўш, нега уряпсиз йигитчаларни?

У киши чолларга воқеани қисқача тушунириб бергандан кейин:

— Болаларнинг шўхлиги-да,— дейди иккинчи чол.— Аста тушунириинг, яхши гапиринг,— дейди ноҳуш оҳангда ва бизларга қараб мулоим товуш билан гапиради:— Болаларим, аввало кўксултон пишсин, кейин бу одам ўзи қоқибми, терибми бозорга олиб тушади, кейин сизлар чақага сотиб олишларингиз мумкин. Ана, таомил шундай, ўғилларим, ҳар нарсанинг давоси чақа.

Кўксултоннинг эгаси қўлларимизни бўшатади:

— Аммо жуда безбет экан булар, қўймасдим-у, қариялар аралашибди-да.

Қарияларга ичимииздан раҳмат айтиб, дарров қочамиз, улар кулиб қолишади. Сигирнинг олдига югурамиз. Ялқовгина ўт чайнаб юрган сигирни олдимизга солиб жўнаймиз.

— Йўлнинг икки юзи нуқул экин. Сигирни ўтлатишга бўйрадай бўш жой йўқ. Қоп ҳам қўлтиқда қуруқ. Яна бир балога учрамасдан жўнайлик уйга,— ялинаман Турғунга.

— Рост айтасан, ўртоқ, сигир нўхатга тегди, тезроқ

қочмасак бўлмайди,— дейди Турғун.— Аския хўбам соз жой эди-ю, иш чиппакка чиқди-да. Қара, юзим шапалоқдан лов-лов ёнепти. Баччагарнинг қўли темирдай қаттиқ экан.

— Қариялар келмагандан иш тозаям расво бўларди, зап қутулдик,— дейман сигирни «чуҳ-чуҳ» ҳайдаб.

Бешёғочга етгач, тағин жиндай дам оламиз, кейин Тупроққўрғон олдидан айланамиз. Катакдай кичик, ер бағирлаган қинғир-қийшиқ хароб уйларда рус ишчилари яшайди. Унда-бунда хотинлар тўда-тўда йиғилишиб, қандайдир асабий, жаҳли чиққан ҳолда гаплашмоқда. Бирпас ағрайиб тўхтаймиз. Русчани сира тушумайман, бир мусулмон йигитчадан сўрайман:

— Нима ғавғо, ака?

— Э-э,— дейди йигит,— мастеравойлар, айниқса хотинлари ҳукуматдан норози. Оқ пошшога қарши сўзлаяпти булар. Озиқ-овқат йўқ, тишимиз гўшт кўрмайди, деяпти булар.

Хийла узоқ турамиз, Қайдандир пайдо бўлган политиячилар дўқ билан хотинларни ҳайдай бошлайди. Хотинлар ҳам бўш келмайди, сўз жангидан қайтмайдилар, баъзилар тош ҳам отади.

Шу тобда сурон билан миршаблар етиб келади.

Турғун икковимиз шошилиб сигирни ҳайдаймиз.

Иккёвимиз ҳам ўлгудай чарчаганмиз, жазирама офтобда минг азобдан уйга ҳориб-чарчаб етамиз. Вақт охир пешинга яқинлашган, сигир тўймаган, қоп бўш.

— Вой, ўлақолай!— қичқиради келин кўзлари олайиб.— Барвақт қайтибсизлар, ҳа, ўт қани?

— Э-э,— дейди Турғун,— бутун жаҳон экинзор бўлиб кетибди, ўт ҳам йўқ, ўтлатадиган жой ҳам йўқ. Сигирниям хўп ўлимтик қилибсиз, минг «чуҳ» деганда бир қадам босади-я. Молни шундай боқадими! Уҳ!— дейди Турғун сигирни жойига боғлаб.

— Нима қилипти сигирга, попукдай сигир,— дейди келин сигирнинг сиртини силаб.— Нима бало қилдиларинг, бояқишининг мадори қолмапти. Шунча юриб қопниям бўш олиб келадими, сенинг ҳам шудинг йўқ, ўлинглар, илойим,— дейди менга қараб.

Турғун икковимиз ҳам индамаймиз. Шу топда икковимизга ҳам ҳеч қандай харҳаша ёқмайди. Аммо келин жаврай бергандан сўнг мен жавоб бераман:

— Келинойи, кўп ажойиб воқеалар бўлди. Боғдорлар бизни қувлади. Майли бир кун сигирингизни Оқтепага олиб бориб, ўйнатиб келамиз, хафа бўлманг.

Уйга жўнайман.

— Вақтлик қайтибсан?— дейди онам ва аҳволимга разм солиб койинади.— Итдай чарчабсан ўзинг ҳам, сенга нима азоб, шу иссиқда уйда ўтиранг бўлмасдими?

Айвоннинг четига ўтириб, секин онамга сўзлай бошлайман.

— Бешёочга бордик. Мастиравой рус ишчиларнинг хотинлари жуда тўполон кўтаришди. Палисалар, мираблар ҳайдади уларни. Воқеалар жуда кўп.

Онам ҳайрон бўлади:

— Тавба, ростданми? Тинчлик бўлсин-да, замон тинч бўлсин. У шўрликларнинг ҳам аҳволи оғир, ҳаммамизнинг кўрган кунимиз бир.

Она-бала узоқ гаплашиб ўтирамиз.

* * *

Болаликда кўрганларим, эшигнларим ҳаммаси эсимда. Айрим ҳодисалар, хотиралар ҳозир ҳам қуёшдан бир томчи каби ялт этиб кетади хаёлимда.

Умуман айтганда, бизнинг болалик ҳаётимиз бўш, бемаъни,— зериктиргич, қайғу-alamга тўла бир ҳаёт бўлган.

Рўза ойлари мен саҳар туришни яхши кўрадим, аммо рўза тутишга сира тоқатим йўқ эди. Эртаси тушда, кўпинча эрталабоқ рўзамни очиб юборадим. Қорним дарров очиб кетарди. Бувимнинг жаҳли чиқар, «Очофат, рўзанинг уволига қолдинг!» деб вайсар эди. «Жилла бўлмагандек рўзанинг бошида, ўртасида, охирида уч кундан тут. Қаноат лозим, қаноат қорин тўйдиди» дерди бувим хуноб бўлиб.

— Ҳали кичкинаман, олло таоло кичкиналарнинг оғзи тинмасин, деган. Сиздақа қариганимда тутарман рўзагизни,— деб бувимнинг жигига тегардим.

Онамнинг иши бўлмас ва: «Толиқиб қоласан, ўғлим, рўза бизларга фарз, сабобингни ўйла!» дер эди холос.

...Рўза оқшомлари Шайхантовурда одам қалин. Бундай кечалар бозоршаб дейилади. Ҳуфтондан кейин бир тўда болалар Шайхантовурга югурмиз.

Шайхантовурда чироқлар кўп, яқинда электр пайдо бўлган.

Чойхоналар тоза, озода, ҳар кун Тўйчи ҳофиз бир тўда музикачилар билан ашула айтади, ҳамма жим, сел бўлиб эшигади. Ошпазлар кабобу манти, палову шўрва пиширишади, уларнинг бозори чаққон!

Бир чеккада болалар, йигитчалар от ўйинда, гармонь билан айланади. У ерда ҳам тиқилинч, киссасида ярим тангаси бўлган ҳар кимса аравасига тушиб, маза қилиши мумкин. Аммо биздақа бечоралар кўзимизни лўқ қилиб томоша қиласиз, холос.

Кино ҳам бор, тахта девор билан ўралган. Турли олди-қочди картиналар кўрсатилиб туради. Болалар жуда кўп, бозоршабнинг ҳар бурчида тентираб юришади. Дараҳт тепаларига қўниб, томоша қиладилар. Полициялар, миршаблар билса жазони беради, қўймайди.

Ҳар хил суратлар —оқ пошшо, унинг оиласи, тўра ва министрлари, Анвар пошшо, Истамбул кўринишлари, халифа ва ҳоказоларни дурбинда кўрсатадиган олифта кийинган, мўйловлари ўsicк, келишган бир киши бақириб тушунтиради. Бу ерда уч-тўрт киши сиғадиган курси қўйилган ва атрофи парда билан ўралган. У киши вайсаб бўлгандан кейин, одамлар дув этиб чиқиб кетади. У чойгами, нонгами кетганда бизлар астагина дурбинга ёпишамиз. Агарда әгаси келиб қолса, бизни олдига солиб қувладиди.

Боққоллар кичкина-кичкина дўкончаларида ярим кёчага қадар савдо қиладилар. Пашмак турли-туман хил-хил ҳолвалар, писта-бодом, аччиқ-чучук мағизлар, новвот-парвардалар, отон, хўроз қандлар сероб. Емасак ҳам томоша қилишни яхши кўрамиз.

Шундай қилиб, бозоршабнинг биронта бурчагини қолдирмасдан томоша қилиб келсак ҳам, чарчаши билмаймиз. Саҳар бўлди дегунча мадраса томига, ногора томошасига югурдамиз. Семиз бақалоқ киши катта ногораларни олов ёқиб қизитиб ўтиради. «Жон амаки, мен қизитай, мен оловга ўтин қалаб юборай», деб ялиномиз ҳаммамиз. Юзи жиддий ифодали бу гўштдор киши: «Бўлди-бўлди, тур, қоч!» деб койииди. Соат ўн икки бўлишини сабрсизлик билан кутамиз. Нақ ўн икки бўлганда оловга қизиб турган ногораларнинг «такатум — бака-банг»и бошланиб кетади. Унга сурнайчи жўр бўлади. Бизлар жим қотиб тинглаймиз. Ноғора базм

узоқларга кетади. Ноғора чалиниши саҳарнинг белгиси. Ёш-қари ҳамма саҳарликка туради. Ошми, шўрвами, шовлами, камбағал бечоралар қуруқ нон-чой тотиниб, рўза тутади. «Қаноат қорин тўйдиради» дейди бобом, у бу сўзни жуда яхши кўради.

Ноғора-сурнайни бир оз эшитгандан кейин, бу ердан ҳам жўнаб қоламиз. Бувим билан онам ҳар кун мени уришиб қарши олишади.

— Ажинадан, жинлардан қўрқиши, чўчишни билмайсан,— коййди онам.

— Ёлғиз юрибманни, ўртоқларим билан юрибман,— дейман гапимни маъқуллаб.

Бир кун оқшом ҳеч қаерга бормадим. Бир тўда ўртоқларим, ҳар кундаги каби йиғилишиб Шайхантовурга кетишиди. Мен зерикканимдан вақтлик кўрпага кирдим. Соат ўн ярим эди чамаси, болалар ҳовлиқиб келиб қолишиди.

— Тур, Мусавой, эшитдингми гапни?! Оқ пошшо урушга кирилти. Гирмонми, франсми, отинг қурғур бир ҳалқ билан урушармиш. Шайхантовур тўла гап!..— дейди Турғун кўзларини ўйнатиб.

— Ростданми?— ўрнимдан иргиб турман.

— Оқ пошшо, биласанми, Петербургда яшармиш, ха!— дейди яна билимдон Турғун.

— Ҳа, Шайхантовурда чироқлар ёппасига ўчирилди,чуввос тўполон бўлиб кетди. Ҳалқ дув тарқалди!..— дейди болаларнинг бири.

— Нимади?— сўрайди онам ҳовлидан.

Шу пайтда девордан Роҳат келинойининг жарангланган овози эшитилади.

— Ўртоқ, воқеани эшитдингизми?— овозини пасайтириб шивирлайди нарвон устида туриб,—уруш бўлармиш, оқ пошшо фармон чиқарилти, эрим ҳовлиқиб келди кўчадан.— Катта-катта бир даста давлатлар урушармиш,— шивирлайди яна Роҳат келинойи,— эрим тушунтирди ҳаммасини.

— Илоҳим, урушнинг юзини биздан терс қилсин,— дейди онам маъюс ҳолда.

Қоронғида туртинган ҳолда отин биби пайдо бўлади:

— О, юртнинг бошига фалокат ағдарилиди, эшитдингизми, Шаҳодатбону?

— Ҳа, ҳа, эшитдик,— жавоб берадилар ойим билан Роҳат келинойи бир оғиздан.

Отин биби айвонга чиқиб чироқ ёнига ўтиради. Дока рўмolinинг бир учини бошига саллачадай бир ўраб, орқага ташлайди. Кўзлари ўткир, ўзи доно, зийрак, шаддод хотин у.

— Расий жуда узоқ, катта мамлакат,— дейди кампир кўзларини бир юмиб очиб.— Боши, поёни йўқ. Мана Туркистон крайни бирпасда қамради олди. Иним айтадики, Некалай пошшонинг қудрати бамисоли бургутдай зўр, аскарлари ҳам фиж-фиж, чумолидай беҳисоб, бесаноқ эмиш. Лекин иним айтадики, гирмон пошшоси найрангчи, фаранг эмиш. Ишқилиб, дунёда бир катта маҳшар бўлади-да, Шаҳодатбону! Ишқилиб биз мусулмонларни худойим ўзи асрасин, ўзи паноҳ бўлсин бошимизга!

— Мусулмонлар қўйдай ювош, худонинг мўмин бандаси,— дейди онам.

Девордан туриб Роҳат келинойи гапга аралашади:

— Қийин-қийин камбағалларга қийин. Нарх-навони энди кўрасиз, осмонга сапчиди.

Бирпасгина эшитган, билган гапларини тўкиб кўнгилларини бўшатгандан кейин отин биби чиқиб кетади. Роҳат келинойи нарвондан тушади. Турғун бошлиқ ўртоқларим ҳам уйларига жўнайди. Мен узоқ хаёлга чўмаман, бола фикрларим уйқу бермайди. Онам ошни дамлагач, бувимни уйғотади:

— Буви, буви, уруш бошланди, сизнинг хабарингиз йўқ,— дейман сирли товуш билан аста шивирлаб.

— А, нимани сандирайди бу ўзи? Ёмон нафас қилма!— дейди кампир қаттиқ сесканиб.

Мен яна такрорлайман. Бувим энсаси қотиб дейди:

— Уйқум безовта бўлди, ҳар хил тушлар кўрдим. Олло таоло мусулмонларга ўзи меҳрибончилик қилсан. Некалай хўп халқни қисган эди, жазаси энди!— Ариқ лабига ўтириб юз-кўзини шап-шап юва бошлайди.

* * *

Туркистон бойлари, ер эгалари, муштумзўрлар жуда севинадилар. «Оқ пошшо ҳазратлари урушга кирибдилар, албатта голибият билан устун чиқурмиз» деб вайсайдилар. Тошкент халқини, камбағал меҳнаткашларни губернатор ва чор полицияси зулм билан, қаттиқлик билан ушлаб туради. Халқ безовта.

— Эҳтиёт бўлиш керак,— астагина шивирлаб насиҳат қиласи халфа ва шогирдларга бобом.— Шу кунлари палиса физ-физ санғиб қолди, чақимчи воқеанавислар урчиб кетди, уларнинг минг хил йўли бор, алдайди-аврайди, сўзга солади, кейин секин лаққа қўлга туширади. Зинҳор-зинҳор турмушимиз оғир, бошимизда фалокат кўп, дардимиз зўр деманглар. Биламиз, турмушимиз ниҳоятда мashaққатли. Бечоралар, қашшоқлар кўп, аммо дарди-ғазабимиз ичимиизда бўлсин. Самоварда, кўча-кўйда жим ўтирглар, бирорта айғоқчини пайқаб қолсаларинг, дарров тура жўнанглар.

Халфалар, шогирдлар кулишади.

— Э-э, ота, бошимизга келганни кўрамиз-да,— дейди қари халфа.

Үйимизда қўшниларнинг кириш-чиқиши кўпайган. Дадам ҳамиша далада юрганидан бизнинг уй хотинларнинг йифилишлари учун энг қулай жой. Улар орасида гап-сўз, миш-миш кўп бўлади. Ўфрилардан, саёклардан, бузуқи эрлардан, алвон-алвон мавзуларда сўз очилиб кетади, лекин уруш бошланиши билан бу хилдаги гаплар унутилади. Онабоши кампир — отин биби қариндошлариникидан, инисиникидан эшигтан, йигиб келган гапларини бир-бир айтади.

— Эшигинглар, даҳшатли воқеалар беҳисоб, мамлакатлар иккига бўлингити. Ҳамма жойда қаттиқ жанг бошланиб кетганмиш, ҳа! — оғзини кўпиртириб гапиради кампир.— Оғир-оғир, халқа оғир. Бутун мамлакатлар дўстлик билан, иттифоқлик билан яшасалар бўлмасмиди-я?! Қуриб кетгур пошшолар!. Ҳар икки томондан аскар чумолидан баттар фиж-фиж эмиш. Айниқса денгизларда кемалар нобуд бўлиб қирилаётганмиш. Ҳа, ҳаммаси рост, инимдан эшигдим. Айниқса гирмоннинг найранги каттамиш. Хил-хил дев замбараклар, хил-хил қуроллар. Қўйингчи, таърифга сиғмайди, саноғи қийин.

Қўшнилар уруш ҳақида қайта-қайта эзид гаплашибади, тағин сўз Тошкентга, турли воқеаларга кўчади.

— Жувонмарг бўлгур Faффорингиз топиб келди бу гапни,— дейди Роҳат келинойи ўсма билан туташтирилган қошлигини ўйнатиб, тиззасидаги каштани тикатика.— Уч-тўрт одам самоварда чой ичиб, биттаси шўрлик турмушнинг оғирлигидан ҳасрат қилипти. Четроқда қўриниши бўш-баёвгина, хунуккина, кўзига оқ тушган, калта соқол бир киши ўтирган экан. У жувонмарг воқеа-

навис, сўз ўғирлаб юрадиган одам экан, ўзини ёлғонда-ка уйқуга солиб, мудрагандай ўтирган экан. Бирдан ирғиб туриб кетипти-ю: «Қани юринг, хўп ҳасратни тўк-дингиз, ифвони кўтардингиз!» деб дўқ билан сургалти шўрлик камбағални. У оғзини очиб, ҳайрон бўлиб қотиб қолипти. Соқолигача титрармиш. Атрофдаги одамлар секин-секин тум-тарақай қоча бошлапти. «Бола-чақам кўп, хато қилибман, тақсир, сартарошман, жўжабирдай жонмиз, тавба қилдим, кечириңг!» деб йифламсираб ялинармиш. Гўрсўхта айғоқчи писанд қилмасмиш, нуқул дўқ қиласмиш. Қексалар ўртага тушиб ёлворишипти: «айлансин, болам, ғариба жабр қилма, шафқат қилиш керак» дейишипти. Сурбет айғоқчи ўлгур камбағал боя-қишининг қўлидан маҳкам ушлаб: «Юрасан палисага!» дермиш. Самоварда бир йигит бошини ерга солиб жим ўтирган экан, бирдан ирғиб ўрнидан турипти-ю, айғоқчига: «Бери келинг, сизга гапим бор» деб, четроққа им-лапти, алдаб нима балоларни шивирлаган бўпти. Шу пайтда камбағал деразадан ўзини ташлапти, шартта қочипти. Воқеанавис: «Э-э, қани бу гуноҳкор, қочириб юбординглар, аblaҳлар!» деб одамларни сўкармиш. Отаси ҳар кун қоп-қоп машмашаларни топиб келади. Ҳар кун бир орқа супургини тайёрлаб, бозорга чиқади, уни сотиб бўлгунча арава-арава олди-қочди эшитади. Лекин нарх-наво соатлаб ошиб турганмиш.

— Ҳа, қийин аҳволга қолдик,— дейди онам.— Нарх-наво осмонга сапчишти. Одамларнинг юрагида ғам-ғуссанинг айни тошган вақти. Айғоқчилар ҳар жойга қулоғини суқади-да.

— Бойлар ўлгурнинг пичоғи мой устида. Ҳаммаси қутурган, ҳаммаси олифта, кеккайган, фироқ-димоғли,— дейди Узун Сара қув кўзларини катта очиб, устида кенг ямоқ кўйлак, бошида кир пешонабоғ.— Қирилгурлар данғиллама уйлар, йигирма таноб, ўттиз таноб боғлар, қўш-қўш қўралар солади. Уруш бошланди-ю, ун, ёғ, озиқ-овқат билан савдо қиладиган янги-янги бойлар туғилипти. Ишқилиб, замон бузилди, яқинда эҳтимол охир замон бўлар...

Отин биби замоннинг оғирлигидан, золим подшолардан шикоят қиласди.

— Уламо-авлиёларнинг ҳаммаси пулнинг қули бўлиб келган. Мана кўринг, Себзорда катта бир эшон бор,— сўзида давом этади отин биби,— ўзи авлиё одам, кўп

муридлари бор, лекин хотин қули. Тўртта хотини бор у зорманданинг, бири биридан кўрклиқ. Эшон катта эшон оймни яқинда қўйиб юборди-да, ўн беш яшар попукдай бир қизни никоҳлаб олди. Назр қилинпти бояқиши.

— Э-э,— дейди Узун Сара,— қадимги авлиёлар қолмаган сира, бузилди олам.

Ибодат бувим ҳовлида ғивирлаб, ариқ четларини тескислаб, супуриб, чиннидай қиласди. У шундай ишларни яхши билади.

— Бас-бас! Уламоларга тил тегизманглар, ғийбат иғвонинг фойдаси йўқ. Уламолар шариатнинг қули. Золим бойларнинг, қонхўр пошшонинг жазосини берсин худойим. Ишқилиб, оллонинг буюргани бўлади,— дейди бувим қатъий оҳангда.

Қўшнилар бирпас жим бўлишади. Кейин Узун Сара яна аста сўз бошлайди:

— Ҳасратимиздан чанг чиқади. Турмуш кундан-кун қийинлашиб кетяпти. Фамни ютиб ўтираверамизми, сирасини айтамиз-да.

Энди гап уланмайди. Қўшнилар бирин-сирин тарқалишади. Намозгар яқинлашган. Ойим ўчоқ бошига бориб олов ёқади, озгина пиёздоф қилиб, ёвғон мошхўрдага урина бошлайди.

— Яна мошхўрдами? Чаккага тегди-ку!— дейман онамга зарда билан.

— Қандоқ қилай, бугун палов қилсам бир ҳафта қозон қайнамайди. Даданг ўлгурнинг беларволигидан куйиб кетаман,— дейди онам астагина.

— Қарғама, юрса тирикчиликнинг ғамида юрипти, сенинг, менинг, болаларининг ташвишида юрипти, ўйнаб юргани йўқ. Қаноат қил, яхши хотин сув келса симира-ди, тош келса кемиради,— дейди бувим онамга ўқрайиб.

Мен қовоғимни солганимча, кўчага чиқиб кетаман. Бир тўда болаларчуввос кўтариб, «кепак-кепак» ўйна-моқда. Мен ҳам ўйинга қўшилиб кетаман.

* * *

Халқ ҳаяжонда. Бозорларда, кўча-кўйларда, трамвайларда — ҳамма жойда гап. Подшо ҳазратлари окоп қазиш учун мардикорликка Туркистон ўлкасидан, мусулмон йигитларидан олинсин, деб фармон чиқарган. Губернатор жаноб олийлари Туркистон ўлкасининг бу-

тун вилоятларидағи шаҳарларга, қишлоқларга, дала-
ларга, овулларга бу фармонни етказиб хабар қилмоқда.

Маҳалланинг ҳокими — элликбоши. «Оқ пошшо ҳаз-
ратларининг олий фармони бу, бас, итоат этмоқ фарз.
Оқ пошшо ҳазратлари буюрибдими, берамиз мардикор
йигитларни. Маҳалланинг энг дев, энг бақувват йигит-
ларни, йигитларнинг сарасини ўзимиз ажратамиз», деб
губернаторга ваъда берганмиш ҳамма элликбошилар.
Шаҳар фуқароси асабий ва хафа. «Бойларнинг, савдо-
гарларнинг, муштумзўрларнинг арзандалари албатта
хатда йўқ», дейди ҳалқ.

Бизнинг Говкуш ҳам тўполон, жанжал. Биз болалар-
нинг ҳам аввалги шўхлигимиз йўқ.

«Тақсир, бойларнинг, савдогарларнинг ҳам ўғилчала-
рини битинг рўйхатнинг бошига. Ҳар жойда улар илғор,
қани кўрайлик-чи бу гал!» дейди ҳамма бир оғиздан.

Бошида ёзу қиши олифта ўралган салла, эгнида узун
жуужун камзули, устида ҳамиша кўкрак чўнтакдаги ку-
муш соатнинг йўғон занжири осиғлиқ маҳалламизнинг
гердайган элликбошиси тикандай кўзларини ўқрайти-
риб, қичқиради:

— Халойиқ, тарқал, жўна ишингга. Ҳамма иш олло-
нинг иродаси билан. Бойлар, савдогарлар обрўйимиз,
фаҳримиз, кўр бўлгур гумроҳлар!

— Оллого сиғининг, ибодат қилинг, зероки мушкул-
ларингиз осон бўлғай! — аврайди тўқлардан бири.

Халқ ғамгин, ғазабкор, юраклари эзилган ҳолда
тарқалади. Маҳалланинг бойлари, элликбоши, имом,
казо-казолари аста шивирлашади, маслаҳат қилишади.
Уларнинг тили бир, бир ёқадан бош чиқарганлар.

Бир оқшом, ҳар вақтдагидай, тўсатдан дадам дала-
дан келади.

— Қозоқлар тинчми, ёки у ерда ҳам ғавғоми? — сў-
райди онам ва чаққонлик билан дадамга кўрпача сола-
ди, орқасига ёстиқ қўяди.

— Э, нимасини сўрайсан, қиёмат, ур-сур... Дунё бу-
зилди... Қалай, қариндош-уруғлар омонми? Уларнинг
аҳволи нечук бўлди экан, деб шошилинч йўлга тушдим.
Жуда ваҳима бўлиб кетди далада.

— Қилнинг устида турипти ҳаммаси,— жавоб беради
онам хўрсиниб.

Дадам тинмай носвой чекади, хомуш ҳолда оғир су-
кутда ўтиради.

— Худойим сартга, қирғизга, қозоққа — жамиийки улусга тинчлик ато қилсин, золимларга инсоф, тавфиқ берсин! — дейди бувим кўзларига ёш олиб. — Расий деган мамлакат жудаям олис эмиш, сарт, қозоқнинг ўспиринлари, авжи қирчиллаган йигитлар... совуқда оч-ялан-ғоч қирилиб кетмасин яна, кулфатга қолдик!

Онам самовар келтиради.

— Ҳеч ташвишланма, қорним тўқ,— насвойни туфлайди дадам. — Чой бўлса бас.

Мен қўрқа-писа астагина гапираман:

— Агар Туркистон фуқаролари мардикорликка йигит бермаса, у юртни қонга ғарқ этаман, депти. Тўп-аслача билан қуролланган аскаримни бир ташлайман-у, кулини кўкка совураман, депти оқ пошшо.

Дадам ҳайрон бўлиб, юзимга бир зум тикилади, кейин аста дейди:

— Уруш қурсин-да. У офат! Лекин Некалай айтганини қилади, қўймайди. Йигитларни оламан дейдими, албатта олади. Кўпга келган қисмат бу, асло илож йўқ... — Чойни катта-катта хўплайди.

— Тур, ўғлим Мусавой, отни охурга бойлагин-да, омбордан икки боғ беда чиқариб сол.

Урнимдан сакраб тураман. Отхонага югураман.

* * *

Мактабимиз Иккинчи Оқмачитга кўчган, бу бизнинг Говкуш маҳаллага яқин, чиройли, янги мачит, қадимги вақф жой.

Домламиз ҳар кун ваҳимали янги-янги хабарлар келтиради.

— Болалар, чироқларим? — дейди домлам ғоят хафа ҳолда. — Динимиз муқаддас дин. Ёлғиз оллога ва расул аъзамга сидқидил билан ибодат қиласайлик, сифинайллик. Ёлғиз оллога ишонамиз, ихлос билан динимизни дилда маҳкам тутамиз, юрагимиздаги пок муҳаббат билан бирга асраймиз. Барча мушқулотлар осон бўлсин. Қани, шогирдлар, оллонинг номи билан, гулдурос билан бошлайлик дарсларни!

Ҳаммамиз астойдил шавқ билан, диний ҳисларга берилиб, томоқлар қақрагунча, овозлар бўғилгунча ўқиймиз.

Мактабдан гузар айланиб қайтаётганда, Баландмачитда жанжал, суронга дуч келамиз.

— Нимага жанжал кўтарасан, дейсиз. Кўтарамиз жанжални! Камбағаллар, косиблар, қашшоқлар, ғариблар барчамиз «дод» деймиз! Нега тўқларнинг, катта тўраларнинг, бойларнинг олифта бойваччалари қолади-ю, биз кетамиз азобга?! Йўқ, бундай бўлмайди иш, улар ҳам борсин, биз билан бирга борсин, ана шунда чурқ этмай кетаверамиз, кўпга келган тўй деб жўнаймиз. Хўш, нега олясиз?—қичқиради ғазабдан тутақкан бир жасур йигит.

— Болам, инсоф қил, чироғим,— элликбошига ялианди бир кекса.—Камбағалмиз—майли, ноҷормиз—майли, лекин нега пулдорларнинг ўғилчалари четда қоляпти, қани айт?

Бирпас жим ўйланиб туради-да, элликбоши кейин асабий ҳолда бўғилиб қичқиради:

— Пасткашлар, ҳаромилар, безбетлар, тарқалинглар! Ҳозир палисага хабар қиласман, инларингга даф бўлинглар!

— Осиб юбор-э!— қичқиради бирор ҳалқ ичидан.— Зулмдан ўлдик, зарра инсоф борми сизларда?! Қатра виждон борми?!

— Дод! Улдик Некалайдан, золим тўралар дастидан ўлдик!— қичқиради аёллар. Улар турмушдан нолийдилар, бойлар ва золим амалдолардан зорланадилар, қарғайдилар.

Элликбоши қўрслик-қўполлик билан хотинларни жеркиб ташлайди, аммо хотинлар бўш келишмайди:

— Бола бермаймиз!

— Ўзинг бор, гўрсўхта!

— Камбағалларга шу ердаги азобу уқубатлар ҳам етади. Мардикорликка бойваччалар борсин!

— Ҳа, ҳа, тўқлар борсин!— қичқиради аёллар.

Элликбоши қизариб, хотинларни сўкади:

— Йўқолинглар, шармандалар, уйда ўтириғлар!

Тошкентнинг тўрт даҳасида, ҳар маҳаллада шундай ғавро. Шаҳар оловда, ҳалқнинг ғазаби баланд. Ўрта Осиёнинг бутун шаҳарлари, бутун қишлоқлари зилзилада. Катталардан эшитар эдим ҳаммасини.

Халқ элликбошилар ҳақида турли-турли қўшиқлар ҳам тўқиган. Мана эсимда қолганлари:

Сайдаҳмад томинг баланд,
Томингдан номинг баланд.

Иигитларга қўл қўйган,
Падарингта минг лаънат!

Бахмал пўстин оғир деб,
Отга солган Сайдаҳмад.
«Иигитни биз берамиз» деб,
Хатга солган Сайдаҳмад.

Ассалому э алайкум,
Омонмисиз, элликбоши?
Мардикорни мен берай, деб,
Қўл қўйдингиз, элликбоши.
Бизларни олиб пулларга сотган
Хотин талоқ элликбоши!..

Катта боёнлар, чор ҳукумат вакилларидан бошлаб
элликбошиларга қадар барчаси ишга тушади.

Олови кўксига тиқилиб турган бир ёнар тоғдай Тошкент чайқалиб кетади, бирдан ғазаби ёрилади.

Эрталаб барвақт боққолдан беда олиш учун Баландмачитга тушаман. Гузар асабий, серғалва. Халқ Шайхантовурдан, Себзордан, Кўкчадан Олмазор томон оқмоқда. Хотинлар оқ пошшони қарғаб, дод-фарёд билан йиглаб эрлар билан бирга бормоқдалар.

Дўконини шошилинч йигиштираётган боққолдан ялиниб-ёлвориб олган тўрт боғ бедани елкамга ташлаб, уйга югураман.

Отнинг охурига бедани иргитаман-да, эшикка отиласман. Кир ювиб ўтирган онам орқамдан қичқиради:

— Яна қаерга, дайди, отнинг тагини тозаламайсанми?

Жавоб бермасдан кўчага чопаман.

Олмазор кўчасида кетма-кет борган сари қалинлашиб кетаётган тўда-тўда одамлар орасидан гоҳ югуриб, тоҳ тез-тез юриб ўша ердаги оқ уйга — полиция маҳкамасига етаман. Одам қалин. Оломон ғазабда. Маҳкаманинг кенг боғ-ҳовлисининг яшил бўёқ билан сирланган панжараларига ёпишган одамлар ғазабланиб қичқирадилар:

— Лаънати золимлар, бермаймиз болаларимизни! Некалай йўқолсин!

— Жувонмарг бўлсин, дод дастидан! — жабр-зулмга қарши дадил қичқиришади аёллар.

Аёлларнинг йифи-сифиси, қарғиш аралаш фарёди,

өрларнинг сўкиш-лаънатлашлари еру кўкка сифмайдиган ваҳимали, суронли, зўр исён.

Маҳкаманинг деразаларидан, эшигидан ранглари ўчган, юзлари ваҳимадан бужмайган тўртта-бешта миршаб кўринади.

— Йўқол, гумроҳлар, лаънатилар! — тупугини сачратиб қичқиради миршаблар.

Уларни ҳеч ким писанд қилмайди. Эрлар, хотинлар ғазаб билан, ҳайқириқ сурон билан панжарани қарсиллатиб ёриб маҳкаманинг кенг ҳовлисига кирадилар, деразаларга, миршабларга ҳеч нимадан тап тортмасдан тош отадилар. Миршаблар қўрқиб ичкарига яширинишади ва панада туриб ўқ узадилар. Оломон бир оз чекинади, аммо бирдан қаҳри-ғазаби ортиб яна ҳаяжонга келади, тағин дув қайтиб, олга сурилади. Халқ тўлқини қайнайди. Бошларидан оёқларига қадар чанг босган эски-туски паранжиларда хотинлар, баъзиларининг сочвонлари орқага ташланган, юзлари очиқ.

— Хоинлар! Муттаҳамлар! Оқ пошшога ўлим! Золимларни янчиб ташлаймиз! — қичқиради омма ғалаёнда.

Золимлиги билан машҳур Мочалов деган полицмейстер эшикни очиб ташқарига чиқади, у ғазабда турган халқ қаршисида оқариб кетади-да, шошилганча ўзини ичкарига олади, эшикни таққа ёпди.

Эски шаҳарликларнинг ҳаммаси уни яхши танийди. Кўриниши жойида, погонлари савлатли, устида яхши форма, кенг яғринли, шоп мўйлов, лекин қип-қизил юзидан заҳар томган, ҳамиша қовоғи солиқ, баджаҳл. Мочалов кўчада юрганда қарилар, ёшлар боққоллар савдогарлар, самоварчилар, ишқилиб дуч келган ҳар кимса қўрқа-писа дарров салом беради. Доимо қўлида учи ингичка махсус қамчи. Мабодо бирор финг дегудек бўлса, қамчини билан шарт-шурт уриб савайди. Бу ишга у мисли йўқ моҳир. Агар бирор билмасданми, кўрмасданми салом бермай ўтиб кетса ҳам «Қизингни...» деб саваб қолади. (Чоризмнинг ашаддий или эди у). Мен уни жуда яхши биламан, кўчада учратганимда бир зум тўхтаб қотаман-да, «ассалом» дейман, лекин ичимда-ку, астойдил сўкаман ўзини.

Омманинг исёни борган сари тошади, маҳкамани халқ қаттиқ тош бўрёнга тутиб, ҳамма деразаларни синдиради. Тўсатдан янги шаҳар томондан қилич тақ-

Қан отлиқ казак солдатлар етиб келади. Мочалов уларни шошилинч равишда чақириб олган. Қиличлариниң қинидан сууриб казаклар бирдан халқ устига бостириб келади. Тарс-турс ўқ отиб, оломонни ҳайдайды. Хотинларнинг ёниб қарғашлари, йифилари, эркаклар-

нинг кинли ҳайқириқлари, сўкишлари янграйди. Йиқилганлар, ярадорлар, ўлганлар кўп. Халқ ноилож, халқ қуролсиз. Баъзи бир ёшларнинг қўлида пичоқлар ялтираб кетади. Оломоннинг зич тўдаси бузилади, мен йиғлаб, маҳкама боғидан чиқаман, халқ билан бирга чекинаман. Полиция қўзғолонни даҳшатли ва шафқатсиз равишда босади.

Уйда ойимга, бувимга, қўшниларга кўрганларимни батафсил айтаман. Маҳалла аҳли, хотинлар, эрлар фақат шу даҳшатли воқеа устида гап юритишади. Ҳамма изтиробда. Губернатор оқ пошшога телеграмма қоқиб ижозат сўраганмиш, «сартларни қонга ғарқ қиласман, шаҳарни ўртаб, кул тепага айлантираман,» деганимиш, каби хилма-хил миш-мешлар...

Девордан Роҳат келиноиӣ кўринади:

— Фаффорингиз кўчадан яна гап топиб келди. Тошкентни замбаракка тутишармиш. Шўримиз қурсин, нима қилдик?— дейди у ранги ўчган ҳолда.

Бувим айвонда кўрпа-ёстиқ қилиб чўзилиб ётибди, у икки-уч ойдан буён бемор — фалаж бўлиб қолган.

— Далага жўнаганимиз маъқул эди-ю,— дейди бувим ойимга қараб,— от-улов қани, у ерда ош-ноннинг иложи йўқ. Қариндошлар хоҳлайдими, хоҳламайдими... Узимнинг ётишим, аҳволим бу, Тошкентни ўт олса ҳам ўтирамиз-да, на чора?..

— Йўқ, таваккал!— дейди онам.— Үлдими ҳукумат, озгина тўполон учун шундай шаҳри азимга ўт қўйдирса?

— Хавф-хатар жуда катта,— дейди бувимнинг ёнида ўтирган Узун Сара,— боёнлар, қорни катталар аравада, отда, извошда секин-секин боғларига, далаларига жўнаб қолишаётпи, қийин-қийин камбағалларга қийин, Тошкентни ўт олса ҳам, ер ютса ҳам чўкиб ўтираверамиз.

— Ҳа, бошга келганни кўз кўради. Кўпга келган тўй-да,— дейди қўшни кампир.

Узоқ ҳасратлашиб, қўшнилар бирин-сирин уйларига тарқалишади.

Кечқурун мен гузардан айланиб келаман. Гузарда халқ аввалгидан сийрак, боққоллар унда-бунда. Лекин Юсуф гаранг бемалол бедасини сотиб ўтирибди. Қайдандир ҳаллослаганича Турғун етиб келади.

— Кўринмадинг, Мусавоӣ, жуда тӯполон бўлди-да.

— Эҳ-э,— дейман жиддий тусда,— авжи тӯполонда мен ўшатда эдим, изладим, сени топмадим-ку?

— Ҳа, кейинроқ бориб қолдим,— дейди Турғун чаккасини қашиб.— Лекин хотинлар бўш келмади. Иккита аёлга ўқ тегиб, қонга беланиб қолишиди. Ҳа, ўзим аниқ кўрдим. Халқ мажақланди, кўплари отларнинг туёқлари остида майиб бўлди. Ўққа учганлар озмунчами!..

Мен қовоғим солиқ, хафа ҳолда дейман:

— Тошкентга ўт қўйишармиш, ростмикан бу гаплар, Турғун?

— Э, мишиш гап,— жавоб беради Турғун катталардай.— Бойлар, шаҳардан бошларини олиб қочяпти, пайқадим. Дадам бўлса уйда ўтириб, нуқул намоз ўқииди, йиғлаб, алланима дуоларни пичирлайди, худота сиғинади. Баччағар миршаблар аввалгидан баттар қутуряпти. Ҳуллас, зулм ошди, жон ҳалқумга келди, ўртоқ. Тоққами, даштгами кетмаймизми? Нима дейсан? Беғалвагина юрардик-да?

— Э, овсар, жонинг ширин-а? Юртга келган жафони бирга тортамиш,— дейман Турғунга.

Шу топда гурс-гурс қадам ташлаб бир тӯда пиёда солдатлар аравага ортган замбараклар билан Эски шаҳар томонга ўтиб кетади.

Гузардаги одамларнинг қовоқлари солиқ, жим ўтирадилар. Бизлар ҳам чурқ этмай уйга жўнаймиз.

Кўрганларимни онамга бир-бир айтаман.

— Олло таолонинг ўзи раҳм қилсин, бошимиздан кулфатларни даф қилсин!— дейди онам узун уҳ тортиб.

Фаффор aka овозини баланд қўйиб ҳовлисидан гапиради:

— Қўрқманлар, ҳаммаси пўписа. Ҳукумат ўлдими, Тошкентдай шаҳри азимни куйдирадими? Ўзигаям шаҳар керак!

Биз бир оз тинчланамиз. Аста, узоқ гаплашиб ўтирамиз. Қўрпаларни эндиғина ёйиб, ётишга тайёрланар эканмиз, дадам кириб келади. Ойим ва мен кўрган, эшитганларимизни айтамиз. Дадам жим, сўзсиз ерга қараб узоқ ўтиради.

— Шаҳар жуда хавф-хатарда, сабр қиламиз, таваккал...— дейди секин.

* * *

Эски шаҳардаги машҳур хонақога солдатлар тўпланган. Эртаси соат ўн бир-ўн иккиларда у ерга Турғун иккаламиз қўрқа-писа борамиз. Солдатлар у ёқ-бу ёққа юриб туришибди. Секин қочамиз.

Хотиримда йўқ, солдатлар икки-уч кундан кейин Янги шаҳарга қайтиб кетди чоғи.

Николайнинг айтгани бўлади. Ўрта Осиё халқларининг йигитлари камбағал, меҳнаткашларнинг болалари чертиб сараланди.

«Оқ пошшо ҳазрати олийларига ихлос билан хизмат қилинглар, гуноҳларингизни юvasизлар, оқ пошшонинг ҳиммати кенг, сизларни кечирадилар», деб халққа вай-сайди мингбоши ва элликбошилар.

Шундай қилиб, золим Николайнинг яна бир зулми халқнинг қалбини қон билан, дард билан тўлатади.

* * *

Бизнинг маҳаллада ҳам мотам. Сафарга тайёрланган йигитлар йифи-сифи қилиб, қариндошлари билан, бола-чақалари билан хайрлашадилар. Кўчамизда қиёмат, сурон. Мен, Турғун, Аъзам, Аҳмад бир тўда ўртоқларимиз билан Баландмачит гузарига тушамиз. Одамлар отлиқ, арава, трамвайдা, аксари пиёда вокзала қараб кетмоқда. Биз ҳам эргашамиз. Турғун бўлса трамвайга осилиб жўнаб қолади.

— Князнинг боғи олдида сизларни пойлаб турман,— деб қичқиради бизга у трамвайда кетатуриб.

— Хумпар шум-да, а?— кулади Аъзам.

— Шарақ этиб шапалоқ ейди кандўхтирдан,— дейди Аҳмад.

Юра-юра чарчаб князнинг боғига етамиз. Узоқдан, боғ олдидан у ёқ-бу ёққа юриб бизни кутиб турған Турғунни кўрамиз. Аъзам уни уришади.

— Нима бўпти, маза қилиб келдим, кандўхтири ҳам кўрди, индамади,— дейди Турғун мақтаниб.

— Ёлғон ҳаммаси,— дейди Аҳмад.— Агар кандўхтири кўрса, терингни шиларди.

Князь боғини, тўхтаб-тўхтаб, панжарасидан томоша қиласиз. Дарахтлар юксак, қуюқ кўланкали озода хиёбонлар... Ҳашаматли кўркам сарой... Ҳавасимиз келади.

Бир киши сув сепиб юрибди. Эшик олдида ярақлаган ажойиб юмшоқ извош. Йилтираган икки асов аргумоқ ер тепади. Олифта кийинган извошли рус йигит кекка-йиб ўтирибди.

Биз секин извошга яқинлашамиз. Эшикда турган қоровул гулдироқ йўғон товуш билан қичқиради:

— Жўналаринг! Нима қилиб юрибсанлар?! Князъ чиқиб қолса борми!

Биз қочамиз. Шу тариқа унда-бунда тўхтаб, ҳориб, ахир вокзалга етамиз. Вокзалда боқдоллар, магазинлар, сув сотадиган дўконлар кўп. Водопроводдан гал-ма-гал тўйиб сув ичамиз, жуда чанқаганмиз.

Вокзалда одам қалин, йиғи-сиғи, тўполон. Биз одамлар орасида юриб, ўзимизнинг Говкуш маҳалла йигитларини узоқ қидирамиз, лекин тополмаймиз. Амакимнинг ўғли, ёш йигитча, Мўмин акам ҳам жўнаб кетяпти. Мен йиғлаб, уни излайман, тополмайман.

Паровозлар пишқириб туради, гоҳ-гоҳ бирдан гудок чалиб юборади, чўчиб тушамиз.

Бир четда бир тўда қозилар, уламолар туришибди. Улар орасида биттаси нотиқлик қилмоқда, узоқдан эшитаман:

— Подшоҳ ҳазрати олийлари ҳозир зўр муҳорибада, бошларида кўп мушкулотлар бор, садоқат билан ишлагайсиз, йигитлар!

Яна алланималарни гапиради, эшитолмайман.

Тўсатдан поезд қўзгалади. Йиғи-сиғи авжига чиқади. Поезд ғиз этади-ю, кетади-қолади. Мен қичқириб йиғлайман.

— Бас, йиғлама, бир кун аканг келиб қолади,—дэйди Аҳмад елкамдан қучиб.

Кўздан йўқолган поезд орқасидан қараб узок турдамиз.

— Кетдик, қорин ҳам шундай очдики, пиёзнинг пўсти бўлиб кетди,— дэйди Турғун бизни кетишга қистаб.

Халқ яна отда, трамвайдаги пиёда жўнайди. Ҳамма мотамда.

Чарчаб келсам, ҳовлида йиғидан кўзлари хун бўлган Тожи бувим Мўмин акамни гапириб, ҳасрат қилиб ўтирибди.

— Кеч қолдинг-э, жуда хавотир олдим, вокзалгаям бордингми? Мўмин акангни кўрдингми?— сўрайди онам мендан.

Бир зум ўйланиб қоламан, кейин юзимга тикилиб турган Тожи бувимга қараб гапираман:

— Кўрдим, Мўмин акамни қидириб кўп йигитдар орасидан топиб хайрлашдим, ҳаммага салом дегин, яқинда келиб қоламиз, хафа бўлишмасин, деди Мўмин акам.

Тожи бувим ҳўнграб йиғлаб юборади.

Бувимнинг ва онамнинг турли-туман саволларига калта-калта жавоб бераман, кўрган воқеаларим таас-суротида узоқ сукутда ўтираман, қулоқларимда халқ-нинг гулдурос овози...

Дадам ҳам вокзалга борган экан. Қеч, хафа ҳолда чарчаб, уйга қайтади. Эртаси саҳарлаб, тағин далага жўнайди.

* * *

Домлам қуръон ўқийди, беморларга даво, деб лагани-чаларга, коса-пиёлаларга дуолар битади, қори болалар шўхлик қилса шақ-шақ уради, чарчаганда бирпас муд-раб ҳам олади. Қоронғи туша бошлаганда, намозшомда бизни озод қиласди.

Бир вақт мен Сўфи Оллоёрни ўқиётганимда, зимдан қулоқ солиб ўтирган домлам:

— Сувдай силлиқ ўқийсан, балли-балли, ўғилчам!— дейди кулиб.

— Сўфи Оллоёрни уч карра ўқиб туширдим, кўп ғазалларини ёдан ҳам биламан!— жавоб бераман уялиб.

— Ростданми!— сўрайди домлам таажжубланиб.— Пишиқсан-да ўзинг ҳам, боракалло! Эртага Навоийни бошлаймиз. Лекин шарт шуки, ёғлиқ ош, бир сават нон, кейин сурати каттакон пул, уқдингми?— илжаяди у.

Кечқурун онамга ялинаман. «Хўп» дейди онам, лекин бирпас сукутдан сўнг:

— Қимматчилик, болам, домланг қурмагур паловни яхши кўради, биламан, лекин әплаштиrolмайман, бир сават кулча билан беш сўм пул бераман, майли...— дейди онам орқамга қоқиб.

Эртаси бир сават нон билан, хотиримда йўқ, беш сўмми пул беради онам. (Пулнинг қадғи кундан-кун кета бошлаган). Жилдимга Навоий ғазалиётини солиб, мактабга хушнуд жўнайди.

Домлам қўлимдан китобни олиб олдидаги пастак тахта курси устига қўяди-да:

— Қани, бошлаймиз, бисмилло!— дейди ва салмоқ билан битта-битта ўқий бошлайди.

Мен эргашаман:

Ашрақат мин акс шамсил-қаъси анворул-худо,
Ёр аксин майда кўр деб, жомдин чиқди садо.

Файр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синфон сафол,
Жом ўлур гетинамо Жамшид, ани ичган гадо.

Кўнглим ёришиб равшан бўлиб кетади, рамзлари, ҳикматлари, пишиқ рангдор қофиялари гўё кўнглимга тўлади. Байтлари ишқий, фалсафий, чуқур мазмунли.

— Навоийнинг ғазаллари ишқий, аммо у оллонинг ошиқи, шу сабабданким, байтлари пок муҳаббатни куй-лайди. Ўқий бер, бориб-бориб тушунасан,— дейди домлам.

Ҳақиқатан, Навоий менда пок севги яратади. Унинг шеърларини завқ билан, чуқур ҳис билан ўқийман. Пок муҳаббатни, чуқур маънони, ёқимли ҳисни илк дафъа Навоийдан ўрганаман.

* * *

Яна баҳор. Дарахтлар секин-секин куртаклана бошлиған. Косиблар, уларнинг халфа, шогирдлари баҳорни айниқса яхши кўрадилар. Дехқонлар бўлса тоқатсизлик билан баҳорга интизор.

Баҳор серзавқ, рангдор фасл. Ҳали қарасангиз тофлардан карвон-карвон булувлар келади-да, ёмғир сел бўлиб қўйилади, ҳали қарасангиз, дарров булувлар тарқалади, осмон ойнадай мусаффо бўлади. Кулган қуёшдан олам ярқираб кетади.

Маҳаллада болалар томма-том юриб, варраклар, катта, баҳайбат қуроқлар учирадилар. Мен ҳам, одатдагидек, ашаддий варракчиман. Мактабдан келасолиб нари-бери қуюқми-суюқми бор таомдан тамаддиқ қила-ман-да, нарвондан томга ғизиллаб чиқиб, қуроқни учи-

раман. Мабодо қуроғим йиртилса борми, дарҳол ҳужрага тиқилиб, янгисини ясашга киришаман. Савағични боққолдан олиб келаман, ширачни ялиниб-ёлвориб бобомдан оламан. Лекин қуроқни савлатли ва чиройли ясашга уринаман. Агар ҳаво варракбоп бўлиб шамол турса, варракни шошиб-пишиб ширачлайман-да, қури-масданоқ кўтариб томга югураман. Шамол турганда қоронги кечаларнинг қоқ ярмисида бўлса ҳам чиллакдаги ипнинг ҳаммасини қўйиб, устунга боғлайман ва қуроқнинг вағиллаб учганини завқ билан эшитиб ўтираман.

Агар биронтамизнинг қуроғимиз узилса, болаларчуввос кўтарамиз. Айниқса узилган қуроқ бошқа маҳалладан бўлса мен ва ўртоқларим у тушар-тушмас талашиб-тортишиб талон қилиб олишга шошиламиз. Окмачитдан, Дегрездан қуроқ эгалари томма-том ошиб, юргурганча келишади. Ана шунда бўлади жиқ-жиқ муштлаш, уриш, жанг!..

Бир куни, мартнинг бошларидамикан, жума куни шекилли, эрталабдан гузарда ўйнаб юрарканман, катталар орасидан чақмоқдай бир гап қулоғимга чалинади:

- Некалай тахтдан тушди!..
- Золимдан қутулдик!
- Тожи-тахти парчаланди!
- Даф бўлсин Некалай, очликдан, муҳтоҗлиқдан ўлдик-ку!

Дув-дув гап.

Генерал-губернатор халққа Петроград воқеаларини билдирамай, биринчи кунги телеграммаларни босиб ўтирганига қарамасдан, халқ бор гапни билиб олибди.

Эртаси чойдан кейин шошиб кўчага югураман. Гузарда ҳар кимнинг сўзига қулоқ соламан. Бирдан Хадрадан зиёлиномо одамлар кўринади. Ораларида битта-яримта косиблар, камбағаллар ҳам бор. Чала-чулла аллақандай музика эшитилади, унинг оҳангини ҳам пайқаб бўлмайди. Оркестр яқинда расм бўлган, музикачилар халқдан чиқсан ҳаваскорлар.

— Тавба, музика деган нарса чиқибди-я, эшиитдингизми?—сўрайди бир боқол иккинчисидан.

— Епираў!— дейди фақат иккинчиси ёқасини ушлаб.

— Битди истибод! Қонхўр, золим Некалай даф бўлди! Яшасин вақтли ҳукумат!— қичқиради зиёлилар ва янги шаҳар томон ўтиб кетадилар.

Бизнинг гузар халқи ҳам дув-этиб янги шаҳар томон йўл олади, биз бир тўда болалар уларга эргашамиз.

Янги шаҳарда рус ишчилари, рус зиёлилари кўп.

Нотиқ, бир рус ишчи ҳарорат билан, завқ билан ниманидир гапирмоқда. Русчадан бирорта сўз билмаганимдан, ҳеч нарса англамайман. Фақат одамларнинг кўзлари ва юзлари ифодасидан бирор нарса англашга тиришаман.

Уйга ҳориб пешинда қайтаман ва кўрган-эшитганинни бир-бир онамга гапириб бераман.

— Хуллас, ифлос, бадбаҳт, золим Некалай таҳтдан ағанади, жаҳаннамга кетди, эшитдимки, вақтли ҳукумат деган нарса мамлакатнинг жиловини қўлига олармиш...

— Эшитдик, эшитдик, қўшнилардан эшитдик, Роҳат ҳам топиб келди бу гапни. Жувонмарг Некалай даф бўлди, ажаб бўлди!— дейди онам бувимга қараб.

* * *

Вақт, замон, воқеалар буюк суръат билан кетмоқда. Бойлар, ер эгалари, савдогарлар аввалгидан бадтар қутурмоқда. Дабдабали, ҳашаматли тўйлар, базмлар, зиёфатлар, айшу ишратлар тинмайди. Лекин халқ юпуняланғоч, камбағаллар, етим-бечоралар бир бурда ионнга зор. Уламолар бўлса вақфдан катта-катта даромад олади. Муваққат ҳукумат, бойлар ва ер эгалари деҳқонларни, ишчиларни алдайди. «Урушдан кейин, буюк ғалабаларга етишгандан кейин ер-сув масаласи ҳал бўлади», деб ёлғон ваъдалар билан буларнинг қўйниларини пуч ёнғоқча тўлдирадилар.

Уламолар ва жадидлар низо чиқариб, жанжал, урсур тўполон кўтардилар. Арабча, форсча гаплар, ҳайбатли диний иборалар билан жар соладилар. Уламоларнинг мураккаб тилига халқ тушунмайди.

Жадидлар: «Миллатни маърифат йўлига соламиз, Туркистон ўлкаси муқаддасдир, боёнларимиз йўл бошлилайди!» деб айюҳанинос соладилар. Жадидлар билан бойлар «Шўрайи ислом»ни ташкил қиласди. Уламолар эса «Уламо жамияти» деган диний жамиятни ташкил қиласди.

Эс-эс ёдимда, июнда думага сайлов бўлади. Сайлов қизғин талаш, жанжал билан давом этади. Бутун ула-

мо оёққа туради. Тескаричи руслар, бойлар уларга қўшилиб бирга иш кўради. Халқ тушунмасдан уламолар ташвиқотига учади — авомларга дин бўлса бас. Уламолар ташвиқотга астойдил киришади. Шундай қилиб булар эски шаҳарда ниятларига эришадилар.

30 июль куни. Баландмачитда тумонат халқ сайловга йиғилган. Сайлов натижасидан мамнун уламолар «Иброз ташаккур» деб, бир ташаккурнома босиб тарқатадилар. Болалар, ўртоқларимдан бири «ўқи» деб менга бир нусха тутқазишади. (Мазмуни диний экани-

ни биламан, лекин тафсили хотирамдан чиқиб кетган. Яқинда онамдан қолган эски китоблар орасидан қи-дириб топдим, тубандада келтираман):

«Ҳамдлар ўлсин. Диёнатпарвар, ғайрат ва ҳамият эгаси бўлган Тошкент мусулмон аҳолиси ушбу 1917 йилда 30 июль гиласни сайловида ўз зиммаларига ло-зим ва вожиб бўлган миллий вазифаларни ва муҳим бурчларни ўтаб дунёда раҳбар ва охиратда шафоатлари мамул бўлган ва умидланган уламо киромларин изла-ридан юруб ва деган сўзларига балтуъ ва **алргуба** амалда бўлунуб ҳусн-эътиқод ва самим қалб ила ҳар бир маҳалла аҳиллари ўз участкалариға эрта билан соат 9 дан ҳозир бўлуб қўлларидаги сайлов конвертини азиз имонларидек маҳкам сақлаб, неча маккор ва фре-гарларни шайтонат васвасасиға қулоқ бермасдан камол сабр ва матонат ила тўрт ва беш соат тўхтамакка тўғ-ри келса ҳам калалат ва малолатга йўл бермасдан деҳқонлар саҳродан тушуб кору борларини ва аҳл ва аёлларини ёлғуз худоға тобшуруб мўйсафидлар эса ёшлардек бетоблар эса тандростлардек бир-бирларига озорсиз жанг ва жадал қилмасдан ушбу издаҳом ва қўрқинч бўлған оғир сайловни ниҳоят тинч ва ғоят осойишталик ила ўткарулари ва келажакда бахтиёр ва масудона яшамоқлари учун ўз манфаат ва фойдала-ри қаю тарафга давуш бермакда эканин ақл ва виж-донлари илан ўзлари билиб ўшал тараф исфискасини ўз ихтиёру рағбатлари ила қабул айлаб, молик бўлған соқаларини ҳеч аҳдидан икроҳ ва ижборсиз ўз жойига тобшурурлар.

Боракалло, яшасун ҳақиқий мусулмонлар ва сами-мий диндошлар, қутлуғ ўлсун ҳурият кунларингиз ва муборак ўлсун янги думаларингиз».

Тили ҳам, мазмуни ҳам ҳалқа ёт бўлган бу узун-дан-узоқ мурожаатнома билан уламолар меҳнаткаш-ларни чалғитиши, курашдан четга тортишини кўзлар эди-лар. Улар динни қуорол қилиб ҳалқни алдашга, авраш-га моҳир эдилар.

Фожиали кўнлар. Уламолар ҳамма ёқни әгаллаган, бутун ишни бошга кийган, жадидлар бўлса бутунлай буржуазия билан оғиз-бурун ўпишган, улар «Миллат!» деб вайсайдилар, лекин бутун нажотни буржуазиядан кутадилар.

* * *

Аравада кетмоқдаман. Аравакаш мулојимгина, яхши чол. Бақувват, семиз қорабайир от қўшилган аравага ёзги қизил олма ортилган. Вақт пешин. Қуёш ёл-қини тошқинда, дим ҳаво нафасни бўғади, аравада лоҳас бораман. Йўлда билқ-билқ тупроқнинг чанги от туёқларидан, арава ортидан булутдай кўтарилади. Осмондан нур сели ёғади. Қўкатлар, ўсимликлар сарғайиб, қовжирай бошлаган. Қаршидаги улуғвор тоғлар, уваларни томоша қилиб, хаёлга ботган ҳолда, аравада лиқиллаб, ланж бораман.

— Ота, иссиқ жуда даҳшатли-ку, бекат олисми? — сўрайман пешона теримни артиб.

Устида кир яхтак, бошига кир қалпоғини бостириб кийиб олган, қотмадан келган, сийрак соқолли аравакаш эринчоқлик билан жавоб беради:

— Бекат узоқ, ўғлим, пича сабр қил, авжи саратон. Майли исисин, арпа-буғдой, жамики мевалар авжи пишадиган вақт, майли, чирогим, исисин. Қуёш зўр ҳикматли нарса. Иссиқнинг фойдаси кўп. Беморлар қумга, тупроққа тушиб, дардига даво топади. Ишқилиб, ҳамма нарсага қуёшнинг нафи тегади, бебаҳо нарса.

— Ота, бекатни сўраяпман, қанча чақирим қолди? — дейман яна тоқатсизланиб.

— Олис, сабр қил! — дейди чол отни қамчилаб.

Бир оз сукутдан кейин кулимсираб гапиради:

— Ашула айт, ёки қуръони каримдан таъсирили бир сурани ўқиб юбор. Мен етим қолиб, мактаб юзини кўрмадим, ўғлим, — дейди у ўксинган оҳангда.

Мен уйқудан уйғонгандай бирдан ёришиб кетаман.

— Қуръонни такрор-такрор ўқиб зерикканман. У бошдан оёқ бутун арабча, тушунмаймиз, ота, маъносини кўпчилик домлаларнинг ўзлари ҳам билишмайди. Кўшиқ айтишни сира билмайман, уқувим йўқ.

— Тавба, овозим кепчик дегин, ука! — кулади чол.

Мен чолнинг гапидан таъсиранаман, жиддий тусда дейман:

— Ота, бир воқеани гапириб бераман сизга, ҳақиқатан бошимдан ўтган, чин нарса.

— Қани, гапир, — дейди аравакаш қизиқиб.

— Бир кун дадам хат ёзиб мени Янгибозорга чақирди. Мен жуда суюндим, тезроқ жўнашнинг пайига туш-

дим. Бозорда дадамнинг ўша томонда туродиган яқин бир ошнасини кўриб қолдим. Бозордан жуда келишган жийрон от олган экан. Шу отда кетишинг мумкин, деди. Янгибозорда отни ўғлига топширишимни уқтирди. Кечқурун отни бизнинг ҳовлига олиб келадиган бўлди, от минишни биласанми, деб қайта-қайта сўради. «Э, билганда қандоқ!» дедим керилиб. Дадамнинг ошнаси хахолаб кулди. Кейин Хадрада туродиган янгибозорчи Қосим чўтири деган бир аравакашни қидириб бориб йўлиқдим. У, эрта-индин Янгибозорга жўнайман, деган эди. Яғриндор, мўйловли, бароқ қошли, баджаҳл киши эди. Овқат еб ўтирган экан: «Кел, ўғлим, дадангга хат олиб келдингми?» деб сўради шўрва лиқ тўла катта бир косани бошига кўтариб. Бир четда урвақа-чурвақа бир тўда болалари талашиб-тортишиб ҳандалак ейишяпти. «Шўрвадан опке, ҳей, қаердасан? Мусавой келди!» деб қичқирди ошхона томонга қараб, «Раҳмат» дедим. Ҳозир овқатланиб келганимни айтдим. Кейин муддаога ўтиб, Янгибозорга қачон кетишини сўрадим, кимдан от топганимни айтдим. Мени бирга ола кетишини илтимос қилдим. «Ўша қашқа бурун от бердими-я? Зиқнайам одамгарчилик қилишни билар экан!» деб масхара қилди. Кейин эртаси барвақт тайёр бўлишимни уқтирди, бирга жўнайдиган бўлдик. Жуда суюниб уйга қайтдим, ойим ҳам ҳамроҳ топилганига хурсанд бўлиб, дарров мени сафарга тайёрлаш тараддудига киришди. Қувончимдан теримга симфай Турғун деган ўртоғимнига югурдим. Отасининг бир нимадан жаҳли қўзиб, ўртоғимни хўп савалаб, кўчага чиқиб кетган экан. Қолови солиқ, кўзлари жиққа ёш. Ҳайрон бўлдим, нима гап ўтганини сўрадим. Ўртоғим бирдан кулиб юборди, ўзи жуда серзавқ дали-фули, шўх бола. Қўлини силтади: «Э, қўявер, дунёнинг шундай даҳмазалари кўп. Ўзинг ниманинг ташвишида юрибсан, хумпар?» деб сўради мендан. Эрталаб саҳарда Янгибозорга жўнашимни, кулинг ўргилсин жийрон от топганимни мақтаниб гапирдим. «Ростданми, йўғ-э!» деди, ишонқирамади ўртоғим. «Худо урсин, ҳали кечқурун кўрасан, уҳ, отки, оламда якка!» дедим ҳовлиқиб. Бирпас ўйланиб қолдим, кейин яна тўқишига тушдим: «Дадамнинг ошнаси, қалин дўсти бозордан олган янги от, қозоқ оти, таърифи зўр, улоқ чопса биринчи эмиш пойгада, фир этармиш-у маррага ўзи биринчи бориб туармиш отни

олдига туширмасмиш, барча оломон офарин дермиш» Турғун ҳайрон бўлиб қолди. Шу тобда бир тўда ўртоқларим аллақаёқдан келиб қолишиди. Янгибозорга кетаётганимни уларга ҳам айтдим. Болалар индашмади. Ўйинга киришиб кетдик. Дадамнинг ошнаси отни ҳуфтонда ташлаб кетди. Қоронги эди, лекин дарров синчилаб разм солдим — бўйи ўртacha, семизлигидан йилтирайди, ювошгина от экан. Югани янги, лекин эгари жўн, кўримсиз эди, ёқмади. Отни ойимга жуда мақтадим, олдига бир қулоқ беда ташладим, бўйинни силадим, ювош экан, деб ўйладим ичимда. Бир нимадан шу тобда ҳуркди шекилли, бирдан орқа оёқларини кўтариб ташлади. Қўрқиб ўзимни четга олдим. Эрталаб ухлаб қолишдан қўрқиб, барвақт ётдим, лекин қани уйқум келса, шодлигимдан сира қўзим юмилмайди. Ойим лампа ёнига ўтириб, жияк тўқишига киришди. Ойимга, саҳарда юлдузлар ботмасдан уйғотинг, деб тайинладим. «Ухла, ухла, сафаринг узоқ, тиниқиб ол, ўғлим», деди ойим. Аранг уйқуга кетдим.— Сўзимни бўлиб, бир оз сукут қиламан.

Аравакаш чол носвой чекиб, отни қамчи билан астагина уриб қўяди. От бояқиши тердан сув бўлиб кетган, раҳмим келади.

— Қани, гапир эртагингни,— дейди аравакаш қалпоғини яна ҳам бостириб.

Мен куламан.

— Эрмак-да,—дейди аравакаш ва қамчини билан этигининг чангини қоқиб қўяди.

— Шундай қилиб, базўр уйқуга кетдим. Бир вақт чўчиб уйғондим-да, сапчиб ўрнимдан турдим. Ой хира, осмон ёришганроқ, унда-бунда булувлар юрипти. Ойим бошини кўтарди. «Ҳали вақтлик, ўғлим, ётатур», деди. Индамадим, кийина бошладим. Ойим туриб, чироқ ёқди. Кампир ҳам уйғонган эди, ғивирлаб туриб ўтириди. «Ёлғиз ўғлимга салом айт, йўлда ҳазир бўл, отни эҳтиёт қил», деб тайинлади, дуо қилди. Анир-шапир ювиндим-да, хуржунни орқалаб, қўлимда қамчин, отхонага кирдим. Отни эгарлаб, хуржунни эгар устига ташладим, кейин отни етаклаб, кўчага чиқдим. Ойим: «Вақтлик шекилли, ўғлим, эҳтиёт бўл, омон бўл!» деб ташвиш билан хайрлашди, дуо қилиб қолди. «Ёпирай!» деб бир сакрадим, базўр эгарга чиқиб олдим. «Чуҳ!» деб аста қамчи урган эдим, от жонивор йўрғалаб кетди. Кў-

чалар зим-зиё, жимжит, ҳеч ким йўқ. Югани маҳкам ушлаб кетяпман. Ҳадрага етганда, жин кўчага дадамнинг ошасининг кўчасига қайрилдим. Икки табақали ўймакор эски эшик олдида тўхтаб, қамчи дастаси билан эшикни шақ-шақ урдим. Жимжит. Бир оз қулоқ солиб кутдим, ҳеч ким чиқавермагандан кейин қаттиқроқ яна устма-уст бир неча марта эшикни қоқдим. Ҳеч ким чиқмади, кўча қоронғи, баъзан итларнинг ҳургани эшитиларди, холос. Кечиккан бўлсам, кетиб қолганмикан, деб ўйладим ичимда. Яна бир марта қаттиқроқ қоқиб кўрдим-да, ортиқ кутмадим, сабрим чидамади, унинг кетганлигига ишондим, «чух!» деб отга қаттиқ бир қамчи урдим-да, жўнадим. Йўл-йўлакай ҳеч ким учрамайди, фақат унда-мунда мудраб ўтирган қоровуллар кўринади. Тахтапулда даҳшатли гувиллаб оқаётган Қалковуз кўпригидан ўтаётганимда жимжит кўчаларни отимнинг дукури тўлдириб юборгандай бўлди. Шунда мен ҳам ҳали тонг отмаганлигини пайқадим, «аттанг, шошибман-да, вақтлик уйғонибман», дедим ўз-ўзимга. Кўнглимга ваҳима тушса ҳам «Таваккал!» деб отни қамчилардим. Юнусободга ўтдим. Дараҳтларнинг шовиллаши, қамишларнинг шатир-шутири ваҳимани борган сайн оширади, лекин нуқул отни қамчилайман, тезроқ бирор чойхонага етиб олишни мўлжаллайман. Онда-сонда деҳқонларнинг уйлари кўринади, итларнинг вовиллагани эшитилади. Бир вақт қарасам узоқда, йўлнинг четида бир қора кўриняпти, яқинлашишим билан у аста йўлнинг ўртасига тушди. Мен яқинлашганимда: «Тўхта бола, шаҳардан чиқдингми?— деб сўради мендан хунук бўғиқ овоз билан, бошига бостириб телпак кийган сийрак соқолли пакана киши.— Туш отдан!» деди отнинг жиловига қўл узатиб. «Жон ака, йўлимни тўсманг, Янгибозорга кетяпман, эҳтимол ҳазилдир, лекин отни бермайман», дейман кескин. «Яхшилик билан туш, бўлмаса хафа қиласман!» деб хириллайди пакана. «Хўп, хўп, ҳозир тушаман» дейман, лекин юрагим шув этиб кетади, жон ҳолатда жиловни иккинчи томонга қараб силтаб юбораман. От ҳуркиб кетади, сакраб депсинади, устма-уст қамчи соламан. От пишқириб, чопиб кетади, эҳтимол от ҳам одамнинг ёмон шарласини пайқагандир, қаттиқ чопади. Орқамдан «Бадбаҳт!» деб қичқиргани-ю, думаланиб қувлаганини эшитаман, лекин от бир зумда елдай учиб узоқ-

қа олиб кетади. Яна ҳамма ёқ жимжит. Фақат юрагимнинг гурс-гурс урганини, отимнинг дукурини эшитаман. Тонг энди-энди оқара бошлади шекилли, битта-яримта одам кўринди. Энди йўлтусардан қутулганимга ишондим, отни ҳам секинроқ йўртиридим. Шабада эсиб, осмоннинг чети қизара бошлаганди, мен Гишткўприкка етиб, чойхона олдида тўхтадим. Самоварчи ўрнидан туриб, тагидаги ямоқ кўрпачани йиғишириётган экан. «Хўш, саҳарлаб нима қилиб юрибсан, тинчликми ўзи?» деб сўради ариқ четига чўққайиб юз-қўлини юва-юва. «Келмадими?» деб сўрадим ундан тўрт ёққа аланглаб. «Ким?» деди таажжуб билан самоварчи, ариқдан бошини кўтариб. Дадамнинг ошнаси-да, биласиз-ку Қосим чўтири?» дедим. «Ҳа биламан, э-э вақтлик тургансан-да, келиб қолади, хотиржам бўл, ука, отни ҳув отхонага бойла» деб чойхонанинг ёнбошидаги эски бир отхонага ишора қилди. «Ўтири, дамингни ол, бирпасда чой қайнатаман» деди самоварчи. Сув қуйиб, ўтин ёриб, икир-чикир ишларига киришиб кетади. Отни отхонага бойлаб олдига беда ташладим, чойхонага қайтиб, йўлдаги воқеани ичимга сиғдиролмаганимдан самоварчига айтдим. Ҳовлиқиб, кўпиртириб гапирдим. «Ростданми? Э, тавба, ҳа шундай ёмон одамлар бўлади, ҳаромилар!» деб сўқди бошини чайқаб самоварчи. У дадамни яхши танирди. «Рост, амаки, лекин хўп олишдим, жағига ўхшатиб солардим-у, қўрқинқирадим, ёшман-да. Қосим ака ёнимда бўлгандаку, бемалол олишар эдим-а!» дедим. «Хумпар-эй, ёшсан-ку!» деб қотиб кулди самоварчи, яккам-дуккам тишларини кўрсатиб. Тонг тамом отганда самовар бурқираб қайнади. Хуржундан бир кулча олиб бурдаладим-да, иштаҳа билан едим, устидан иссиқ чойни ҳўплаб-ҳўплаб ичдим. Офтоб чиқди. Бирин-кетин йўлчилар кела бошлади. Бир вақт қарасам, «Ассалом!» деб, отини етаклаб Қосим ака кўриниб қолди. Мен суюнганимдан ирғиб ўрнимдан турдим-да, унга қараб югурдим: «Э, тавба! Шўтдамисан?» дейди Қосим ака ёқасини ушлаб. «Қизиқ бўлди, бир вақт уйғонсам ҳамма ёқ ёп-ёруғ, шошилинч билан отни эгарладим-у, сизникига жўнадим. Ҳўп эшигингизни қоқдим, ичкаридан бирорта товуш бўлмагандан кейин, кетиб қолгансиз, деб ўйлабман. Янгилишибман-да, ойдин экан, тонг отди дебман, қоқ ярим кечада йўлга тушибман. Йўлда бирам даҳшатли воқеа бўлдики, ҳозир

айтиб бераман. Қосим ака, отингизни беринг, бойлаб келай!» дедим-у, отни етаклаб кетдим. Қосим ака ҳайрон бўлганича қотиб қолди. «Ёпирај, нима воқеа бўлди?» деб сўради у мен отни бойлаб келиб олдига ўтирганимда. «Говкушга бир бош тиқиб чиқай дедим-у, лекин балки Мусавой айнигандир деб қайрилмасдан йўлга туша қолган эдим», деди. Мен бугун бўлган гапни Қосим ака-га сўзлаб бердим. Воқеа шу,— дедим аравакашга қараб.

— Э, ёлғон гапга ўхшайди-ку,— деди у ишонгиси келмай.

— Йўғ-Э, худо ҳақи, ҳаммаси рост!—дейман гапими-ни уқдириб.

— Э, тавба!—дейди аравакаш отни секин ҳайдаб, ёмонлар кўп-да, кўп ёмонлар. Мен ўзим бу йўлларда кўп юраман, зим-зиё кечаларда ёп-ёлғиз юраман, аммо бирор марта битта ҳам қароқчи кўрмадим, сира кўрмадим. От ўғрилари кўп, деб эшитаман, лекин ўзим йўлиқмадим, толе-да, худога шукур, толе,— дейди аравакаш бошини қўмирлатиб.

Олисда кўкимтири, виқорли тоғлар тизмаси кўрина-ди, чўл оловдай ёнади, ўтлар, гуллар ҳаммаси қовжи-раган. Хуллас, чанг юта-юта ниҳоят бир манзилга ётамиз.

Бирдан бу ерда ҳам бир воқеа рўй беради. Катта бир карвон, неча-неча аравалар Янгибозордан буғдой ортиб келган экан, тўсатдан бир от касал бўлиб ўлиб қолибди. Аравакашнинг хўжайини семиз, серсоқол ўрта ёшли киши жаҳлдан бўғилиб қичқиради:

— Айтмадимми даюс, отни единг! Шошма, жаззангни бераман, ҳароми, итвачча!

Йигирма бир-йигирма икки ёшлардаги ювошгина аравакаш йигит:

— Хўжайнин, фақир одамман, ҳеч гуноҳим йўқ,— дейди кўз ёшларини тўкиб.

Мен аравакаш бояқишига ачинаман. Шу топда от-нинг бошида тўдаланиб турган аравакашлардан кексагина бир киши энгашиб отни кўра бошлайди:

— Бас-бас!— дейди бўйини тиклаб, ёш аравакашга.— Ўлди, вассалом. Эҳтимол, нухала бўлгандир, эҳтимол, бошқа бир дарддир, ишқилиб ўлди-да, йиғла-ганинг фойдаси йўқ. Лекин, чирофим, бу ювош бола экан,— дейди кекса аравакаш отнинг эгасига қараб,— бу мўмин бола, тегма.

— Мўмин эмиш-а, бу бачағар, лавашанг, отнинг тилини билмайди, ҳароми!— қичқиради хўжайин болага дўқ қилиб.

Бирдан у аравакаш йигитчани шақ-шақ ура бошлайди. Мен йигитчага ачинаман, йифлаб юбораман. Кекса аравакаш оқариб кетади. Дарров йигитчани четга олади-да, хўжайнинга ғазаб билан қичқиради:

— Алам қилдими, мўлтони, отнинг хуни керак бўлса мен бераман!

Хўжайин индамайди, хўмрайиб жим қолади.

— Бас, бунинг юкини икки қопдан бўлиб араваларга ортинглар-да, фир этиб Тошкентга равона бўлинглар. Ишнинг кўзини билиш керак,— дейди кекса аравакаш.

Икки кун йўл босиб, оқшом пайтида Янгибозорга етамиз.

* * *

Яхтак устидан узун камзул кийган дадам қувонганча югуриб келиб мени қарши олади.

— Юр, кетдик, носвойчи бор-ку, ўзинг биласан, чақиряпти,— дейди кулиб дадам.

Дадам билан икковимиз гўнг босган ифлос ва чанг кўчалардан носвойчиникига қараб кетамиз.

Оқшом тушган, осмон юлдузларга тўлиб кетган. Қаршимда оқшом юлдузи порлайди. Мен юлдузни завқ билан томоша қиласман. Уфқقا майин атлас уртилган, узоқда улуғвор қад кўтарган Қозиғурт хўмрайиб турибди.

Дадам икковимиз Карим носвойчининг ҳовлисига кириб борсак, у ташқаридаги супасида бир неча бazzозлар, боққоллар билан ўтирган экан. Носвойчи бизни кўриши билан илжайиб кулиб, ўтирган жойида қўлининг учини узатади.

Биздан сўнг яна учта-тўртта дўкондор кириб келади. Ориқ-тирриқ, зиқна, кўпчилиги пасткаш одамлар. Булар билан бултур ёзда келганимда танишганман.

— Мусавой, Тошкентда нима гап?— дейди чўтирнамо бир боққол оғзидағи носвойни қўлининг учига олиб иргитаркан.

Мен у ёқ-бу ёқдан гапириб, сўнг оҳиста дейман:

— Тошкент тинчлик. Аммо, замон оғир, бечора халқ қийинчилик тортияпти, қоринлари нонга тўймайди. Мастиравойлар ғазабда, ишқилиб, юрт бежо. Иш сакки-

соат бўлсин, иш ҳақи кўпайтирилсин, деб талаб қилишаётганмиш. Нон, гўшт йўқ...

— Эҳа, шунаقا дегин, ўғлим,— дейди кекса боқ-қол.— Некалай тахтдан тушив иш расво бўлди. Аммо ҳалқ, қонхўр золим Некалай тахтдан тушди, лаънати оқ пошшо тамом бўлди, деб ура-ура қилган эди. Бироқ, менинг фикримча, оқ пошшо яхши эди, одил эди, лекин сиёсатли эди. Одамлар қўрқарди. Палисанинг қўлида ҳамиша ҳамчи ҳозир бўлганидан тартиб-интизом жойида эди. Ҳозир-чи? Тартиб бузилди!

— Тўғри, тўғри! Бошбошдоқлик бошланиб кетди,— дейди сепкил башара чўтирнамо баззоз.— Вақтли ҳукумат ишни бўш олиб боряпти. Ақча масаласи хуржун, Керенскийнинг пулӣ арзимайдиган қофоз, жуда кичкина, мана мунчагина,— дейди у қўли билан кўрсатиб.— Ақча деган басавлат бўлиши керак, ахир.

— Э, бузилди тартиб, тўғри айтасиз. Нархи-наво, ўзингиз биласиз, кун сайин кўтариляпти,— дейди паст бўйликкина кўзлари қисиқ олифта киши.— Туркистон ўлкасида ҳуқуқ ишларига одил уламолар бошчилик қилиб, диний ҳуқуқ, шариат масалалари ўшаларга топширилармиш. Бу оғир, жиддий масала.

— Тўғри, тўғри!— деб маъқуллашади ҳамма дўкондорлар.— Фуқарога аҳли уламо раҳбарлик қилиши керак!..

— Йўқ, ундан эмас, ишчилар, меҳнаткашлар юртни ўзимиз идора этамиз, дейдилар. Золим Некалайдан қутулганимиз ёмонми?! Халқни эзи-ку хўп,— дейман астойдил куюниб.

Дадам бўлса чурқ этмай ўтиради. Кейин ҳеч кимга мурожаат қилмай вазмин гапиради:

— Худойи таоло ҳалққа тинчлик берсин, замон қалтис!— Кейин таъкидлайди:— Лекин ҳалқдан чиққан билгичлар ахир тўғри йўлни топади-да!

Бирдан мезbon норин олиб киради. Дўкондорлар «Бисмилло!» деб ўзларини овқатга урадилар. Мен қорним оч бўлса ҳам уялиб норинга ҳар замонда бир қўл узатаман. Сур ва шўр гўштдан қилинган норинни хўп ега, устидан беш-үн чойнак чой ичадилар. Фотиҳа ўқилгач, ҳамма ўрнидан қўзгалади.

Хира чироқ милтиллаб ёниб турган кимсасиз самоварга қайтиб келамиз.

— О-ҳо, келдингизми, Мусавой!— дейди бирдан қа-

ёқдандир пайдо бўлган тошкентлик самоварчи ва пиёла-чойнакларни йигишири бошлайди.

Наматлари эскиб кетган, тор ва пастаккина бу чойхона якшанба—бозор кунларидан ташқари деярли ёпик туради. Дадам шу ерда ётади. Мана унинг ёнига мен ҳам қўшилдим. Дадам бирдан самоварчига буйруқ беради:

— Мусавойга жой солиб бер, озодароқ ёстиқ қўй.

Самоварчи менга қирқ ямоқ кўрпа билан ёстиқ олиб келади. Чарчаганимдан ёстиққа бош қўйишим билан ухлаб қоламан.

— Мусавой, тур! Бозор бошланди-ку,— мени уйғотади самоварчи эрталаб.

Турсам қўй бозори ғала-ғовур, қий-чув. Қўйчи қозоқлар кўчани чангитиб, қўй-эчкиларини ҳайдаб келмоқдалар. Мен янги дўппи, эскигина енгил камзулумни кияман. Лекин одатдагидек яланг оёқман. Бозорни кезаман. Бир вақт қорним очиб самоварга қайтиб келаман.

— Лекин бозор суст,— дейди самоварчи.— Кўрдингми, бу ер чўли-биёбон, офтоб еру кўкни ёндириб юбораман дейди...

— Тошкент бўлмайди, дала яхши,— деб эътиroz билдираман мен.— Ҳавоси тоза, баланд-баланд тепалар кўриниб туради. Менга дала ёқади,— дейман кўк чойни ҳўплаб-ҳўплаб.

* * *

Дадам ҳар куни газмол, бўз, ип-игна тўла хуржуни ни елкасига ташлаганча азонлаб отда чиқиб кетади. Тентираб юриб оқшомда ҳориб-чарчаб қайтиб келади. Сешанба ва шанба кунлари қозоқлар бозор қилмаганиклари учун дадам бўш бўлади.

Ўшандай кунлардан бири. Дадам бу ердаги қозоқлар учун кийим тикадиган битта машиначи дўсти билан суҳбатлашиб ўтиради. Мен бир четда одатдагидек энг катта орзум — тойча ҳақида хаёл сурисиб ўйга толганиман.

— Сабр қил, сабр керак, тентак,— дейди дадам.

— Олиб берасизми? Ростданми? Қачон олиб берасиз?— деб хархаша қиламан мен.

Хунуккина, қотма, ориқ машиначи менга қараб се-кин шивирлайди:

— Яхши тойча бор, сулув тойча!..— деб мени қутуртиради.

Мен бўлсам ишониб, дадамга йиғлайман. Дадам дўстига қараб жаҳли чиқиб, уни койиди:

— Қўйсанг-чи, ёш болани талтайтириб нима қиласан! Ақча керак аввало!

Машиначи кулиб менга гапиради:

— Бир ҳисобда, ҳали от минолмайсан, ориқсан, чўпдайсан, отдан учиб тушасан. Озроқ семир, хумпар. Бўза ичсанг семирасан. Бўза дори бўлади, қозоқлар доимо бўза ичади.

Дадам бояқиш ҳам унинг гапига қўшилади:

— Тўғри, ўғлим, мен ҳам ичганман. Ҳақиқатан ҳам фойдаси бор.

Эртасига дадам:

— Юр, ўғлим, отлан!—дейди.—Бўза ичиб келамиз.

Мен севиниб кетаман. Дадам мени отига мингаштириб олади. Баланд-пастликлар, жарликлар оша ўтиб қирга қараб юрамиз. Ҳаво нашъали. Қирда ўт-ўланлар қовжираган бўлса-да, жарликлар ва баъзи жойларда ҳали кўм-кўк. Ям-яшил қамишзор ёнидан ўтамиз. Ўмровли, келишган семиз от тўда-тўда йилқи уюрлари кўринганда кишинаб қўяди. Далада қўй-қўзи, молларини бўқиб юрган эркаклар, аёллар, болалар учраб қолади.

— Ассалом алайкум, ўтоғаси!—деб салом беришади улар дадамни қўриб.

— Ваалайкум ассалом! Ҳорманглар!— дейди астагина дадам кулиб.

Кўп йўл юргач бир ўтовга етиб бориб, отдан тушамиз. Пастда бир ариқ сув оқмоқда. Тепада чумчуқлар фич-фич уя қуришган. Мен айланиб юрибман. Бирдан катта қозонда бўза қайнаб турганини кўриб қоламан. Ўзоқка ўт қалаб иссиқдан буфриққан икки хотин қозонни ковламоқда.

Дадам қичқириб мени ўтовга чақиради. Мен югуриб ичкарига кираман. Ўтовда ўтирган олти-етти кишига салом бераман.

— Кел, чирофим, ўтири. Бўза ич,— дейди сийрак соқолли савлатли бир чол.

Аста дадамнинг ёнига ўтираман.

Шу пайт эшикдан қошлиари ўсган, кўзлари қисиқ, қора мўйловли, новча бир киши кириб келади. Менга қараб жилмаяди:

— Ҳа, жиян, бўза ичгани келдингми? Бизда бўза кўп, сероб.

— Амаки, бўза аччиқ бўладими?— деб сўрайман мен жонланиб.

У менга яна жилмаяди:

— Торт, жиян. Кайфи яхши бўлади, чироқ.

Дадам унга қараб кулиб гапиради:

— Косани тўлатиб бер, ичсин.

Ҳалиги йигит менга бир заранг косада лиммо-лим бўза узатади.

— Ич, чироқ, ич—дейишади ўтовдаги қозоқлар.

— Фойдали, арши аълога чиқасан, ич,— дейди бояги чол мени қистаб.

Қўланса ҳид бурқиб турган бўза лим тўла косани қўлимга олиб бирдан кўтараман, аччиқ экан. Ярмига етганда косани ерга қўяман. Қозоқлар хахолаб кулишади.

— Яхши ичдинг, болакай, яхши, яхши...

— Мазанг йўқ,— дейди дадам.

— Э, ҳиди ёмон, заҳардан ҳам аччиқ экан,— дейман мен оғзимни қўлларим билан артиб.

Менга дарров бўғирсоқ беришади. Бўғирсоқни маза қилиб ейман.

— Қорнинг очган экан, бўзага бўғирсоқдан сол,— дейди дадам кулиб.

Мен бир ҳовуч бўғирсоқни олиб заранг косадаги бўзага соламан, кайфи тарақ бир киши дўмбирани чалиб юборади. Мен диққат билан тинглайман. Куй жуда ёқимли, атроф-теваракдан келган аёллар куй тингламоқдалар. Дўмбирачи қадимги қозоқ ҳаётидан достонлар куйламоқда. Гоҳо ҳазил, киноя, учирин сўзларни қўшиб қўяди. Қозоқлар бўзани ичиб, дўмбирани завқ билан тинглайдилар. Баъзи бир жойларда бўлса, завқшавқдан турли хитобларни қичқириб айтадилар. Мен бўздан бир оз маст бўлиб дардли, ҳазин қўшиқларга қулоқ солмоқдаман.

— Қани ич, ич!—деб қўяди дадам мени қистаб.

Мен иккинчи косани аранг ичаман. Бир оз ўтиргач ўтовдан чиқамиз. Қозоқлар мен билан ҳазиллашиб хайрлашадилар:

— Ҳар куни келиб тур, чироқ.

Отга миниб Янгибозорга жўнаймиз.

* * *

Дўконлардаги боққоллар жазирама иссиқ ва фув-
фув пашшадан елинигич билан жон сақлайдилар. Успи-
ринлар ва йигитлар эрмак учун шашка ўйнайдилар.

— Ака, уринг, уринг биратўла иккита шашкасини
уриб олинг,— деб кўяман шивирлаб ва туртиб ўйинчи-
лардан бирини.

Баъзилари менга ўқрайиб:

— Жим ўтири-э,— деб қўйишади.

Лекин айрим ўспириналар астойдил хуноб бўлиб, диқ-
қатлик билан ҳайдашади:

— Бор, бор, ука, халақит берма! Тошингни тер!

Мен азбаройи зерикканимдан товуқлар билан хў-
роzlарни қийқиришиб қувлаб юраман. Тутиб олсан,
янги танишган ўртоқларим билан биргаликда тарафма-
тараф бўлиб уриштирамиз, деб хўроzlарни қувганим-
кувган. Лекин улар тутқич бермайди.

Бир кун аzonда дадам:

— Үфлим, юр, жума борамиз, бугун бозор,— дейди.

Мен дарров эски қалпоғимни олиб, кир яхтагимни
камзулим устидан кийиб оламан. Дадам катта хур-
жунга икир-чикир молларни жойлашириб эгар устига
ташлайди-да, отга иргиб минади. Оёқларини узангига
тираб:

— Қани, мингаш!— дейди мени шошириб.

Эгарнииг орқасидаги кўрпачага жойлашиб ўтира-
ман. От ўзи билгандек юриб кетади. Қир ва тепаликлар-
дан ошиб тахминан икки соатлардан кейин бозорга етиб
борамиз. Бозор биёбонга жойлашган. Узоқ-узоқ чўлу-
даштлардан келадиган қозоқлар бу ердан ками-кўстла-
рини битириб кетадилар. Каттагина қизғин бозор. Тош-
кент, Чимкент, Янгибозор ва бошқа жойлардан ўзбеклар
отларга ортиб газлама, бўз, туршак, ёнғоқ, жийда, ма-
йиз, ҳар хил ип-игна; лампа шиша каби икир-чикир мол-
ларни олиб келадилар. Ҳозир бозор айни авжида. Мен
отни бир четга боғлаб, олдига беда соламан-да, тепа
бўйлаб бозорни айлангани кетаман. Кийимлари башанг,
оёқларига пухтә этик кийгани қозоқ бийлари, бўлислари
ва қўйчи бойлар виқор билан от устида юрадилар. Баъ-
зилари унда-бунда тўдалашиб, чордона қурганча секин
суҳбатлашиб ўтиришади. Аммо уларнинг чўпонлари,
айниқса қароллари ночор, оч-ялангоч, ҳоллари жуда ҳам
аянчли.

Кеза-кеза от бозорга бораман. Бу ерда савдо суст. Айланиб кириб, тахминан икки ёшлардаги кўркам жийрон отни кўриб қоламан. Унинг қомати баланд, бўйни адл, қулоқлари тик, кўзлари одамнинг кўзларидек маънодор ва тийрак. Хуллас, унга ҳушим кетиб маҳлиё бўлиб қоламан. Эгаси отни силаб-сийпаб атрофида айланади. Мен аста ёндашиб жийроннинг юзини силайман ҳамда бармоқларим билан ёлини аста-аста тараиман. Сулув от бўйини яна ҳам чўзиб ёқимли кишнаб юборади ва олдинги ўнг оёғи билан депсиниб қўяди.

— Неча пул, амаки? Жийроннинг нархи қанча?— деб сўрайман.

Оқ намат қалпоқ, чакмон кийган, бир кўзи сал ғилайроқ, юм-юмалоқ, семиз қозоқ отнинг тизгинини қаролига тутқазиб, менга ғоят бепарвоник билан шошмасдан жавоб беради:

— Жиян, бор жўна! Отни қўй, тегма! Отангни чақир, тойга ишқивоз бўлсанг.

Мен қизариб-бўзарип унга жони-дилим билан тушунира бошлайман.

— Қоч, қоч, тихирлик қилма,— дейди у.— Э, олмайсан, аммо от қиммат. Чоп отангни олиб кел, кейин савдосини қиласиз!

Мен тағин ёпишаман.

— Жон ака, нархини айтинг!— деб ялинаман.

Отнинг эгаси нохушлик билан жилмаяди.

Мен яхши биламанки, дадам келмайди. «Йўқол, хархаша қиласерма!» деб жеркиб беради, гапимга қулоқ солмайди. Хафа бўлиб отнинг атрофидан яна бир марта айланаман-да, кейин хомушлик билан узоқлашаман.

Дадамнинг олдига аҳён-аҳёнда битта-яримта харидор пайдо бўлади-да, газламаларнинг деярли ҳаммасини, бўз ва читларни эзғилаб чўзиб тортиб офтобга соилиб кўради, узоқ савдолашгач олади ёки келишолмай ташлаб кетади.

Охир пешин. Бир лаҳзада ҳамма ёқни чанг-тўзон қоплайди. Кўзни очиб бўлмайди, тупроқ ёғилади. Бирдан қаттиқ бўрон бошланади. Одамлар тупроқ булути ичиди қўй, эчки, от, тuya, эшакларини қидирадилар. Бирдан қаёқдандир келган қуюн ҳаммани эсанкиратиб қўяди. Мен зўрга турибман. Дадам шўрлик хуржунга ёпишиб олган. Ҳайриятки, молларини хуржунга тиқиб ултурган. Отни базўр қидириб топамиз.

— Бўрон бирпасда босилади, Мусавой. Ҳар замонда шундай бўрон бўлиб туради, кейин бирдан тиниб қолади,— дейди дадам менга тушунтириб.

Дадамни ҳам, мени ҳам бошдан-оёқ чанг босган. Кўзим, қулоқ-бурунларим тупроққа тўлган. Қалпоғимни бир қўлим билан бостириб кийиб оламан. Ер ва осмонни чанг-тупроқ қуюни чулғаган. Бир боши осмонга етган, этаги ерга сургалган тупроқ қуюнлари бир лаҳ-зада пайдо бўлади-да, шу онда яна қаёққадир йўқолади. Бундай қуюнлар кетма-кет ўтади. Бир соат чамаси давом этган қаттиқ бўрон қандай даб-дурустдан бошланган бўлса, шундай туйқусдан тиниб қолади.

Авжи қизиганда бузилган бозор энди қизимайди. Қозоқлар аста-секин от-туялари, эчки-қўйларини ҳайдаб тарқала бошлайдилар. Савдогарлар, чорбозорчилар отларига миниб Бешиктовга, Қоратошга, Янгибозорга, Чимкентга қараб йўл оладилар. Дадам билан мен Янгибозор эмас, бошқа томонга қараб жўнаймиз. Узоқ юрамиз. Менинг қорним оч, отамнинг қовоги солиқ. Гоҳ-гоҳ чўнтагидан шишасини олиб нос отади.

Қуёш уфқни қип-қизил қондек ловиллатиб ботиб бормоқда. Майин шабада эсади. Унда-мунда овуллар кўриниб қолади. Қелинчаклар ва қизлар сувга, молларни қарши олгани кетмоқдалар. Бошларига катта-катта лачак ўрган келинчаклар сирға, мунҷоқлар билан бе занганлар. Қизларнинг бошларида лоладай дуррачалар.

Ҳар қаер-ҳар қаерда беданаларнинг сайраши эши-тилади. Бедана деганда ўламан, бу ҳам менга теккан касал. Айниқса узоқдан сайрашини яхши кўраман.

— Қаранг, бедана, бедана!— дейман парр этиб бедана учган томонни дадамга кўрсатиб.— Бедана сероб экан. Қаранг, ҳув ана, бедана пастига шўнғиди!

Дадам тўнғиллаб қўяди.

Серманзара далаларни томоша қилиб бораман. Суви шишадек кўм-кўк кичкина ариқда сув қаёққадир ширдираб оқмоқда. Бир чақиримча жойдан қозоқ овули кўринади. Сигир-бузоқлар, айниқса қўй-қўзи, эчки-улоқлар кўп. Тўда-тўда бўлиб юришибди. Хотин-халаж сигирлар ва совлиқларни соғмоқда. Ўзоқларга қаланган тезак тутуни оқшом осмонига ўрламоқда.

Дадамнинг чехраси очилиб жилмаяди. Овулга етгач бир ўтов олдида отдан тушамиз. Хотинлар букилиб

салом беришади. Ўтовдан кексагина бир киши чиқиб келади.

— Ассалом алайкум!— деб биз билан сўрашади.

— Үғлим, үғлим бу, лекин шўҳроқ,— дейди дадам.

Чол қўй олиб кўришгач, ичкарига таклиф қиласди:

— Қани ўтовга киринглар, марҳамат!— деди.

Дадам хуржунини орқалаб ўтовга киради ва уҳ тортиб ўтиради. Мен ҳам дарҳол ўтириб оламан. Ўтов ўртacha, лекин озода. Тахминан олти ва саккиз ёшлардаги икки бола ниманидир ўйнаб ўтирибди. Дарров уришиб қолиб, тўполон кўтаришади-да, қаёққадир чиқиб кетишади. Дадам у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргач, бирдан чолга қараб буюради:

— Дарвоқе, отга ем бериинг, оч қолмасин.

— Хўп, ўтогаси, ҳозир-ҳозир,— деганча чол ўрнидан туриб чиқиб кетади.

Мен ғалати бўлиб кетаман.

— Уят-ку, дада!— дейман.

Дадам хахолаб кулиб юборади, менга секин уқдиради.

— Буларда ем-хашак мўл бўлади, ўзларининг феъллари кенг бўлади, тентак.

Мен ўйланиб қоламан. Дадам кулиб гапида давом этади.

— Расми овулга меҳмон келса,— танишми, нотанишми, отдами, пиёдами, совуқдами, иссиқдами, қор бўрондами барибир — қозоқлар уни яхши қабул қилишади. Чўп, беда, тайёр. Бор овқатини олдингга қўяди, камбағалми, бойми — ҳолича. Азалдан бери бу нарса қозоқларга одат бўлиб қолган.

Мен у ёқ-бу ёққа аланглаб сандиқлар, қутилар, шолча, намат, ўтовнинг қанот ва керагаларини кўздан кечириб, отамга гапираман.

— Тузук ўтов экан, ўртаҳол одамларга ўхшайди.

— Эҳтимол, сигир-бузоқлари, қўй-қўзилари кўпроқ кўринади,— дейди дадам.

Чол кириб дастурхон ёзади. Бир косачада сариёғ билан товоқда бўғирсоқ қўяди. Мешни уриб-уриб, каттакон заранг косада дадамга қимиз тутади. Дадам «Бисмилло!» деб қимизни иштаҳа билан кўтаради ва заранг косани бўшатиб чолга қайтаради. Қорним очлигидан мен бўғирсоқни ошалаб ейман. Чол косани менга узатади.

— Ич, йигит, ич,— деб ундаиди.

Симириб ичаман, лекин ярмига етганда косани дастурхонга қўйман.

— Вой, жуда аччиқ экан!

— Мазанг йўқ-ку, йигитча!— дейди кулиб чол.

— Тошкентлик-да. Тошкентда қимиз йўқ, ўрганмаган, ўтоғаси,— дейди дадам чолга мурожаат қилиб.— Урганиб қолар. Лекин ўғлим саводли, хат ёзишни, китоб ўқиши билади, қуръонни ёддан шариллатиб ўқийди.

— Вой-бў, роствданми? Билгичмисан? Илм яхши нарса. Бизларнинг биронтамиз ҳам хат танимаймиз.

Эшикдан женгаша бир лаган бешбармоқ кўтариб киради. Хамиридан гўшти кўп овқатни иштаҳа билан бирпасда еб, фотиҳа ўқиймиз.

Мен аста туриб ташқарига чиқаман. Осмонда ғилдирак бўлиб қолган ой. Онда-сонда хира чироқлар, милтиллаган ўт кўринади. Фир-фир шабада турли-туман гиёҳларнинг ҳидларини олиб келади. Аллақаердан ўлан янграйди. Итларнинг тинмай вовиллаши эшитилади. Гоҳо эчкилар ва қўйлар маъраб қолади. Бизнинг отимиз ҳўл бедани касир-кусир чайнамоқда.

Узоқ юраман, ҳислар ва ўйларга ботаман. Юлдузларга қарайман. Ҳисларим ва хаёлларим битмас-туганмас. Ўтовга кириб ўзимни ўринга таппа ташлаймân.

Тонгда уйғонсам дадам йўқ. Мезбон чол намоз ўқиб бўлгач, менга кулиб дейди:

— Даданг сени ташлаб, қочиб кетди!

Мен ғалати бўлиб кетаман, лекин дарров ҳазилни пайқайман-да, кулиб юбораман:

— Ёлғон, пайшанба бозорига кетгандир?

— Тур, чирогим,— дейди мезбон чол кулиб.— Ҳаво жуда яхши. Ариқдан шарқираб сув оқиб турипти, муздек. Ювиниб ол.

Ўрнимдан туриб ташқарига чиқаман. Қуёш булутларни олтин рангга бўяб тоғ орқасидан кўтарилиб келмоқда. Ўтовнинг орқасидаги жарликка тушаман. Жилдираб оқаётган сув яхдек. Маза қилиб ювингац, ўтовга қайтиб кираман. Бўғирсоқ ва қатиқ билан нонушта қилгач, хотин-халаж билан бирга ёвшан тергани кетаман. Узоқдан қўй-қўзилар кўринади. Қирлар бўйлаб чопаман. Бир чўпон чолнинг олдида тўхтайман:

— Ассалом, жека!

Бошига кир қалпоқ кийган, әгнида жулдур, қўпол чақмон, оёғида ямоқ чориқ, кўзлари маънодор, юзи сераҳин, сийрак соқол ориқ чол менга тикилиб сўрайди:

— Қайдансан?

— Тошкентдан. Элатларга келдик,— дейман тетик ҳолда.

Икковимиз ёнбошлаганча, у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ётамиз.

— Жека, айтинг-чи, бўри борми бу жойларда?— сўрайман қизиқиб.

— Ўйбаёв, бор. Келиб туради, чироқ.

Мен жонланаман.

— Жон жека, айтинг, бўри қандай бўлади? Қўйни бирдан бўғиб ўнгариб кетармиш-а?

Чол кулиб сўрайди:

— Кўрмаганмисан? Бўрини ҳеч ҳам кўрмаганмисан?

— Йўқ-йўқ, ҳеч кўрган эмасман. Афти-башараси қанақалигини бувим, ойим, ўртоқларимдан кўп эшитганман. Улар ҳам кўрмаган, бошқалардан эшитган-да.

Чол носвойини туфлаб бир оз ўйланиб тургач, гапириб кетади:

— Аввало, қашқирни сартлар бўри дейди. Қашқир ёвуз нарса, қашқир деса чўпонларнинг жони ҳалқумига келади. Бўри зоти қўйга ўч бўлади. Қўй ёвоща маҳлуқ. Бўри аста-секин келади, қўйларни кўздан кечириб, пайт пойлаб ётади-да, кейин лоп этип бўғади-ю, ўнгариб жўнаб қолади. Чўпонлар сезгир, итлар ҳам зийрак, бўридан айёр. Бир хил итлар борки, бўри билан тик олишади. Бўри тўғрисидаги қизиқ ҳангомалар кўп, ўғлим, эшита берасан.

Мен анграйиб қоламан.

— Қани, амаки, биттасини гапириб беринг. Бўрилар отга ҳам, эшакка ҳам ўзини отармиш. Шу ростми?

— Тўғри, ўғлим. Оч қолса бўри ниҳоятда ваҳший бўлиб кетади. Отни ҳам, эшакни ҳам ейди.

Мен билағон бу донишманд чолни бирпасда яхши кўриб

қоламан. Аммо сұхбатимиз бузилади. Бирдан иккита отли киши пайдо бўлади. Бири ўттиз беш-қирқ ёшларда, кийимлари башанг, ялпоқ юзли, хўроздек қип-қизил, кўзлари ёмон. Иккинчиси сийрак мўйлов, қотма, ёш йигит, қамчисини ҳавода ўйнатади. Дарров ўрнимдан туриб салом бераман. Ўлар менга қаравшмайди ҳам, нимадир деб минғиллаб қўяди. Чол аста-секин ўрнидан туради.

— Хўш, нега молларни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, әзмалик қилиб ўтирибсан?— дейди йигит чолга қараб.

— Тақсир, моллар бемалол ўтлаб тўйиб юришипти, чўпонлар ҳам шу ерда...— дейди чол бир оз довдираб.

— Ҳа, қаерда дайдид юрибсиз? — деб сўрайди ўзини дарров тутиб олган чол.— Эҳтимол Турбатда юргандирсиз, қиморга тикилган бўлса керак бутун ҳамён, кисса бўш, хуржин бўш, энди аламни биздан оляпсизми?

— Қари ит, сенинг нима ишинг бор? Менинг молимга сен хўжайинмисан?— Фазабдан қизарган бойвачча қамчисини ҳавода ғизиллатиб айлантиради.— Соқолингнинг оқи бор-да, бўлмас...

— Отангиз раҳматлик хўп молни топди,— дейди чол бойваччанинг ғазабига ниҳоят бепарволик билан.— Сиз бўлсангиз елга совуряпсиз, охири хайрли бўлсин, чироқ. Отангиз раҳматлик қаролларни алдаб-авраб ишлатишга уста эди. Мен қариб қолдим, иш бошимдан ошиб ётипти. Қампир бўлса хотинларингиз олдида доим хизматда, инсоф қилинг. Отангиз раҳматлик пишиқ эди, аммо унча-мунча ақча бериб турарди, сиз бўлсангиз, ҳемири йўқ, нуқул дўқ қиласиз.

— Бас-бас, әзма чол, сендан бошқа қуриптими, қашшоқ кўп, букилиб, хизматингизга тайёрман деб кела-веради!— дейди кеккайиб бойвачча.— Бу сартнинг ўғли нима қилиб юрипти?— сўрайди менга имо қилиб.

— Тошкентлик бола,— дейди иккинчи отдаги ёш йигитча,— булар кичкинтой бўлса ҳам шум, айёр бўлади, қаранг чурқ этмай гап тинглаб турипти.

Мен индамай жаҳлимни босиб турган эдим. Энди ғазабим тошиб кетади:

— Бой ака, оппоқ соқолли чол одамни сўкканингизга ҳайронман. Ота билан бирпас сұхбат қилдим, ақлнинг кони...

— Бўлди, маҳмадона, йўлингдан қолма!— қичқира-ди менга олифта бойвачча.

Олишиб ўтиришни истамайман, фойдаси йўқлигини биламан, таъбим анча хира бўлиб, аллақандай хаёллар билан аста овулга қайтаман. Овулда йигитлар, ўспиринлар, ўз тенгим болалар кўп. Мен улар билан жуда тез танишиб оламан. Отда, эшакдá, хачирда улар билан бирга узоқ-узоқларга йилқилар, қўйлар бошига бораман. Хотинлар, болалар билан тезак тераман, ўтин йигаман. Булар самимий, пок кўнгилли, меҳмондўст, вафодор одамлар.

Уч кун ўтгандан кейин дадам қайтади.

— Қалай, қимиз ичишни ўргандингми? Бир мазасига тушуниб олсанг, кейин хумор қиласидиган бўлади,— дейди дадам елкамни қучиб.

— Яхши юрибман, ўртоқларим кўп,— жавоб бераман.

— Шундай жойларда юрсанг турмушни биласан, овулда яшашнинг ўзгача кайфи бор.

Дадам чой ичиб бирпас роҳатлангандан кейин, хуржунидан бир думалоқ чой, бир ҳовуч қандни уй хўжасига бериб хайларашди, отга мингалиб Янгибозорга жўнаймиз.

Янгибозорда ортиқча ҳаялламай Тошкентга кетаман.

Эртасига ёқ жилдимни бўйнимга осиб, ялқовгина мактабга бораман. Мачит ҳовлисидағи захгина бир ерда, сув ёқасида ўтириб дарс ўқиймиз. Тор болохонада қорилар, бири кўзи юмуқ, бири осмонга тикилган, бошлирини тебратиб, қуръон ёдлайдилар. Домлам бир лаҳза кўздан нари бўлса, дарров ўтган-кетган воқеалардан, олди-қочди гаплардан бошлаб юборамиз.

Устида олабайроқ тўн, бошида катта салла, оёқларида янги маҳси-кавуш, фарч-фурч юриб домлам кириб келади. Тўрдаги эски кўрпачага ўтиргандан кейин менга қарайди:

— Тағин Янгибозорда тентирадингми?

— Ҳа, тақсир, саҳрова юрдим. Турмушнинг машақкатини, аччиқ-чучугини тотдим...

Домламнинг энсаси қотади, индамайди, кейин бир зумгина жим бўлган болаларга буюради:

— Ўқинглар дарсни, қани!

Болалар гулдурос билан дарсни бошлаб юборадилар. Мен Фузулийнинг гўзал шеърларини қайта-қайта берилиб ўқийман.

— Чирофим,— дейди юмшоқ товуш билан домлам,—

олдингга ол буларни, пича сабоини ўргат,— кичкинадардан бир неча шогирдларни кўрсатади.

— Жоним билан, хўп тақсир,— дейман, олдимдаги китобни авайлаб ёпаман.

Домламни жуда ҳурмат қилганимдан менга нима иш буюрса астойдил бажаришга тиришаман.

Домлам дарс орасида гоҳо замондан шикоят қилади, ёмонларнинг олчоқларнинг кўплигини айтиб: «Худойим осон қилсин мушкулларни!. Уламоларни иззат қилинг, шариатни, охиратни ўйланг, аҳли уламо—халқнинг ёлғиз раҳбари», дейди.

Пешинда озод бўламиз. Тутқундан халос бўлган қушдек бир зумда дув этиб ҳаммамиз тарқаламиз. Аммо катта болалар учун бу фақат «нон хўрак». Улар қайтиб, яна алламаҳалгача хат машқ қиладилар. Яқиндан бери мен ҳам хат ёзиши ўргана бошлаганман. Кейин одатдагидек кўчада, томда, гузарда вақт ўтказаман. Турғун, Аъзам, Ҳожи ҳамиша бирга бўламиз. Лекин бой болалари билан ўйнагани сира ҳушим йўқ.

* * *

Говкүш маҳалла аҳлининг аксарияти косиб. Аҳмад билан Аъзам икковлари косибга шогирд тушганлар. Мен зерикиб, тез-тез уларнинг олдига бориб тураман. Косиб бақалоқ, семиз киши. Қўллари бир зум тинмайди, доим ишда, лекин ўзи шўх, улфат, гап биладиган сўззамол одам.

Бир кун устахонанинг остонасига қадам қўйишим билан, Аҳмад ўрнидан чаққон туради-да, токчадан бир қалин китобни авайлаб олади.

— Кўр буни!— дейди менга узатиб.

Қизиқиб варақлайман.

— Қаердан олдинг? Янги-я жуда?— дейман китобнинг муқовасини ушлаб.

— Топдим-да,— дейдӣ Аҳмад кулимсираб.— Пул йиғиб-йиғиб олдим ахир.

— Қани бир ўқиб юборинг, мулла, эшитайлик, яхши қитоб, нуқул жанг, дейди уста кўзойнагини тузатиб.

Бу китоб форсчадан таржима қилинган бўлиб, унда хурофий қиссалар, турли жанглар, шерлардай паҳлавонлар, ўқ-ёй ва қалқонлар, даҳшатли урушлар ҳикоя қилинган. Аҳмад кавушга чўп михни қоқа-қоқа жим қу-

лоқ солади, жиддий берилиб тинглайди гүё, хаёлида магзини хўп чақиб ўтиргандай. Аъзам тиззасидаги маҳсими ҳафсала билан пишиқ тикади, аммо ўзи ҳаяжондан, ўқтин-ўқтин юракдан уҳ тортади, «Аззаматлар-эй!». «Отлари булатдай-а!» деб қўяди.

Мен тўхтамай ўқийман. Паҳлавонларнинг даҳшатли тифи, ўқларнинг учиши, қалқонларнинг ва найзаларнинг жангига! Ҳақиқий мард паҳлавонларнинг бемисл моҳирлиги, айёрларнинг ҳийла-найранглари...

— У замоннинг одамлари гүё девдай, бошлари қозон, бўйлари осмонга етади, кифтлари икки тоқقا кўп-рик бўларкан. Бора-бора мушукдай бўлиб қолибмизда,— дейди Аъзам. У жим ўтиrolмайди, ҳаяжони, ҳислари кўярагига сиғмайди.

— Бас, жим ўтири, жанг авжига чиқди, эшитайлик ахир,— дейди Аҳмад ноҳуш оҳангда.

Мен берилиб, эҳтироқ билан ўқийман. Китобда жанг ва суронлар орасида ёрқин парчалар, ажойиб ҳикоялар борки, хаёлимни аллақайларга олиб қочади, паризодлар, маликалар гўзаллиги кўнглимни сеҳрлайди. Уста «пуп-пуп» деб чармга сув пуркайди-да, яна эзмалик билан жонга тегади.

— Ҳа, Аҳмадвой, паризоднинг ошири бўлиб...

— Уста, бир гап айтардим-у,— кесади устанинг гапини Аҳмад,— лекин отамдай каттасиз, аяйман. Қани, Мусавой, Рустам Достондан, Афросиёбдан ўқи!

— Ҳа, ҳа, чироғим, жонон маҳбубалардан ўқи, эшитайлик,— хиралик қиласи уста.

Устанинг гаплари қулоғимга кирмайди. Берилиб, шавқ билан ўқийман. Жангларда қурбон бўлган баҳодирлар учун юрагим ёнади, гоҳо секин ёшимни артиб қўяман. Мағрур шаҳзодаларнинг дабдабали қасрларига, саройларига кираман, маъшуқа маликаларнинг фироқ алангасини кўраман, айёр жосулслардан, уларнинг бадбашара қиёфаларидан нафрат қиласман. Афросиёб каби ҳаҳрамонларга муҳаббатим тошиб кетади.

Шу чоқ ҳарсиллаганча эшикдан Турғун келиб киради.

— Нима гап?— сўрайман китобга хатчўп қўйиб ёпарканман.

— Юр, тез бўл! Йиғиштир китобингни, ҳаммаси ху-рофот-э, маҳаллада жиқقا муштлашки, юр тез!

— Маҳалланинг қоровулимисан ё миршабимисан?

Ғалва қилма, тур жўна!— уста жеркиб ўқраяди Турғунга.— Ўқи, Мусавой, қани эшитайлик.

Мен индамайман, китобни токчага қўяман-да, Турғун билан кўчага чиқаман.

— Шайхантовурда мажлис бўлармиш, юр ўша ерга борамиз,— дейман Турғунга қараб.

— Э-э, аломат бир жанжал бўляпти, томоша қилмаймизми? Расул ўрис мардикорлари билан муштлашяпти. Мардикорлар, ҳақимни берасан, дейди, Расул ўрис, бекор айтибсан, дейди.

— Бас! Сенинг излаганинг жанжал.— Шайхантовурга бошлайман Турғунни.

Шайхантовурда ҳовузлар бўйида қатор-қатор самоварлар, мадрасалар, мачитлар бор. Толлар, қайрағочлар остида, одатдагидек ариқчаларда сувлар шарқираб оқиб турибди.

Мачит ҳовлисининг саҳнига халқ тўплланган. Турғун икковимиз кишиларнинг гапларига, ивир-шивирларига қулоқ солиб, бир оз анграйиб юргандан кейин бир қайрағочга суяниб чўкамиз. Айвонда эскигина мовут ёпилган бир стол атрофида ўн-ўн беш кишидан иборат ҳайъат ўтирибди. Буларнинг ҳаммаси зиёлилар, кўпчилиги жадидлар. Халқ орасида ёшлар кўп, узун жужун камзул устидан беқасам тўн кийган, баъзиларида оқ каноп камзул, разм солсам, олифталар ҳам оз эмас. Унда-бунда катта саллали, узун тринка камзул устидан банорас ёки олабайроқ тўн кийганлар, лекин аксарият кир, йириқ яхтак кийган, яланг оёқларида кавуш сургаган фақир одамлар. Жадидлар Муваққат ҳукумат ишга тушган пайтларданоқ тантана-дабдаба билан «Шўрий ислом» ташкил этганлар. Самарқанд, Қўқон, Андижон каби шаҳарларнинг барчасида бу ташкилот тузилган.

Турғун икковимиз нутқ сўзлаётган кишига анграйиб қулоқ соламиз.

— Заволли Туркистон ўлкаси фаже, пек қоронғу зулматда ётдик. Аммо, Туркистон диёри, олтин тупроғимиз буюк дарёларимиз узра бутун оламга ўринак бўлган шавкатли давр тарихимиз қайтиб келар эҳтимол. Лекин, афандилар, зиёлилар ва халойиқ, чоризм истибододидан халос бўлдик. Аввало сиз билингизки, муқаддас динимиз, пок, муқаддас шариатимиз, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва сўнгра шонли байроқ-

ларимиз, миллий руҳ билан сүфорилган урф-одатларимиз бор. Муваққат ҳукуматимиз оз-моз эркинлик берди. Афандилар, ҳуқуқимизни, муқаддас ишимизни, шавкатимизни, тақдиримизни унутмайлик, муваққат ҳукумат олдида арз ва илтимосимизни баён әтайлик. Эҳтимол мушкулларимиз осон бўлар. Лекин, афандилар, Туркистон ўлкасига аввалги шон-шавкатлар қайтажак, асосан бойлар, зангинлар ва улуғ ер эгалари бирлашиб, аҳил ва ҳамжиҳат бўлиб, тадбир-чоралар билан ҳаракат айлаб, шавкатимизни, бахтимизни ва миллий эҳтиёжимизни шояд барпо этсак. Балки орзуларимизга мусассар бўлурмиз. Вазифаларимиз оғир ва мушкулдир. Ислом бўйруғи билан бу вазифаларни чиндан берилиб, иншоолло, адо этгумиздир. Афандилар, вазифа шулдирки, динимизни муқаддас қилиб, илм ва фан, ҳандаса, фалакиёт, риёзиёт ва ҳоказо билан мактабларни, мадрасаларни секин-аста борган сари ўстириб, юксалтиргумиздир. Омин, худо ва пайғамбар мушкулларимизни осон қилғайлар!

Нотиқ узоқ ваъзхонлик қиласиди, унинг устида каноп камзул, бошида кир духоба дўппи, ингичка мўйловли, кўзлари қаттиқ, пешонаси ётиқ киши. Ниҳоят у чарчаб, стулга ўтиради.

Мен ҳайрон бўлиб, жим тингладим. Лекин Турғун хафа бўлади.

— Юр кетамиз, бозорларни айланиб келамиз. Болалар ошиқ ўйнашяпти! Чолнинг майнасини кўрамиз, юр! — қистайди у мени туртиб.

— Жим тур, бирпас қулоқ солайлик, ваъзхонликни кўр, ана янгиси чиқди минбарга,— дейман қўлларим билан янги нотиқни кўрсатиб.

Нотиқ носвойни туфлаб «уҳ» деб ўёталиб олади: у ориқ, силнамо. Лекин кўзлари қувгина, эгнида эски камзул устидан айнаган кенг яланг қават чопон.

У тупук сочганича, Туркистон ўлкасининг халқлари ҳақида кўп диний иборалар келтириб узоқ сўзлайди. Гапнинг охирида яна бир карра Муваққат ҳукуматни мақтайди, адолатли ҳукумат, мусулмонларга албатта тўла ҳуқуқ ва озодлик беражак, дейди оғзига бир кафт носвойни солиб, ўрнига ўтиради.

Турғун жаҳл билан елкамни туртади:

— Юр энди кетамиз, ваъзхонлик чаккамга тегди!

Мен чурқ этмай тинглаб, нотиқларнинг ҳар бир айтган сўзларининг мағзини чақишга тиришаман.

— Шошма, ўртоқ қизиқ гаплар бўляпти.

— Гап, гап! Бунинг нима қизиги бор!— шартта ўрнидан туради-да, қаёққадир кетади Турғун.

Ҳар бир сўзга чиққан нотиқ аввало ислом динини мақтайди, кейин Туркистон ўлкаси озодлиги, тараққиёт ҳақида гапиради.

Кимдир бирор халқ орасидан қичқиради:

— Олло ҳақи, бу қандай гап! Нотиқлар фақат насиҳатга уста. Халқ нонга зор, насиҳатга эмас! Уламо ҳазратлар, бойлар, зиёлилар нега бу ҳақда чурқ этмайди?

Мен дарҳол у одамни излайман, у пастда мачитга яқин жойда, қуюқ дараҳтлар тагида турар эди. Дарров танийман, у менга таниш косиб. Ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги бу ориқ киши Баландмачитдаги тор кичкина дўконхонасида ёнида шогирди билан саҳардан то кечга қадар маҳси тикади. Овози ёқимли, мен унинг ҳазин куйларини тинглашни, суҳбатини севар эдим.

Яқин бориб салом бераман, у менга қараб кулимсирайди:

— Э, сен ҳам шу ердамисан?

— Қачондан бери тинглаб ўтирибман, бу гапларнинг мағзини чақиш мушкул. Аммо уста, сиз бойларни хўп болладингиз!— дейман овозимни пасайтириб.

— Кет, йўқол! Халққа фитна солма!— қичқиради бир неча киши устага қараб.

Албатта булар бойлар, жадидлар. Халқда шивиршивир, ҳаяжон.

Бошида чиройли ўралган оппоқ салла, узун янги жужун камзул устидан беқасам тўн кийган паст бўйли, қора калта соқолли киши ўрнидан туради. Шўрайи исломчиларнинг раҳбарларидан бўлган бу кишининг лақаби — Қори. У сўзларни бир-бир чертиб паст овоз билан салмоқли сўзлайди, катта-кичик жим бўлиб тинглайди.

— Афандилар, ҳазрат уламо жаноблари! Туркистон ўлкаси асрий зулматлардан қутулиб, энди оёққа турмоқда. Уфқимиз энди секин-секин ёришмоқда. Лекин ҳануз ўт ва ёнгиндамиз. Ҳаёт оғир, вазифаларимиз масъулиятилдири. Петроградда тадбирли ва кўп ҳушёр одамлар ҳукумат бошига ўтирди, машҳур Керенский

жаноблари иш бошига қўйилди. У зўр бериб, ҳарбга ва ҳарбу ашёга тадбирлар кўрмоқда ва сиёсий, ижтимоий масалалар билан шуғулланмоқда. Ҳар қалай мушкул воқеалар, анча мураккаб масалалар бор. Туркистон ўлкасида яшаган мусулмонлар, турк авлоди буюк тарихий шавкат, тарихий воқеалар, дабдабага эга эди бир вақтлар. Ўрта Осиё яна уйғонди, кўзини очди. Фарғона мусулмонлари, Тошкент аҳолиси зўр ғайрат билан дини ислом байроғи остига тўпландилар. Қўқон бойлари, жадидлар, айниқса уламо ҳазратлари шавқ ва зўр ижтиҳод билан бутун улуф миллатимиз олдила турган муқаддас вазифаларимизни адо этишга бел боғладилар. Лекин, афсус уламо жамиятида бир неча зотлар зиёли аҳлига бўлмаган фисқ-фасод билан ноҳрин бўхтонлар, гиналар тақиб, ҳануз зиён еткизмоқдалар. Уламо ҳазратлари ва исломнинг барча ходимлари, зиёлилар бирлашиб, аҳил бўлиб, тадбир ва чоралар изласалар, асли мақсадга етган бўлур эдик. Зиёлилар, ёшлар ғайрат ва имон билан ишламоқлари зарур, халқни, косиблар ва ишчиларни қоронғу зулматдан қутқариш — уларнинг асли вазифасидир. Бирмунча камбараллар ва ишчиларни рус ишчилари турли ташвиқотлар юритиб, алдайдилар. Уламо ҳазратлари, жадидлар, зиёлилар, турли тадбирлар билан мусулмон аҳлини тарбиялаб, дини исломни ўргатиш уларнинг вазифасидир. Шундай, афандилар, зиёлилар ва бойлар халқни ўргатиши, онгини ошириши лозим. Қимматчилик ҳаддан ортиқ ошиб бормоқда, бечора ғариблар мушкул аҳволдадир. Лекин, оллога ишонамизки, мушкулларимиз осон бўлиб, яқин кунларда халқимиз арпа-буғдойга ёлчиб қолажак. Вазифа ва бурчларимиз зўр, масалалар мухим. Зеро уламо ҳазратларининг етакчилигига барчамиз бирга аста-секин ишлаб, шояд мақсадимизга етурмиз. Мактаблар масаласи ғоят мушкул масала. Эски мактабларимиз ғоят фаже воқеадир. Уламо ҳазратларнинг бу яна энг зарур вазифасидир. Тошкент аҳолиси янги мактаб, эски мактабнинг маъносини тушунмайди, лекин замон ўзгариб, фан-илем соҳасида кўп янгиликлар, тилсимотлар мавжуд бўлмоқда. Аввало мактаб масаласи бойларнинг ишидир. Лекин бойларимиз ғоят бепарводирлар, кўзлари ўз ҳамёнларидан бошқа нарсани кўрмайди. Бу уларнинг омийликларидан, фикрлари торлигидан келиб чиқади. Лекин вақт

етди, илм-фан аввало бойларнинг иши. Уламоларимиз, зиёлиларимиз мактаб-мадрасаларни муносиб тадбирлар билан йўлга солмоқлари лозимдир. Олло таоло ёрдами ила бу вазифаларни чин кўнгил билан, тоза юрак билан ишласак мақсадга етурмиз. Омин, мушкулларимиз осон бўлгай!

Унда-бунда сустгина чапак чалинади. Қори одатдаги-дек илжайиб ўрнига ўтиради.

Кеч бўлиб қолган. Турғун айланиб юриб яна ёнимга келади. Иккаламиз Оқмачит томонга югурамиз. Мен уйга кираман, онам шўрлик шўрва қилган экан, жаҳлим чиқиб: «Ёфи йўқ, гўшти йўқ, бу қандай шўрва? Шуям шўрвами!» деб косани итариб қўяман-да, яримта нонни олиб, яна кўчага чопаман.

— Отанг далада, қандоқ қиласай, ер ютмагур, менга осон тутма!..—дейди онам ва орқамдан яна нималардир деб қолади.

* * *

Маҳаллада бир оз айлангандан кейин зерикиб устахонага кираман. Уста қаригина, бурни чўтироқ, аммо жуда сўзамол, маҳмадона киши. Биттаю битта халфаси бор, у индамас ювош, мўмин. Гоҳ-гоҳ уста ҳар хил олди-қочдилардан гапиради, чок тикаётган халфаси аҳёнда «ҳим-ҳим» дейди холос. Уста бўлса тоқати тугаб, хуноб бўлади:

— Мум тишлаб ўтирасанми! Гапир! Аммо ишни узма. Мана ол, фарқ қиласиз. Тешабойнинг оғзи доим гапда, вағиллагани вағиллаган. Лекин барака топгурнинг иши унумли, пухта. Турмуш сердиққат, кулишиб, ҳазиллашиб турмасинг бўлмайди. Одамнинг тили ўткир бўлса, шартта-шартта гапирса, сўзида маъно бўлса, ибратли сўзларни айтса. Лекин сен-чи, индамас бўзрашиб ўтирасан. Ўттизга кирибсан, лекин «ҳе»ни билмайсан..

Халфа фарфоналик йигит. Унинг ўртоғи бор, пахта завод ишчиси. Гоҳо халфанинг олдига келиб, ҳолидан хабар олиб, жиндай гаплашиб кетади. У ўттиз иккilarда бўлиб, новча, ягриндор, кўзлари ўткир, манглайи кенг, юзи қорамтир. Мен кириб борганимда у устага эҳтирос билан гапирмоқда эди:

— Шундай, уста, гап кўп. Айниқса рус ишчилари

ғазабда. Улар заводчи ва фабрикантларни ғоят ёмон кўради. Лекин рус ишчилари ҳам камбағал, хуллас, биздай ҳаммаси. Фабрикант, заводчи бойлар, савдогарлар, айниқса пахтачи бойларнинг ҳамёнларига пул ёғади, айш-ишратлари авжиди. Рус ишчилар: «Оқ пошшо таҳтдан тушди, лекин буржуйлар, ер эгалари ҳали ҳам тепамизда. Энди гап буржуйларда, булар ҳам гумдон бўлади», дейишади, уқтиради йигит.

Уста узоқ қовоғини солиб ўтиради.

— Ўғлим, тушундим. Ишчилар, дехқонлар, камбағаллар, муҳтоҷлар оламда жуда кўп. Ҳеч мисли йўқ. Лекин, бойлар, савдогарлар, судхўрлар, ер эгалари, қўйинг-чи, ҳоказолар ҳаммаси текинхўр. Аммо, тўғри, зулм ҳаддан ошди. Қани, кошки эди билимдон, ақлли-ҳушли, одил, доно бош бўлса. Қани, йўқ-да ахир. Шояд одил, инсофли, тадбирли одамлар чиқиб қолса пў-чоқни пўчоққа, мағизни мағизга ажратар.

Оғир ўй сураётган ишчи чўнтағидан арzon папирос олиб тутатади-да, хомуш ҳолда чекиб ўтиради. Халфа маҳсини қолипдан тортиб бирдан ингичка товуш билан минғиллайди:

— Ўргулагай пайғамбаримиз саҳобаларидан Абубакир, Умар, Усмон, Али чорёр одил ва чин шариат йўлидаги зотлар эди. Кошкийди пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бирдан бош кўтариб чиқсалар, мушкуларимиз осон бўларди. Афсус, афсус, бас, қиёматгача энди зулматда, қоронғида ўтамиз!

Уста ва ишчи бир оз вақт ҳайрон бўлиб анграйиб қоладилар, кейин ишчи бирдан кулиб юборади ва халфага қараб дейди:

— Тавба, индамас эдинг, Маҳмуд... Пайғамбар ва саҳобаларни эслашнинг фойдаси йўқ. Ҳозирги дардимизни ўйла. Оч-яланғоч Туркистон ҳақида ўйла. Бойларимиз очкўз, зиқна бойваҷчалар бўлса айш-ишратда. Мана бу гапларнинг мағзини чақ.

Халфа ўзининг хунуккина товуши билан яна эътиroz бошлайди:

— Э, ҳаммаси худодан, ҳамма гап оллонинг ихтиёрида.

— Ишонаман оллога. Лекин замонни кўр. Боёнлар ва ер эгалари ифлос, қабиҳ одамлар. Халқ оч-яланғоч,— дейди ишчи.

Уста ҷармни сув пуркаб эзади ва гапириб кетади:

— Савдо аҳли билан буржуйлар қирилиб кетсин!— дейди хуноб бўлиб.— Доно, ақлли, обрўли раҳбар даркор бизга. Аммо йўқ-да шундай раҳбар.

— Э, лекин бор, мастеровйлар ишнинг кўзини биладиганлар, илмли, ўқиган одамлар бор руслардан. Ҳаммаси русларда. Илмнинг кони уларда. Ташкилотлари, уюшмалари бор, биламан, ҳаммаси ошкора. Мусулмонлар бўлса, ҳаммаси фирт оми. Бизда усталар жамияти бор. Булар рус ишчиларининг ёрдамида иш бошлаб юборди.

Уста ҳайрон қолиб, дейди:

— Ўқиган яхши гап-да, ўқимишли одамнинг ақли тўлиқ бўлади, ҳар нарсани биласан, дунёнинг бордикелдисидан хабардор бўлиб турасан. Афсуски, ҳаммамиз фирт омимиз. Лекин, Содик, сен русчани балодай эпластириб сўзлайсан. Анави куни бир мастиравой келди-ку, чуғуллашиб гаплашиб кетдинг, ёпирай, деб қотиб қолдим. Содик, албатта уларнинг сафига, уюшмасига кир.

Содик ака мўйловини бураб, мамнун ҳолда дейди:

— Русчани унча-мунча гапираман-у, аммо саводим йўқ. Мактабда домлам айтган эди-я, ўқи, ўқи, савод лозим, деб. Рўзгор, тирикчилик мушкул бўлди, пайшанба бўлгандা албатта нон, ёғли-ёғли патир, сомса, қатлама, олиб бориш керак. Домлам яхши кўрарди олишни. Турмуш балоси, йўқчилик, оғир замонлар бўлди, ўқий олмадим. Айланиб юриб Тошкентга келиб қолдим. Мана энди заводда ишлаб юрибман. Ишчиларга ёпишиб борай дейман-у, андак мулоҳаза қиласан. Лекин кўрамизда, кўрамиз. Петроградда ишчиларнинг ташкилотлари кўп, пишиқ эмиш. Ишчилар аҳил, жасур. Ташкилотлари «совет» деб аталади. Ҳаммаси иноқ, дейишади. Тошкентда ҳам шундай ташкилот бор. Петроград ишчилари Муваққат ҳукуматни қўймайди, тўполон кўтариб йиқитади, деган гаплар қулогимга чалинди. Тошкент ишчилари зўр бериб тайёрлик кўрятти чамамда.

Бирдан Расул ўрис келиб қолади. У олтмишларга борган, кўзларини шилпиқ босган, маҳалла аҳли ундан ҳали ҳам безор, ҳамиша ширакайф, төмир-терсак, лашлушлар, эски-тускилар билан савдо қиласади. Бола-чақаси йўқ, яқинда попукдай қизга уйланиб олган. Маҳалла аҳли, коғир, дейдиган, мачит юзини кўрмаган бу одам бир куни тўсатдан мачитга кириб, домлага арз қилди,

тавба қилди: «Кўркам минора солиб бераман, тақсир, фотиҳа беринг, бошлайман ишни», деди. Говкушда дувдув гап бўлди, минорани бошлаб юборди. У, доим қўлида олиб юрадиган ҳассасини ерга қадаб пойгакроқда тўхтайди:

— Хўш, устабой, анави йигит билан сиз нимани вағиллаб ўтирибсиз? Мастеровийлар ҳақида бу кўп алжираиди...— Русчасига сўкиб кетади бирдан.— Пахта заводда ишлайсанми?— қарайди Содиққа жаҳли чиқиб.— Албатта бойга чақаман сени!— дейди ҳассасини ерга бир-икки уриб.— Ишчилар хўжайнинг содиқ кишилар бўлиши керак. Ораларида сенга ўхшаш битта-яримта бузуқлари бор. Лекин ҳазир бўл, қадамингни тўғри бос, бўлмаса чирпирак қилиб қаматиб юбораман!..

Уста, Содиқ ва Маҳмуд ҳаммалари ҳайрон бўлиб қотиб қоладилар.

— Нима ишинг бор? Утган-кетгандан гапириб ўтирибмиз,— дейди уста жаҳли чиқиб.— Пулдорларни пича чайнадик.

Расул ўрис айёр кўзларини ола-кула қилади:

— Мастеровийларни ёқлаб, кўп оғиз-бурун ўпишиб ўтирибсанлар, биламан!— Устага қараб ҳассасини пеш қилганча давом этади:— фалокат босгур уста, фитнанинг кони сен ўзинг! Лекин ҳазир бўл, тавба қилмасанг бошингни оламан!

— Мачитга бор, усталар пулга қараб ўтирипти. Лекин минора осмонга етсин, сени арш аълога олиб чиқади, қари хўроз!— қичқиради бўғилиб уста.

— Ҳа, ишчилар айтишадики, фабрикачи, заводчи бойлар билан золим амалдорларнинг озгина танобини тортиб қўйиш керак!..— дейди Содиқ.— Гаплашсак арзайдиган гап.

Бирдан ҳалфа ҳиринглаб кулиб юборади ва Расул ўрисга қарайди.

— Чопинг, ҳовлига боринг, таҳорат қилиб, тасбех ўгиринг. Мачит, намозни канда қилманг, домлага ваъда қилгансиз, йўқса, жойингиз жаҳаннамда бўлади.

Уста ва Содиқ пиқиллаб кулиб юборишади.

— Ҳазиллашдик, Расулжон,— дейди уста Расул ўрисга жиддий тус олган бўлиб.— Турмуш оғир, қимматчилик, ҳаммаси ўзингизга маълум. Тўқларнинг иши йўқ, дардимиз кўп.

Расул ўрис устани сўка-сўка, папирос чекади.

— Ҳазир бўл, уста, жаҳаннамга кетасан! — дейди қўлини пахса қилиб, кейин чиқиб кетади.

— Воқеанавислар кўп, лекин Расул ўрис вағиллаб-вағиллаб, сўқди-сўқди кетди, аммо воқеанавислардан эҳтиёт бўлиш керак, улар хавфли, — дейди уста Содиқ-қа шивирлаб.

Мен ҳам бирдан уларга жиддий ҳолда шивирлайман.

— Тоғам бозордан чиқиб, халфаларга гапирди, бозорда воқеанавислар жуда кўп эмиш, тоғам самоварда улфатлари билан ўтирган экан, битта олифтанамо киши самоварга кириб келипти, ундан-бундан гапириб, авраб, ҳукуматдан зорланипти. Кейин фаҳмлашиб қолишипти, у воқеанавис экан. Кейин ҳаммалари ура қочишипти. Кейин-чи, Тожи бувим бор-ку, биласиз-а, уста? Қариндошлариникига борган экан, поччам мискар эди, мўминқобил киши эди. Тожи бувим айтиб келди, воқеанавис кетига тушиб, ундан-бундан мискарни гапга солипти, бирдан қарабсизки: «Мискар, юринг, палисага борамиз», деб шўрликни олдига солиб олиб кетипти.

— Офарин, сенда ҳам гап кўп экан, чакки эмассан! — дейя кулади уста.

Содиқ билан Маҳмуд қотиб куладилар.

— Ия, эҳтиёт зарур, кулманглар, ҳаммаси чин.

Узоқ суҳбатдан сўнг намозгарда Содиқ ака ўрнидан туриб хўшлашиб чиқиб кетади. Уста билан халфа овқатлангани ҳовлига жўнайдилар. Мен кўчада болалар билан эртак, чўпчак, турли ашуласлар айтишиб хуфтонга қадар ўтираман.

* * *

Чоршанба куни эрталаб Турғун икковимиз маслаҳатлашиб, мен онаси олдига кираман.

— Ўртоғим бозорга борсин мен билан, хола! Рухсат беринг, бозор-ўчар қиласин. Турғун эпчил, бирпасда харидор топади, жиякларни дарров сотиб қайтамиз, — деб ялинаман.

— Дойим мени алдаб-сулдаб бошлаб кетасан. Бугун болаларга қарасин, кирларим бор эди, сув таисин, ўтин ёрсин, — дейди онаси тўнғиллаб.

— Ҳаш-паш дегунча етиб келамиз, — дейман Турғунга кўзимни қисиб.

Мен ойим тиккан жиякларни кўтариб Эскижўвадаги бозор расталарида кезиб юрибман. Айёр ва шум Турғун ҳам ёнимда.

Бозорда одам қалин. Айниқса, паранжили кампирлар, ёш хотин-қизлар кўп. Ҳаммаси жияк, дўппи, пахта, калава ип-ипаклар сотади. Аммо жияк савдоси касод. Дўппифурушлар хотинларни авраб дўпиларни сув текинга оладилар. Мен пишиқман, айниқса айёр Турғун жуда билади бозор савдосини. Хуллас икковимиз ҳам пишиқмиз. Ямоқчи хониш қилиб, маҳси ямамоқда. Ана, жулдур кийимли чўтирир Турна махсум лунжини шиширганча, бармоқлари билан ногора қилиб, чертмоқда. Унинг ҳам дарди пул. Гадойлар, фолбинлар, тиланчилар беҳисоб. Бир тўп қаландарлар қўлларида занг, устларида жанда, белларида катта қовоқ кашкул, бошларида кулоҳ, «Хақ дўст, ё олло!» деб бақириб-чақириб юрадилар. Турғун шайтон қаландарларнинг жаҳлини чиқарышни яхши кўради.

— Дангасалар, текин томоқ бангилар!— деб қочади.

Эскижўвада ҳангама кўп. Бир томонда синиқ чиннilar ямоқчиси — чегачилар, ғув-ғув авжда. Бир чегачининг олдида тўхтаб томоша қиласиз:

— Вой-вой, бирпасда пиёлани улади-я!— дейман.— Зап ҳунар-да, бўпти, чегачи бўламан!— дейди Турғун ўйлаб.— Қара, бирпасда пиёлани қотириб ташлади, пулни сипиради-ку. Лекин жойида, чегачи хор бўлмайди, кунини кўради.

— Кўза кунда синмайди, кунида синади, деганлар. Майли, бўпти, чегачи бўл!

Турғун менга ҳўмрайиб қарайди.

Айланиб-айланиб, дурбини бор таниш чолнинг олдига борамиз. Мўмин, мулойим бу индамас киши дурбинида Арабистон чўллари, Нил дарёси, эҳромлар, Бағдод кўринишлари, Истамбул кўчалари, Аё Сўфи, сulton Абдул-ҳамид жомиси расмларини кўрсатади. Томоша бир тийин туради. Икковимиз аста кекса олдига ўтирамиз.

— Ота, жон ота, мумкинми бир кўрсак? Лекин насиya, бугун пулимиз йўқ, эртага албатта бир тийин топиб келаман, хўп дeng!..— дейди Турғун ялинниб.

Мўйлови узун, кўзлари қуюқ қошларига бекинган серсавлат чол кўк чойни қулт-қулт ичиб тўнгиллайди:

— Тур, тур, жўна, тегма дурбинга!.. Муллажиринг йўқми, бас. Арабистону Истамбул шарифни орзу қилма!

— Пашшаларга ем бўлиб ўтираверинг!— дейди кинояли товуш билан Турғун, ўрнидан сапчиб туриб.

— Пешин бўлиб қолди, юр ўртоқ, жиякни тезроқ сотиш керак,— дейман мен ва жиякни икки бўлиб, бир қисмини Турғунга тутқизаман!— лекин ўртоқ, бўш келма, харидор билан тортиш, хўпми?

— Биламан ўзим, ўргатма,— дейди Турғун силтаб.

Эскижўвадан яна дўппи, жияк бозорига қараб кетамиз. «Жияк! Яхши жияк! Асл ипак!» деб югуради у. Хотинлар Турғунга қараб: «Шайтон-да, шайтон, ҳали у ерда, ҳали бу ерда оёғимизнинг тагида ўралиб юргани юрган!» дейишади энсалари қотиб. Турғун ёниб, терлаб-пишиб, жиякни кишиларнинг бурнига тиқиб мақтайди. Кўп сарсон бўлиб, ниҳоят жиякни пуллаймиз, лекин арzon кетади. Мен пулни қайта-қайта санаб белбоғимга пухталаб тугаман. Бозор ичиди айланиб, туялар, отлар, хачирлар, эшакларнинг думидан тортиб узоқ юрамиз. Кейин яна Эскижўвага жўнаймиз. Мени Турғун «Беглар беги» мадрасасига бошлайди.

— Қара, мадрасага казо-казо одамлар йиғилипти.

Биргаллашиб мадрасага кирамиз. Тумонат одам. Икковимиз одамлар орасидан суқилиб борамиз. Воизларнинг ваъзи авжида, ҳаммаси катта-катта уламолар. Салла ўраганлар, муллаваччалар, қорни катта бойлар...

Турғун мени туртади:

— Кетдик, ваъз-ваъз, тайини йўқ, нуқул насиҳат. Сўзлари нуқул арабча, форсча, фалакнинг гардишига ўҳшаган ранг-ранг гаплар... Қамбағаллар оч-яланғоч, булар бўлса нуқул динни гапиради. Нон берсин!

Мен қотиб куламан:

— Рост, ўртоқ, сенинг билганинг рост!

* * *

Ҳар куни мактабга бораман. Мачит орқасидаги торҳовлида, толлар орасида оққан муздай сув бўйида ўтирамиз. Ҳаммамиз чуввос билан, ўқиш билан машгулмиз. Домлам бир четда пўстак устига тўрт қат тахлаб солинган эскигина кўрпача устида қўшни бой ота билан гаплашиб ўтирибди. Бой гавдаси семизгина, устида ярқираган янги яланг тўн, бошида катта салла, қулогига

бир атир гул қистирган, чап қўли билан қалин соқолининг учини ўйнаб-ўйнаб ўнг қўлидаги йирик қаҳрабо тасбехни бармоқлари орасида тинмай айлантиради. Уларга яқин ўтирганим учун сұхбатларини эшиштаман. Домлам пиёлага қуюқ фамил чойдан озгина қуяди-да, эҳтиром билан бойга узатади.

— Аҳвол ғоят мушкул, чалкаш воқеалар бисёр, тақсир,— дейди бой.— Уламолар ғоят мушкилот билан ваъз-насиҳат қилиб, омманни тизгинга солмоқда, йўқ эса халқ жуда бебош бўлиб кетмоқда. Айниқса, қимматчилик, дон-дун танқис, нарх-наво ошиб, фуқаронинг ҳасратидан чанг чиқади. Замон бузилдими, билмадим, ёмонлар, фисқ-фасодчилар кўп, касаба деган ташкилотларми, падарига лаънат, эшишганман, аммо ўзим тушуммайман. Усталар ҳам русларга эргашиб, халойиқ ичидаглава кўтариб юришган эмиш. Баъзи ҳаромзода жадидлар «мактаб ислоҳоти» деган номаъқул масалалар кўтариб, шариатни оёқ ости қилмоқда. Мактаб масаласи пайғамбаримиз давридан қолган мерос, арабча қуръон ўқиш фарз-суннат. Замон ғоят қалтис. тақсир. Худога муножот қиласилки, мушкулларини ўзи осон қилсин.

Домлам чой қуийиб, «ҳа-ҳа, ҳимм» деганча, шогирдларга имлаб ўқишига даъват этади. Болалар чуввос билан ўқиб, авжга чиқадилар.

— Бай-бай-бай, ҳарорат баланд-э, тақсир,— дейди бой дастрўмоли билан елпиниб ва терини артиб.— Руния, айниқса Петербург, эшишишимга қараганда, бесаранжом эмиш. Подшо ҳазратлари таҳтдан тушди-ю, бузғунчилик пайдо бўлди. Лекин халқ ғоят суюнди, уни қонхўр ва золим, дерди. Тўғри, Некалайнинг қўли қаттиқ, забардаст эди. Бу оми халққа шундай бўлмаса бўлмайди ахир, тақсир. Аммо замон тинчид қолар. Муваққат ҳукумат секин-секин интизом ўрнатар. Ташкилотларни бир-бир қуитар. Эшиздим, ҳаммасини аста-аста йўқ қиласмиш. Зодагонлар билан ҳукумат раҳбарлари Петербургда янги подшо кўтарар эҳтимол. Бир одил подшо топилар. Аммо у Туркистон ўлкасида яшаган халқларга бирмунча ҳуқуқ бериш тадбирларини кўрса керак. Уламо ҳазратлари ва боён аҳли зўр ғайрат билан ишлаб, халқни тўғри йўлга солиб, айниқса, ҳукуматга итоат эттириш чораларини кўрмоқлари лозим. Лекин замон тошқин сувдай бежо. Иншоолло, тинчид қолар.

Домлам ва бой икковлари гангир-гунгир сұхбат қи-

либ, ҳангамалашиб ўтирадилар. Туш бўлгач, бой ўрнидан қўзғалиб «уҳ», дея керишади-да, тиззаларини ишқалаб, терини қайта-қайта артиб, домлам билан хайрлашади ва салмоқланиб секин-секин юриб чиқиб кетади.

Бизлар оч, ҳориб чарчаганмиз, томоқларимиз бўғилган. «Шин-шин, бўлди пешини! Зот-зот, бўлди озод!» деймиз. Домлам «Бас!» дейди. Болаларчуввос билан, қироат билан бир шингил қуръон ўқийдилар-да, дув туриб, бир зумда шовқин билан тарқаладилар.

Домлам менга ва ўнтача болага жавоб бермай олиб қолади.

— Дарров яхши кийимлар кийиб, салла ўраб келинглар,— дейди секин.— Оқмачитда бемор бор экан, ҳали одам келиб тайнилаб кетди, зиёфат қуюқ, тездан югринглар.

Ҳаммамиз дув кўтарилиб, уй-уйимизга чопамиз.

Одатда мактабдан қайтгач копток ўйнаймиз ёки офтобда томма-том тўполон қилиб юрамиз. Аҳён-аҳёнда хўроуз уриштиришни ҳавас қилиб қоламан. Атайлаб Янгибозордан бир хўроуз олиб келганман. У жуда рангдор, патлари ялт-юлт қолади, қип-қизил тожлари келишган, серсавлат. Бир-бир аста босиб, мағрур юради. Бу хўроузга харидорлар кўп. Болалар «қани уриштирамиз», деб хўроузларини кўтариб келишади.

Аввало рақибимнинг хўроизига назар соламан. Кейин хўроузимни даврага қўйиб юбораман. Болалар жим бўлиб, ҳавас билан тикилиб қолишади. Мен титраб оппоқ оқариб, қараб тураман. Хўроузлар астойдил ташлашиб, юлқишишади. Болалар ҳам жим, тиқ этган товуш йўқ. Рақиб хўроуз жуда зўр. Менинг хўроузим яхши уришади, қолишмайди. Уларнинг патлари юлиниб, ҳамма ёқлари қонга беланади, роса чарчаб ҳолдан тояди. «Бас, бас, ҳолдан кетди, бир оз дам олсин!» деб хўроузларни ажратиб оламиз. Мен хўроузимни қучоқлаб, «жонивор» деб патларини силайман, тожларини ўпаман. Болалар бирисини мақтаб, бирисини камситиб ўтирадилар. Турғун аста қулоғимга шивирлади:

— Ҳей, эҳтиёт бўл. Аҳмаднинг хўрози турқи совуқ, зўрга ўхшайди чамамда. Хўрозингни уринтириб қўйма.

— Толе-да, толе, майли, аммо чамамда менини полвон, биламан ўзим.

Бирпас тиндириб, хўроузларни яна ўртага ташлаймиз.

Жанг аввалгидан ҳам қизийди. Иккала хўроз зарб билан тепишади. Бир-бири атрофидан гир-гир айланиб яна бир-бирининг патларини юлишга киришади. Гоҳо пайт пойлаб, бир-бирига шартта човут солади. Бирдан Аҳмаднинг хўрози баланд келгандай бўлади менинг хўрозим бир-икки қаттиқ ҳамла қиласди, лекин Аҳмаднинг хўрози чарчади шекилли, тўсатдан ўзини даврадан тортиб, бир четга қочади. Болалар чуввос кўтаришади. Мен хўрозимнинг ёнига бориб, эркалаб, қўлимга оламан. Маҳалла болалари дув этиб, кетимдан эргашиб, хўрозни силаб-сийпаб, ўпиб, қучоқлаб, мен билан бирга юрадилар. Мен хўрозни мағрур ҳолда кўтариб, уйга кираман. Уни ташлаб, кўчага чиқаман. Аммо Аҳмад шўрлик қоғонини солиб, йиғламсираб ўз хўрозини олиб ҳовлисига кетган бўлади.

Ҳафсалам пир бўлгач, хўрозга харидор кўп бўлгани, учун бир кун сотиб юбораман.

Ез бирпасда ўтиб кетади.

* * *

Сентябрь ойлари... Бир кун Турғун икковимиз кўмир бозорга борамиз. Бозорда араваларда, туяларда боғ беда, қоп-қол таппи, ғарам-ғарам пичан, саржин-саржин ўтин... Одамлар орасидан туртина-туртина бедана бозорга ўтамиз. Бу ерда беданабозлик авжиди. Бу бозорда сўкиш, уриш, жанжал кўп бўлиб туради. Тўдатўда беданабозлар енг учларида бедана, ҳар қаер-ҳар қаерда давра бўлиб, завқ билан, эҳтирос билан берилиб бедана уриштириш билан машғуллар. Тузоқчилар олиб келган халта-халта беданаларни йигитлар ва чоллар бирпасда талаб, қўйниларига солиб оладилар. Биз ёш болалар ялиниб-ёлворсак ҳам қуруқ қоламиз.

Турғун менга қараб:

— Оласанми, олмайсанми? Оладиган бўлсанг яхшини, зўравонини ол! Бир кўтарамиз, кейин бозорга соلامиз!— дейди.

Мен ҳайрон бўламан:

— Бир неча марта қўлга тушганман. Бултур, ўзоф ўили бозорга келиб бедана олдим: чоллар, ўспириналар, яхши, зўр, мана кўр, арzon-a, арzon, вағиллаб турипти, ўзинг қара, дейишади. Олдим, ўлгудай уриниб, неча кун ҳавас билан кўтардим, лекин қочоқ чиқди. Деҳқондан олиш керак,— дейман.

Турғун ағрайиб қолади:

— Алдайди-да, алдайди булар. Ҳаммаси тирриқ. Тўғри айтасан, дехқондан олиш керак, янги зўр бедана бўлиши керак.

Айланиб юрарканмиз бир дехқон келаётганини кўриб қоламиз. Югура бориб, зўр бериб ялинамиз.

— Жон ака, ўргилай ака, уришқоғи бўлсин, битта яхшисидан беринг!

— Мана ол-э!— дейди дехқон бир халтадан бедана чиқазиб.— Пулини чўз дарров!— дейди у яхтагининг чангини қоқиб.

Белбоғимдан икки танга чиқариб бераман:

— Зўрми, амаки, ростини айтинг?— дейман бедана-нинг тумшуғига қараб.

Турғун беданани қўлимдан олади.

— Чакки эмас! Кўтариш керак-да, муллака, ростми?— дейди у дехқонга.

— Кўтарсанг зўр бўлади, Бас, жўна!— дейди дехқон.

Ховлига чопамиз. Бедана гоҳ Турғунга, гоҳ менга ўтади.

Уйга келгач, эшак қурти излашга киришамиз. Сентябрь ойи бўлгани учун эшак қуртлар ин-инига кириб кетганми, ҳеч топилмайди. Зах жойлардан, гўнг орасидан, кесаклар, фиштлар тагидан қидирамиз. Кўп уриниб, беш ўнта қурт топамиз ва бедананинг тумшуғини йириб оғзига тиқиширамиз. Сув пуркаб, енгимнинг ичига олиб, устидан қўлимга катта белбоғни ўрайман.

— Чигиртка топамиз, жуда маст қиласмиш беданани,— дейди Турғун ва чигиртка излаб қаёққадир югуради.

Мен косиблар олдига кириб, қўлимда бедана, мағрур ўтираман. Улар ҳайрон бўлишади.

— Қани, э-ҳа, кўрайлик, зўрми?— дейди халфалардан бири.

— Бир яхшилаб терласин, янги, ҳали асов,— дейман.

Улар кўрсатмаганимга қўярда-қўймай беданани қўлма-қўл ўтказишиди.

— Семиз экан, ярамайди, уришмайди, йигитча, овора бўлма. Зўр бедана дарров билинади,— дейди уста.

Мен беданани олиб яна белбоғ билан ўрайман.

— Овчидан олдим. Беданам оғир, туриши чакки эмас,— дейман жиддий тусда.

Шогирдлар қалин китобни қўлимга тутқазишиди:

— Қани, жиндай ўқи!

Бедана бир қўлимда, иккинчи қўлимда «Жангнома». Овозимни баланд кўтариб, оҳанг билан ўқий бошлайман.

Эрталаб мактабга кетарканман, Турғунга беданани бериб, тайинлайман:

— Мана, кўтар, лекин эшак қурти топиб бер, давоси шу.

Беданани учтўрт кун уриниб кўтараман, донни ўл-гудай ошалайди, лекин «чурқ-чурқ» этади холос, бошқа гапи йўқ. Айниқса Турғун хуноб бўлади. Қаерданdir эски тўрқовоқ топиб, ямаб, ширачлаб, беданани ичига соламиз. Эски, пачоқ сувдонга сув тўлатамиз, дон соламиз, тўрқовоқни шифтга осамиз.

Икковимиз дилгир бўлиб, фалакнинг гардишидан бир-биримизга шикоят қилиб, хафа бўлиб юрамиз.

Бир кун зериккан вақтимда мен Турғунга маслаҳат соламан.

— Бозорга борсак, мева ғарқ пишган ҳозир... Арzon олма, олхўри топиб, дехқонлардан олсак, ўтириб сотсак, нима дейсан-а?

Турғун ҳовлиқиб ҳаяжон билан ўрнидан туриб кетади:

— Қойил, мана бу галингга қойилман. Бозорда турли-туман мева мўл. Олхўри айниқса чаққон, ўзиям арзон-да ахир. Аммо пул йўқ-да? Ўзинг топасан пулни, ўртоқ, дастмоя керак!— дейди ўйланиб.

— Бедана қимматга тушди, бу бир. Ойимдан, дадамдан, ялиниб битта-битта йиққан пулим олти танга холос. Нарх-наво ошган, олти танга озлик қиласди. Отангга ялин, Турғунбой, сен ҳам олти танга қўш. Унда ҳам озлик қиласди-ю, лекин ҳар кун бозорга бориб айлантирасак туғиб беради. Ҳаракатда баракат, дейишади бобойлар.

Секин-секин Турғунларнинг уйига кирамиз. Турғуннинг силнамо букчайган отаси айвонда, орқасида ёстиқ, деворга суянганча офтобда ўтирибди.

— Дада, лекин эшитинг аввало гапимни...— дейди Турғун дадаси олдига яқин чўққайиб, ялинган оҳангда.— Бозорда мева кўп, ҳаддан ташқари кўп.

— Тўғри, мева кўп, лекин танга йўқ, бечорамиз,— дейди дадаси кулимсираб.— Қовун деганда айниқса оғзимизнинг суви келади, гўдаклар. Пўчоғига зормиз.

Турғун тажанг бўлади:

— Э, тушунмайсиз, сабр қилиб эшитинг ахир, жон дада, эшитинг гапни. Мусавой икковимиз тушамиз бозорга. Мусада олти танга бор, нақд пул, мен қўшаман олти танга, олхўри оламиз, арzon, боғдордан нархни пишишиб оламиз. Баландмачитга олиб келиб, чаканалаб сотамиз. Ҳар куни эрталаб бозордан арzonга олхўри олиб келиб фойдасига сотамиз. Тушундингизми? Қарабиски, беш-ўн кунда мўмай пул бўлади. Иннайкейин пулга ёлчиб қоламиз. Гўшт-мой чайнаймиз. Лекин Мусавой бало, бу ақлни у топди. Қани, йўқ деманг, олти танга беринг ҳозир, бозорга чопамиз!

Энди мен отани усталик билан аврай бошлайман. Чол ўйланиб кейин дейди:

— Тўғри, ўйлаганларинг жойида, лекин, Мусавой ўғлим, ўзинг биласан, Турғун ёлғонни кўп гапиради. Пул бераман-у, бозорга борса манти, гўшт куйди, ҳар хил таомларни еб юрмасин тағин.

Турғуннинг жони чиқиб кетади. Мен уни босаман:

— Турғунбой, даданг ҳазиллашятилар... Турғунбой пул деса ўзини арш аълодан ташлайди,— дейман отасига,— пулнинг қадрини билади, беринг, кўрасиз, ҳар кун ғарчча мой, гўшту ҳалвою, пашмақ чайнайсиз.

Чол бояқиш ёстиқдан ўзини узиб, қўйнидан халтасини олади-да, танга-чақа аралаш олти тангани қайта-қайта санаб Турғунга узатади.

— Агарда сарф қилиб қўйсанг, жағингни омбир билан суғуриб ташлайман!

Мева бозорда савдо суст. Тиланчилар ва девоналар, бошқа деярли ҳеч ким кўринмайди. Вақт пешиндан оқкан. Биз тентираб юриб, унда-бунда тўхтаб олхўри қидирамиз. Бозорда хилма-хил олхўри кўп, аммо жуда қиммат. Биз эса арзонини излаймиз. Ниҳоят топамиз, аммо думбул, майда, олхўрига ўҳшаган туси йўқ. Яғир, ифлос кўзлари шилпиқ йигитдан сўрайман:

— Нархи қандай бўлди? Арzonроқ берсангиз оламиз, ака.

Шилпиқ чийиллаб гапиради:

— Нархи арzon, қанд чайнайсан, қанд, жиян! — дейди.
Тўсатдан бир чол бизга ёпишади:

— Бери келларинг, олхўрими ўша ҳам? Пуф сассиқ,
одам ейдими шуни? — шивирлайди секин.— Мана бу
шафтолжонни томоша қилларинг! Мана, лиқ этиб ўзи
томуқдан ўтиб кетади-я. Нархи ҳам арzon!..

Биз шафтолини кўздан кечирамиз.

— Э-э, бўлмайди, ҳаммаси чириган, қорайиб кет-
ган-ку!

— Йў-йў-йўқ, олларинг, ўғилларим, арzonга бераман.
Нарироқ туриб маслаҳатлашамиз.

— Майли, беринг, неча пул нархи? — сўрайди Турғун.

— Қадоғи бир танга, сув текин-а, чироқларим, жуда
арzon.

Чол белбоғидан силлиқ носқовоқ олиб кафтига тўка-
ди-да, оғзига қоқади.

— Арzon-а? — деб шивирлашамиз.

Савдо зўр бўлади. Талашиб, тортишиб қадоғини бир
мири кам бир тангадан, жами ўн икки тангага шафтот-
ли оламиз. Эзилган, чирик, қорайғанлари аралаш тор-
тиб, уйдан олиб келган катта саватга соламиз, шафтот-
ли саватнинг тагида қолади. Физиллаб бозордан чиқиб
Баландмачитга борамиз. Нафс ўлгур ёмон. Қорайған-
ларидан иккитасини қўлимга оламан ва биттасини Тур-
ғунга узатаман. Шу тарниقا ўнтачасини еб қўямиз.

— Ёмонсан-да, ютмасам ўртоқликдан чиқаман-да,—
дейди Турғун койиган бўлиб.

Баландмачитда самовар, боққолчиликлар кўп. Кат-
такон ҳовуз бўйида саватни олдимизга қўйиб ўтирамиз.

— Тош-тарози йўқ-ку, Турғун? — дейман бирдан
эсимга тушиб.— Энди нима қилдик, а?

— Харидор келса анови боққолдан чопиб тортиб
келаман,— дейди Турғун.

— Боққоллар бизни кўриб, энсаси қотиб қолди-ку?

— Э, амакимнинг ҳужрасида бир тарози кўрган
эдим,— дейди ўйлаб-ўйлаб Турғун.— Бўпти, ҳозир фи-
зиллаб олиб келаман! Ҳозир! — деб чопиб кетади.

Олдимдан катта-кичик одамлар ўтиб туради, лекин
шафтолига кимса боқмайди, ҳеч кимнинг иши йўқ. Бит-
та-яримта харидорлар боққоллардаги чиройли, яхши
пишган шафтолиларни оладилар. Мана, Турғуннинг қо-
раси кўринади. Ёнимга етганда кўраманки, тарози пал-
лалари қозондай, иплари ҳам бири калта, бири узун,

бири ип, бири занжир. Тоши бўлса — бир қадоқлиги расмий қадоқ тош, ярим қадоқлиги — бир парча ғишт.

— Сотдингми? — сўрайди Турғун.— Қанча пулга?

— Йўқ, харидор йўқ,— дейман у ёқ-бу ёққа қараб, ич-этимни еб.

— Йўғ-э, худо хоҳласа сотамиз! — дейди кафтлари ни бир-бирига ишқалаб Турғун. Унинг вақти хуш, файрати тошган.

— Қани, шафтоли қанд, олиб қолинглар! Наввот шафтоли, асл шафтоли! Асл да, асл! — қичқиради Турғун тик туриб баланд овоз билан.

— Йўқол, ҳаромилар! Шафтолинг қурсин, чирик-ку! Ҳаммасини тўқ ариққа! — дейишади боққоллар.

Мен уялиб ерга қарайман, аммо Турғун писанд қилмай шафтолини мақтайди.

Мана бирдан Турғуннинг укалари — етти-саккиз яшар бола ва олти ёшларда қизалоқ физиллаб келиб қолишиади.

— Шафтолими? Қани, кўрай,— дейди ўғил укаси сават олдига чўққайиб.

— Йўқол! Йўқол, кетларинг! — дейди Турғун дўққилиб.

Мен икковига биттадан эзилган шафтолидан бераман. Севинишиб, оғзилари қулоғида, югуриб кетишади.

Битта-яримта бола-бақра, кампирлар олдимизда бирлаҳза тўхтаб сўраб ўтадилар. Туриб-туриб «Чириган экан!» деб кетиб қоладилар. Хуноб бўлиб ўтирганимизда бир бола тўхтаб, шафтолиларни қўлларида айлантириб кўради.

— Торт ярим қадоқ, нархи неча пул? — деб сўрайди у.

Икковимиз биргалашиб мақтаемиз.

— Асл шафтоли! Арzon ўзиям! Танлаб берамиз! Бир танга қадоги!

Турғун завқ билан тарозини ростлаб, шафтолини тортади.

— Мана, оғайни, оғири сизники! — дейди Турғун.

Хуфтондан кейин кўчада қатнов тамом тингандан сўнг оч, ҳорғин, сават ва тарозини кўтариб маҳаллага қайтамиз. Шафтоли шўрликнинг икки-уч қадоги базўр сотилган. Турғун хафа, жаҳли чиққан, асабий.

— Нима дейман ахир отамга?

Хўп ўйлаймиз иккаламиз. Қассирликни мен қилганиман. Пулни қайта-қайта санаб:

— Уч танга, тўққиз пул бўпти,— дейман.— Лекин, эртага албатта сотиб қўяшимиз, ўлдими ахир! Лекин эҳтиёт қил камимасин! Ол мана уч тангани!— дейман пулни узатиб.— Даданга бер. Вақтлик туриб гузарга чиқамиз. Ишқилиб, пуллаймиз-да, ўртоқ. Хафа бўлма, вақтихушлик билан кир, чол фаҳмлаб қолмасин ишнинг пачавалигини. Аммо, шафтолини одам кўрмас жойга қўй,— деб қайта-қайта тайинлайман.

Чарчаб ҳовлига кираман. Бувим, айниқса ойим жаҳли чиққан.

— Дайди ўлмагур, қаёқда қолдинг?— сўрайди бувим.

— Йўқолиб кетдинг, ҳавотир олиб ўлдик-ку?— дейди онам юзимга синчиклаб тикилиб.

Қовоғимни солиб дейман:

— Юрган эдим... Ҳавотири нимаси? Қорним очди...

Ариқда наридан-бери қўлимни чаяман-да, айвон лабига ўтираман.

Кампир шанғиллай бошлайди:

— Шаҳодат, бирор ҳунарга бер буни, тездан бер буни, тездан бер! Ўргансин бир ишни, тириклиникнинг қадрига етсин! Қачонгача дайдиб юради?

Онам косада мошкичири олиб киради ва бувимга қараб дейди:

— Қўйинг, ўқисин, мулла бўлсин!

Икки «пишиқ»нинг барбод бўлган шафтолифурушлигимизни билиб қолишларидан қўрқиб, юрагим пўкиллайди.

* * *

«Зарқум» деган китоб бор. Бир кун бозорга бориб, саҳҳофликдан олганман. «Бозордан «Зарқум» китоб олдим» десам, онам севиниб: «Эшитганман, жуда ажойиб китоб. Жиякнинг пулига олгандирсан-а? Ҳа майли, яхши қилибсан, бир вақт ўқиганман», деган.

Айвонда китобни варақлаб чироқ олдида ўтираман. Китоб фоят диний, хурофий — Ҳазрат Али жанг қилиб, кофирларни қириб, мусулмонларни уларнинг жабрзулмидан қутқарди, деб ҳикоя қиласарди бу китоб.

Бувим ўрнидан бошини кўтариб ўтиради.

— Қани ўқи, дин, шариат, пайғамбаримиз ҳақидаги ҳикоятларни топиб ўқи! Бир кун бозордан алмойи-алжойи нарсаларни олиб келган эдинг, билмадим, «Мушук ва сичқон» миди, эсимда йўқ. Эсиз-эсиз пул. Отак келсин Янгибозордан, сани хўп чақаман, қараб тур. Қани ўқи!— дейди жаҳл билан.

— Бас-э, кўп уришманг, кампир, «Мушук ва сичқон» ҳикояси бирам ажойибки, тўқ одамлар билан фақир одамларни мушук билан сичқонлар орқали ҳикоя қилали у китобда. Мақсади жуда ибраториз. Мушук ифлос, порахўр, тўқ, очкўз одамларни фош қилади, сичқонлар бўлса фақир, муштипар, мискин, фариб, мўмин-қобил кишиларни тасвир этади. Уқдингизми, кампир? Лекин, ибраториз китоб.

Бувим энсаси қотиб кетади.

— Сен шум бола, ўзингга етган маҳмадонасан,— дейди юзини тескари ўгириб.

Қошиқ-товоқларни йиғишириб, онам ҳам айвонга келиб ўтиради.

— Ўқи жиндай, ҳазрат Али воқеаларидан эшитайлик,— дейди тиззасига ишпечини олиб.

Мен китобни аста варақлашда давом этаман ва ҳикояларни завқ, эҳтирос билан ўқийман. Онам бояқиш ишпечи тиззасида, аммо жим, хаёл сурган ҳолда, кўз ёшлиарини арта-арта тинглайди. Бирдан ҳовлига бир тўда болалар кириб келишади.

— Самовар тўла одам. Тез юр, қизиқчи келипти, жуда машҳур қизиқчи,— дейди Турғун.

Болалар бирин-кетинчувиллаб қисташади мени. Иргиб ўрнимдан тураман-да, китобни токчага отаман; болалар билан Оқмачитга югураман. Самоварга етиб борамиз ва ҳовузнинг бир четида ўтирамиз. Самоварнинг саҳни кенг. Бир ёнида кичик мактаб, бир томонида катта чуқур ҳовуз, атрофида азим толлар, қайрағочлар, баланд, адл тераклар. Қадим замонлардан бери бу вақф жой. Тўрда катта бир қабр-соғана бор эди шекилли. Бурчакда қадимдан машҳур девона ўтиради. Баъзан хониши қилиб қўяди. Бир вақт бувим ҳикоя қилишича отамнинг бобоси айтган экан. Катта бобом вақтида бу девона йигитча бўлган, унинг устахонасида маҳси тиккан. Ўзи хуш овоз, доим қўшиқ айтаркан, чиройли, ақлли, келишган йигит экан. У бир қизни яхши кўраркан,

қизнинг ота-онаси дастидан золим фалак йигит ва қизни бир-биридан жудо қилган, кейин ишқ дардида йигит савдойи девона бўлиб, эси-ҳушидан ажраб, тентираб қолган. Энди у қариган, силжимай бир бурчакда ўтиради.

Самовар ғич одам. Супалар, сўрилардаги наматлар, шолчаларда халқ зич ўтирибди. Унда-бунда катта осма чироқлар чарақлайди. Узун яхтак, янги беқасам тўнми, унутдим, олача тўнми кийган Жўра қизиқ қарға шоҳи қийиқча елкасида, дўппи яримта, ҳовлига тушади. Халқ кулиб жим бўлади, биз болалар ҳам тераклар остида жим ўтирибмиз. Жўра қизиқ қизиқчилигини бошлаб, ҳар хил олди-қочди воқеаларни валдирашга тушади. Халқ кулиб-кулиб қўяди. Аммо, аввал эшитганман қизиқчиларни, улар халқни ҳаяжонга соладиган, ғоят кулгили, ибратли, турмуш, тирикчилик ҳақидаги ажойиб гапларни айтишарди. Лекин Жўра қизиқнинг қизиқчиликлари ундан нозик эмас, қўпол, уятли сўзлар ёғиб туради.

Хуллас, у менга ёқмайди. Бирдан индамасдан ўрнимдан тураман.

— Ўтиранг-чи, асқияни қийиб юборади,— дейди кўйлагимни тортиб Турғун.

— Ҳаммаси олди-қочди, куфур тўла, ҳаёй йўқ,— дейман ва уйга жўнайман.

* * *

Мактабдан қайтганимдан кейин ҳамиша гузарга шошаман. Мискарлар, тунукасозлар, косиблар олдида ўтиришни, олди-қочди гапларни, бурунги замонда ўтган воқеаларни эшлишини яхши кўраман. Мискарлар, чегачилар, тунукасозлар кўп антиқа гапларни, ҳар қайсила-ри ўзларининг пирларини, рисолаларини яхши биладилар, шулар ҳақида кўп гапирадилар. «Темирни топган уста Довуд пайғамбар бўлалилар, кўп ҳикматларни, ажойиб тилсимларни билғанлар», «Мискарчилик Одам атодан бошланган», дейишади.

— Мискарлар рисоласида айтилганки, мискарлик Одам атодан қолган хунар, Сдам атога биҳиштдан Жабраил алайҳиссалом олло таолонинг буйруғи билан келтирган эканлар. Мискарлик ниҳоят аъло хунар, ҳунарларнинг гавҳари,— дейди узун соқолларини тутамлаб мискар чол.

У мискарликни мақташни жуда яхши кўради. Кулганда қисиқ кўзлари юмилиб кетади ва оғзида қолган олдинги иккитагина тиши сўзлаганида лиқиллаб туради. Бу мулоим фақир мискар ҳануз кўз олдимда.

— Хунарларнинг энг муқаддаси боққолчилик,— дейди Карим боққол.— Одамларнинг ҳожатини чиқарib ўтиради боққол, кўп савоб иш боққолчилик. Айниқса тузфурушликнинг садағаси кетса бўлади. Таомларни лазиз қиладиган энг зарур нарса туз-да, ахир. Минг ёғ солинг, гўшт солинг, туз бўлмаса таомингиз бир чақага арзимайди-да.

Мен мискарларнинг, боққолларнинг гапларини диққат билан тинглайман. Зерикканимдан сўнг косиблар олдига ўтаман.

— Э, оғайн,- келинг-келинг, бир китоб топиб қўйдим, қани бир ўқиб беринг, ажойиб табаррук ҳикоялар, бир ўқиб беринг, чироғим Мусавой,— дейди ўтра ёшлардаги, қора соқолли, рангпар косиб.

Мен китобни олиб, секин варақлайман, ҳафсаласизгина бир-икки ривоятни ўқийман.

Зерикиб иккинчи дўконга ўтаман. Баландмачитга қарши кичкина тор дўкон бу. Косибнинг, исми хотиримда йўқ, бурни тушган, ҳамиша қалин қофоз боғлаб юради. Лекин ўзи ўлгудай олифта, ўттизга борганми, бормаганми, билмайман. Бошида ҳамиша янги чамандагул дўппи, билагида хилма-хил мунчоқ тақилган. Айниқса шу мунчоқларига қарасам кулгим қистайди. Уста маҳси тикади. Унинг ўн олти-ўн етти ёшлардаги шогирди бор. Шунинг учун тез-тез, деярли ҳар кун бу дўконга кириб, жиндай ўтираман. Аброр камгап, индамас, жиддий йигитча.

— Уста яхшимисиз, ишлар қалай?— дейман эшикка яқин жойга чўккалаб.

— Чакки эмас, иним, йифиб қўйган гапларим кўп,— дейди пучук уста кулиб.

Лекин Аброр чурқ этмайди, ипни қулочкашлаб тортиб, чокни пишиқ тикади. Пастгина курсида дераза олдидаги ўтиради ў. Усти боши юпун, мўйлови эндигина кўрина бошлаган, юзи жиддий, қошлари ўсиқ, кўзлари маъноли бу ёқимли йигит Дегрез маҳаллалик, фақиргин на оиласдан.

Уста олдидаги кунда устида чармни қирқа-қирқа

тинмай ундан-мундан эзмалик қилаётганида Аброр бирдан унинг гапини бўлади:

— Хўш, Мусавой, ўқишинг яхшими?

— Э, нима бўларди, эски мактаб-да, чаккамга тегди!— жавоб бераман унга.

Аброр индамайди, яна узоқ сукутда ишни тикаверади. Уста тағин гапини давом эттиради, турмушнинг оғирлигидан, саъйи-ҳаракатдан гапиради:

— Э, ўқиш тўқларнинг иши, мактабни уларга чиқарган худойим, камбағалга чикора! Мусавой укам, ҳунардан унар, дейдилар. Маҳси тик, кавуш тик, сартарошлиқ қил, ишқилиб, ҳар бир йигит қандай бўлмасин бир ҳунарни ўрганиши керак. Мискар бўл, боққол бўл, мана бизга ўхшаш косиб бўл, тириклилик қил. Бир йигитга қирқ ҳунар оз, деганлар бобойлар, ҳунар ўрган!

— Тўғри айтасиз, ҳунар хазина,— дейди Аброр ишдан бошини кўтартмай,— лекин, уста, хазинанинг энг улуғи — мактаб!— Кўзларини ўйнатиб бир қараб қўяди бизга.

Унинг бу гапи менга жуда ёқиб кетади.

— Индамас бало-ку!— дейди кулимсираб уста бошини лиқиллатиб Аброрга имо қиласди.

— Анов куни кечқурун маҳалламиздаги олифталар, томоша кўрасан, юр, деб мениям сургашди,— дейди Аброр устанинг гапига парво қилмасдан.— Городнинг узун катта кўчаларидан юра-юра бир катта боққа чиқдиқ, «тиятир» деган катта бир бинога кирдик. Ҳа, «тиятир бу», деб ўртоқларим тушунтиришди менга. Йиғилганларнинг аксарияти олифта-олифта ёшлар эди. Бир вақт қарасам, тўр томонга тутиб қўйилган парда очилди, қаршида бир супа аён бўлди, уни «саҳна» дейишаркан. «Бахтсиз куёв» деган томоша кўрсатишиди. Абдулла Қодирий деган бир кимса ёзган экан. Шундай фожиали воқеаларни кўрсатишиди, қотиб қолдим. Дунёни унутиб юбордим, гўё шу даҳшатли воқеаларнинг ичиди ўзим ҳам юргандай бўлдим, кўзларимдан тиরқираб ёш чиқиб кетди.

Мен ҳайрон бўлиб, анграйганимча қизиқиб тинглайман.

— Артистларнинг ҳаммаси ҳаваскор, ёш эркаклар, лекин бир-иккитаси хотинча кийиниб олган,— кулиб юборади Аброр,— овозларидан биласан эркак эканини.

— Э, ҳаммаси олдин-қочди гаплар-да,— дейди уста ҷармга сув пуркаб.— Турмушда ҳар бир фожиали, даҳшатли воқеалар бўладики, кўп кўрганмиз. Қани, жиян, битта сув олиб кел-чи,— узатади менга сопол косани.

Дик этиб тураман-да, ҳовузга чопаман. Ҳовуз яқин, гузарнинг ўзида. Косага лиммо-лим сув тўлатиб дў-конга қайтаман.

Шу пайт устанинг ошнаси, трамвай ишчиси мен билан олдинма-кетин дўконга кириб келади. Уст-боши юпунгина, ўттиз-ўттиз беш ёшларда у. Овозини ҳамиша барада кўтариб гапиради. Ҳозир ҳам эшикдан кириб сўрашиши биланоқ ниманидир устага бақириб гапира бошлиди.

Аброр жимгина чок тикмоқда. Унинг аллақандай хаёл оғушида ўтирганини юзларининг, кўзларининг ифодасидан биламан.

— Ишим Пиёнбозорда,— дейди устанинг ошнаси.— Трамвайнинг изини ҳали қарасангиз у ёқقا, ҳали қарасангиз бу ёқقا очиб тураман.

— Трамвай йўлининг калиди менда, денг?— кула-ди уста.

— Ҳа, топдингиз уста, сал хаёл учса борми, трамвай бу изга эмас, у изга уради кетади, ана шунда кўра-сиз қиёматни! Илоҳим, кўрсатмагай у кунни,— дейди у, кўзларида бир зум ваҳима кўриниб кетади.— Лекин ниҳоят эҳтиётлик зарур. Ҳунарим чакки эмас, аммо мояна қурғур озроқ-да. Майли, амал-тақал қилиб жў-жаларимнинг ризқини топиб турибман. Трамвай ҳай-довчилар, паттачилар мендан тузукроқ олади чақани. Лекин трамвайдан келадиган фойданинг ўндан тўққизи хўжайнинларнинг ҳамёнига тушади!.. Тушундингизми, жўра? Ишнинг бутун чатоғи шунда!..— Бир лаҳза жим бўлиб ўйланади-да, яна гапга тушади у:— Некалай золим даф бўлди, кўп яхши иш бўлди, биздақаларга кун туғди, озодликка чиқиб қолдик. Лекин ҳалиям бой-лар жиловни ўз қўлида ушлаб турипти. Майли, уриниб кўрсин, аммо давр ўзимизники, уста, ахир ҳамма ёқни қўлимизга оламиз. Ишчиларнинг ташкилоти бор, кирсен ҳам, деб ҳар кун жўраларим қисташади, мен шўр-лик рус тилини билмасам, оми бўлсан, китоб ўқий ол-масам, газит ўқий олмасам, бир ишнинг бошида бўлол-

масам, қўлимдан нима келади?— Оғзига бир кафт носвой ташлайди у.

Шунда бирдан Аброр ишдан бошини кўтаради:

— Йўқ, ака, дарров кириб олинг ташкилотга, рус ишчилари бирпаста бутун йўл-йўриқни ўргатиб қўяди, алифбони ўргансангиз бас, ўқиш қийин эмас,— куюниб гапиради у.

— Э тавба, шундайми?.. Кирсаммикан?— дейди носвойни туфлаб ишчи.— Бола-чақалар билан маслаҳат қилай-чи. Рус оғайниларим, сен ҳам кир, деб қис-ташяпти, ўйлаб кўрай-чи.

— Дини ислом керак!— дейди жим ишлаб ўтирган уста.— Уламо ҳазратлари билади оқу қарони, ана улар билан маслаҳат қилинг.

Аброрнинг жаҳли чиқиб кетади устанинг гапларидан, бўғилади:

— Уламолар бу дунёни ўзлари олиб, у дунёни бизга берган!— Заҳарханда қиласи.— Амаки, яххиси ишчи ўртоқларингиз қай йўлдан борса, сиз ҳам шу йўлга киринг, ўшалар билан бирга бўлинг!

Гаңгур-гунгур, ҳазил-жиддий ҳар хил гаплар узоқ давом этади. Тирикчиликдан, кундалик воқеалардан, урушдан... Хуллас, гап кўп.

Мен ширач қораман, ипни мумлайман, гапнинг ўзимча мағзини чақиб ўтираман.

Намозгардан кейин уйга югураман.
Юрагида туйғулари, ҳислари кўп эди Аброрнинг, кўпинча чуқур хаёл оғушида, гўё ўзи билан сўзсиз гаплашаётгандай, жим ишларди у!

* * *

Одатдагидек Баландмачитга тушаман. Гузарда тирикчилик, қимматчилик, айниқса, арпа-буғдойнинг нарх-навоси ҳақидаги гаплар, қайғу ҳасрат авжида...

Эллик ёшларга етган, гапга уста бир сартарошнинг дўконига бораман.

— Нима қилиб зерикиб ўтирибсиз, савдо касодми?— сўрайман мен ёнига ўтириб.

Сартарош «ҳо-о-ой», деб узоқ керишади ва «вой-вой белим-эй» дейди. Бир оз сукутдан кейин гапиради:

— Оғайни, тирикчилик оғир, уйда ҳеч вақо йўқ, арпа нонга муҳтоjmиз. Бой акамлар доим айши-иши-

ратда, қўш-қўш хотин. Пул десанг варақ-варақ, тўлла десанг хумлари тўла. Фалакнинг гардиши шундай, оғайни чалиш! Оламнинг иши шундай пачава!

Мен ҳайрон ва хомуш унга тўкилиб ўтираман. Кейин сартарош жиддий сўзлай бошлайди:

— Э, манга қара, домланг тушгур ғоят мутаассиб, гўрсўхта киши. Ўқитишлари қуръону ҳафтияк холос.

— Тўғри гапингиз, жуда эскича ҳаммаси, топдингиз.

— Ўқи, лекин ўқи, тентак, русча ўқи, рус тилини ўрган, фойдаси бор. Русия ғоят зўр, катта мамлакат. Ишчилар, мастиравойлар,— овозини жуда пасайтира-

ди,— ер, завод-фабрика, ҳаммаси халқники, дейишаёт-
ганмиш, тушундингми, а?— Яна ҳам пасайтиради ово-
зини.— Лекин, Мусавой, ғалва кўп. Ер эгалари, завод-
фабрика хўжайинлари, Туркистон боёнлари, Муваққат
ҳукуматни пеш қилиб, халқни алдаяпти. Газетхонлар-
дан эшитдимки, Петроградда ҳукумат арбоблари, бой-
лар, урушни енггунимизгача давом эттирамиз, дейиша-
ётганмиш. Ҳароми золимлар! Шундай, ука, замон қал-
тис, серташиши.

Сартарош кичкина қовоқ чилимни олиб, қутичадан
чимдиб озгина тамаки ташлайди ва гугурт чақиб қул-
диратиб узоқ-узоқ тортади, бўғилиб йўталади, эчки со-
қолини тутунлар тараб ўтади, кир дастрўмол билан кўз
ёшларини артади.

— Оғайни чалиш, ўтган-кетгандан гапир,— тўсат-
дан кулиб қўяди сартарош.— Ёғлиққина, қулинг ўргил-
син мошкичири егим келялти. Лекин гўшти бўлмаса
ҳам майли, юзига аччиқ пиёз сепилган бўлса!.. Ҳай-
ҳай-ҳай, мошкичирижон...

Сартарошнинг юзи яна бирдан жиддийлашади.

— Эрта-индин қиши тушади, бечора халқнинг усти
юпун, суфраси қоқ, ҳоли нима бўлади, укажон? Уламо
аҳлининг ғариб, фақир бечоралар билан ҳеч иши йўқ,
шунга доғман. Дину шариат бўлса бас, намоз-ниёз, то-
ат-ибодат қилинглар, олло мушкулларингни осон қила-
ди, дейдилар, холос.

Сартарош куюниб ўзининг, халқнинг кулфатидан
узоқ шикоят қиласди. Мен ҳам унча-мунча сўз қотиб
қўяман. Кейин майда-чўйда гапларга ўтамиш.

— Амаки, менга кастум-шим жуда ёқади, баъзи йи-
гитларда кўриб ҳавас қиласман.

Сартарош кулиб юборади:

— Облоҳу акбар, фасон катта-ку,вой-вой! Билма-
дим, энди охиратни ўйла, қўзим, яхши ўйла. Катта бўл,
молтопар бўл, замонага қараб кияверасан. Аммо кас-
тум узуироқ бўлиши керак.

— Ўзун кийиш яхшими? Йўғ-э, ярашмайди, узун
камзул қолиб кетади, амаки.

— Расми узун кийиш қадимдан қолган, савлатли,
мусулмонлигинг билиниб туради. Лекин яқиндан бош-
лаб бойваччалар олифтагарчиликка зеб берадиган бў-
лишди, кастум десангиз қўш-қўш!— Аксириб, йўталиб

қўяди сартарош.— Лекин мусулмонмисан, бас, оёғингни қараб босишинг керак.

Дўконга соқол олдиргани бир киши келиб қолади. Сартарош ўрнидан чаққон тўради:

— Э, оғайни, бормисан! Қалай, немислар зўрми ёки руслар зўрми? Рабочийларнинг ҳоли қандай, гапир?— дейди уни ўриндиққа ўтқазиб, елкасига сочиқ ташлайди ва сочини сув билан ишқалаб ивита бошлайди.

— Э, дўстим,— дейди мўйлови узун, кўзлари қувгина, ўттиз ёшлардаги яғриндор киши.— Николай йиқилди, олам гулистан бўлди, озгина қолди азобу уқубатнинг барҳам ейишига. Нуқул хандақ — окоп қазидик. Роза жонга тегди. Ишқилиб, омон-эсон қайтдик. Лекин ҳақиқатда руслар бўш келмайди, урушда ҳаммаси жасур. Петроградда бўлдим, рабочийлар жуда серғайрат, қўрқмас, уларнинг зўр ташкилотлари бор.

Сартарош унинг сочини ишқалаганча гапига қулоқ солади:

— Уруш қурсин, жонга тегди-я, э-э-э!— дейди сартарош, қўллари ишқалашдан тинмай.— Нархи-навони кўрмайсанми?

— Рост, рост, ҳаддан ташқари ошиб кетяпти,— дейди сартарошнинг таниши.— Лекин фронтга бориб, рабочийлар билан сўзлашиб, турмушнинг қадрини билиб келдик. Пулдорларга, буржуйларга, бойларга, ер эгаларига, энди ўлим чуқурини қазиймиз ўзимиз!

Сартарош ҳайрон бўлиб, бир оз оғзини очиб қолади ва дейди:

— Балли, иним, балли! Лекин ҳақиқат бир кун офтобдай ярқ этиб чиқади. Аммо, иним, ислом динидамиз, Мұхаммад умматимиз, уқдингми, иним Миркарим?

Миркарим кулиб, дейди:

— Лекин дин бошқа, буржуйлар бошқа, aka!

Сартарош завқ билан кулади:

— Халқимиз уйқуда,— дейди Миркарим ўйланиб.— Дунёни, ҳаётни яхши билиш керак.

Сартарош Россия деҳқонлари ҳаётидан, қишлоқлардаги ҳол-аҳволдан сўраб, секин «Бисмилло!» деганча устарани Миркаримнинг бошидан чаққон югурта кетади.

Тўсатдан Турғуннинг терлаб-пишиб тўрт парча тахтадан қоқиб-суқиб ишланган омонатигина аравачада чангдай майда хока кўмирни қаёқдандир сургаб келаётганини кўриб қоламан. Югуриб олдига бораман,

— Оғайни, нима гап?

Турғун тұхтаб терини енги билан артади:

— Э-э, тирикчилик, городдан келяпман. Э-э... Отамнинг ошнаси берди бу күмирни, аммо текинга тушди ҳисоб. Сақарда кетганимча энди келяпман, жуда қорин очди, ҳали туз тотганим йўқ.

Мен Турғун бояқишига ачинаман:

— Кўмир искалат узоқми, а?— деб сўрайман.

— Э, вокзалинг олдида, ўлдим чарчадим, афтимининг куясини кўр!

— Бас-бас, менга бер аравангни,— дейман ва оғир юкли зилдай аравани аранг силжитиб фидиратиб кетаман.

Икковимиз Говкушга равона бўламиз.

* * *

Туш. Иссиқлаганимдан кўйлагимни ечиб ташлаганман, қўлимда тол шохидан ишланган, овози қулоқни йиртадиган ўткир ҳуштак. Уни бор ҳунаримни ишлатиб ҳавас билан ясаганман. Юра-юра зерикиб, Оқмачитга — бобомникига бораман. Дўконда бобомнинг ўрни бўш, ҳалфалар иссиқдан кўйлакчан бўлиб, маҳси тикиб ўтиришибди. Шогирдлардан сўрайман:

— Бувам қани?

— Буванг касал, билмадим ичи оғриптими,— жавоб беради бириси.

Югуриб ичкарига кираман. Бобом ҳовлида олма тагида ёйилган намат устида ётиби. Шошилиб ҳуштакни липамга қистираман.

— Бува, нима бўлди сизга?— сўрайман ёнига чўккалааб.

Бобом кўзини очади, меҳрибон товуш билан дейди:

— Тобим қочди болам, билмадим, ҳароратим баланд...

Яна кўзларини юмиб олади. Мен қайғириб бобомга телмираман. У сап-сариғ, кўзларига қадар сарғайган. Бувим айвонда нон ясаб ўтириби. Унинг қовоғи осилган. Мен аста бувимнинг олдига бораман-да, жиддий ҳолда шивирлайман:

— Бувамнинг мазаси йўқ, тоғамга айтинг, табиб олиб келсин.

Бувим кулчани ясай туриб хафа ҳолда дейди:

— Оллонинг иши, тақдир... тузалиб қолар буванг,

гавдаси пишиқ одам. Раҳим келсин, табибга юборамиз. Ўз билгимча туркона дори бердим, шифо бўлсин.

Бобомнинг олдига қайтиб келаман, ҳарорати тағин ҳам ошгандай, пўрсиллаб ётади. Жим телмириб ёнида ўтираман. Бобом кўзлари юмуқ, гоҳо беҳушдай алланималарни шивирлаб қўяди.

Говқушга онамнинг олдига югураман.

— Тез чиқинг, бувам бетоб, жуда қаттиқ касал, кўрпада ётипти.

Онам довдираб қолади.

— Ўтган куни чиққанимда дўконда туппа-тузук ишлаб ўтирган эди,— дея шошилиб нимчани бошига илади-да, нарвондан чиқиб томма-том ошиб кетади.

Айвонда хомуш ўтираман, хаёлим бобомда. Бобом ҳали бақувват, ғайратли, балки тўқсонга, юзга кирав, деб ўзимни овутмоқчи бўламан. Кенжатойимиз Шафоат қизлар билан ҳовлида ўйнаб юрибди. Катта бувим ҳовли ўртасига қатор қўйилган учта сандал курсида кўрпада шал бўлиб ётибди. У саксонга кирган. Бувим ялиниб-ёлвориб қизларга пиёласини узатади:

— Оппоқ қизим, яхши қизим, ариқдан муздай сув олиб бер.

Қизлар ҳаммаси дув этиб бувимнинг олдига келишади. «Менга беринг, менга беринг!» деб пиёланни талашадилар. Зерикканимдан, эҳтимол, кўнгил ғашлигиданми, уйдан сиёҳ, қалам ва қалин қоғоз топиб олиб чиқаман. Мен ҳар вақт таниш сартарошнинг дўконидаги деворга қоқилган «Абубакир, Али, Усмон, Умар» деб хушхат билан ёзилган, ранг-баранг нақшланган лавҳани томоша қилардим. Қамиш қаламни сиёҳга ботириб диққат билан қоғозга мукка тушганим ҳолда уринаурина ўшанақа лавҳа ёзишга киришаман.

Оқшом тушади. Онам тағин томма-том қайтиб кела-ди, шошиб ўзоққа олов ёқа бошлайди. Мен бўлсан ҳануз саҳобаларнинг исмларини хушхат қилиб аста чизмоқдаман. Онам ошхонадан туриб қичқиради:

— Чироқни ёқ, ер ютмагур, бас қил хатингни!..

— Ҳозир. Сабр қилинг! Жуда яхши чиқяпти... Мана, мана битди!— дейман қоғоздан бошимни кўтармай.

* * *

Кўчада болалар билан нимадир ўйнаб юрсам, бирдан онам Оқмачитдан ўйғлаб келади.

— Бечора отам дунёдан ўтди.

Мен бир зум қотиб, бўзрайиб қоламан.

— Ростданми? — қалтираб сўрайман.

— Бирласда хазон бўлди, бувангдан айрилиб қолдик! — ҳўнг-ҳўнг йиглайди онам.— Тезроқ кийимларингни кийиб чиқ!

Мен ҳам ҳўнграб йиглаб юбораман. Йиглаб юриб тез кийина бошлайман, тўн устидан белбоғ bogлаб, оёқ яланг, онамнинг олдига тушиб Оқмачитга югураман.

Эшикка етганимизда кўзлари қизарган халфа, шогирдлар билан бошларини қуий солиб мачитдан тобут олиб келаётган бир неча одамни кўрамиз.

Мен эшикдан «дод» деб кириб бораман. Бувим йиглаб тинган, кўзлари ёш, сипонамо ўтириби. Тоғам, қариндошлар, қўни-қўшнилар йиглаган. Хафа. Бобом уйда ўрпа устида, кўзлари юмуқ, ухлагандай ётиби. Уч кунгина хаста ётган бобом...

— Қаерда эдинг, мана буванг оламдан ўтди! Раҳматликнинг жудаям эркатои эдинг. Мана ётипти, нуроний пок буванг!.. — дейди тоғам йиглаб.

Менинг шундай ўпкам тўлиб кетадики, ўзимни бобомнинг устига ташлаб, ўкраб-ўкраб йиглайман.

Пешинга яқин бобомни олиб йўлга равона бўламиз. Онам бўзлаб йиглайди, эшиккача йиглаб чиқади. Тоғам, қариндошларимиз ҳаммамиз йиглаб борамиз. Халқ қалин, бобомни қўлма-қўл олиб кетмоқда. Мен бошимни ердан кўтармай қаттиқ хафа кетмоқдаман, йифидан томоқларим бўғилган, кўзларим шишган. Бобомни foят яхши кўрардим. Шу тобда ҳар нарса бир-бир хаёлимдан ўтди. Бобомга тааллуқли хотираларим... Бобомнинг сўзлари ҳозиргина айтилганда қулоғимда янграйди, унинг ўлганига ҳеч ишонгим келмайди, ҳаяжонда кетмоқдаман.

Қанча-қанча хотирларим бор: чоршанба бозорлари, маҳси бозор, шовқин-сурон ичидан самоварга чиқиб, яхши иссиқ нон, озгина мураббо билан иккимиз гангир-гунгир чой ичиб ўтирадик. Масалан, Янгибозорга бориб келганимда, бобомнинг дўконида ўтириб унга гапиардим, чўли-биёбонлар, дашти-саҳролар ҳақида билмадим, ўпқонлар, баланд тоғлар, хуллас ҳаммаси ҳақида ошириб-тошириб гапиардим. Овчилик, тўрлар ҳақида завқ билан гапириб, ажойиб воқеаларни сўзлаб берардим. Айниқса бедана ови ҳақида мароқ билан то-

шиб гапирадим. Бобом ишдан бошини кўтармай чарми ни кўва билан тақ-тақ уриб:

— Ҳа-ҳа,вой-вой, тавба, гапир, ўғлим, юрдингми қозоқ чўлларида? Қани гапир. Овуллар, қозоқ ҳаёти, улоқлардан гапир,— дерди кулимсираб.

Тўқсон-юзга киради, деб орзу қилган бобом олтмишикки ёшида вафот этди-я! Ӯзи семиз, гавдаси пишиқ одам эди.

Мозорга борамиз, мен гўрга йиқилгудай яқин тураман. Бобом кафанга ўралган ҳолда бир зумда кўз ўнгимдан йўқ бўлади. Лаҳзада тупроқ уюлиб, гўр пайдо бўлади-қолади.

«Мункар-Накир даҳшатли қоронғи гўр ичига киргандир», деб ўйлайман, титраб кетаман. «Бобом доим оллога сифинарди, пок эди, албатта Мункар-Накир яхши сўроқ қилар», дейман ичимда.

Қабристондан намозгарга яқин қайтамиз. Йиғлаб уйга киарканман, бувим мени қучоқлаб қарши олади.

— Йиғлама болам, таборакни ўқи,— дейди елкамга қоқиб.

Ўтириб таборакни ўқийман. Ёш кўнглим биринчи марта ҳасратга тўлиб кетади. Кейин жим ўтириб узоқ хаёлга бериламан, бобом бутун хотирамда, фикримда...

* * *

Жума куни. Мева тўкин. Айниқса серсув ва хилмалил узум кўп. Қоражанжал, бедона, соҳиби, дили кафтар, буваки,— хуллас, буларнинг нави беҳисоб. Кўзим ўйнайди, аммо муллажиринг йўқ. Пиёда Оқтепага—амакимнинг боғига жўнайман. Кўча чанг, билқ-билқ тупроқ. Яланг оёқ тупроқ кечаман. Чаққон ва чайирман, бирлаҳзада ғизиллаб, Оқтепага етиб оламан. Тожи буви гумбаздай бўлиб, томда мағизларни йиғиб юрибди. Дарров нарвондан тушади ва қучоқлаб, ўпиб кўришади.

— Иш кўп, ўтин кесдик, ўрикларни бутадик. Яқинда узумдан шинни пиширамиз, боқишгани келасанми?— дейди кулиб. Шафтоли ва узумларга кўзим югуради. Тожи буви бўлса мени олдига ўтқазиб, бувим, ойим, аммам ва бошқаларни сўраб зериктиради. Анча эзмаликдан кейин ниҳоят пичоқ олиб, пақир кўтариб ишкомга кириб кетади. Ўтирасам битта қўшни бола келиб қолади.

— Мана захча, олинг, яхши қуш, хўп сайрайди,— дейди менга қўлидаги қушни кўрсатиб.

Мен қувониб кетаман.

— Қани кўрай,— дейман қушни қўлимга олиб.

— Бунга озгина гўштни оқ ем қилиб бериб турасиз, яхши ейди.

Вақтим чоғ бўлганидан болани қучоқлаб оламан, кейин қушнинг устига эҳтиёт билан тоғора тўнкариб қўяман.

Тожи бувим чеҳак тагида узум олиб келади. Нонга узум қўшиб иштаҳа билан хўп ейман. Қорин тўйғандан сўнг, гашт қилиб, кўчага чиқиб кетаман. Узоқ юраман тентираб. Ҳар ер-ҳар ерда бойларнинг пахта далалари. Авжи пахтанинг очилган вақти. Қароллар ва чоракорлар ҳаммаси пахта термоқда.

Юра-юра самоварга чиқиб қоламан. Самоварда одам қалин. Бир бой каравотда керилиб, мағрур ўтирибди. Қошлири бароқ, гавдаси думалоқ бақбақаси бўйнига сифмайди.

— Кўр бўлгур, боқдим, ош бердим, кийим бердим, ҳароми!— деб кимнидир сўкмоқда.

Мен у ёқ-бу ёққа қарайман ва четда якка ўтирган қаролни кўраман. Гавдаси пишиқ, аммо жуда ориқ, ўтиздан ошган-у, юзида ажин, усти боши кир, ямоқ.

— Оллодан қўрқ, лаънати, мўмин қобил одам эдинг, бирдан айнадинг. Бузуқи хоинларга эргаш-дингми?

Қаролнинг ранги қув ўчиб ғазабдан оқариб кетган. Қўзларida кин ва ғазаб ёнади. Менда ҳам бойга нисбатан ичимда нафрат тўлқинланиб кетади.

— Бас, ювинди ичиб азобу уқубатда, машаққатда юрдим. Саккиз йил бўлади даргоҳингизга келганимга, бой ака, ҳар кун иш, дойим иш, от-арава, экин-тикин, пахта тер, беда ўр, ҳаммаси елкамда. Инсофи йўқ!— дейди одамларга қараб қарол.

— Уч-тўрт кундан бери қаёқларда дайдиб юрибсан? Хўш, гапир? Лекин эшигтанман, Русиядан қайтган ҳаромиларга қўшилиб, ўрис мастиравойларга учрашиб, мажлисбозлик, ваъзхонлик қилиб юргансан, абраҳ, ҳаммасини эшигдим. Диндан чиқдингми?— Бой одамларга қарайди:— Астағириулло, бу кофирларни дин ислом уради, элга-юргатга оллонинг ғазабини келтиради бу лаънатилар.

Қарол ўринидан иргиб туради-да, жулдур камзули этакларини қоқиб таҳтага ўтиради ва чой чақиради.

— Бой ака, сўқдингиз ҳам, калтакладингиз ҳам индамадим, чурқ этганим йўқ. Майли, аммо қилған жабру зулмингизнинг жазосини тортасиз бир куни. Албатта, ҳақлик, адолат бир кун юзага чиқади. Лекин, бой ака, бўлди, ҳақимни беринг!

Бой унга қулоқ солмаган бўлиб ёнидаги бир-икки улфатлари билан гаплашиб ўтиради. Бир оздан кейин қаролига гапиради:

— Кечдим гуноҳингни, чироғим, ишга жўна,—кулим-сирайди бой.—Хоинлар билан юрма, бас, жўна далага, пахтанинг авжи вақти. Қиши келиб қолади. Озгина пўписа пайғамбарнинг иши! Тўғри йўлга солмоқчиман, қизталоқ. Одам ишлатиш оғир иш-да,—дейди улфатларига қараб,—бадбаҳтлар ҳаммаси ўз бошимча, қийиқ.

Самоварда ўтирган тўқлардан бири бошини лиқиллатади:

— Тўғри, бой ака, замон бузилияти,

Самовардаги камбағаллар, қароллар тўда бўлиб, чой ичиб шивирлашиб ўтирадилар.

— Бўлдик, кучимизни хўп тўқдик, бас! Энди далангизда ўзингиз ишланг! Сиз ҳам бир терлаб кўринг, шунда биласиз,—дейди бойнинг қароли,

Бой жаҳлидан оқариб кетади:

— Зоти паст, аблаҳ, кўр бўлгур, шарақ-шарақ пул бердим, ҳароми! Бунинг қаранглар сўзини!

Қароллардан бири бойга қараб, мулойим гапиради:

— Бой ака, инсоғ қилинг, бу бояқиши саккиз йилдан бери совуқда, қорда, ёмғирда, жазирама саратонда ҳалол меҳнат қилиб келди. Тинмай машаққат чекди. Эҳтимол унча-мунча пул олгандир, аммо сизда ҳақи кўп, қани бир ҳисобини қилинг-чи!

Бой истеҳзо билан кулади:

— Эҳа, қозилар кўп экан, тушундим. Кўрамиз, ҳақи қолмаган менда, бир чўт қоқсак маълум бўлади-қўяди.

Мен бу ҳодисадан ҳайрон қолиб, бир четда қулоқ солиб ўтираман. Жанжал тобора қизишади, жанжал авжига етганда самоварчи қаршимда тўхтаб, ўдағайлайди:

— Ҳей, бола, жўнаб қол! Үралашма!

Аста туриб кетаман жанжал авжига етганда.

Тожи бувим сузиб келган мошхўрдани яхши иштаҳа билан ураман. Кейин бояги тоғорани қидираман.

— Тоғара қани, қани захча? — сўрайман шошиб Тожи бувимдан.

— Аҳ,— дейди ғалвирда майизни тозалаб ўтирган Тожи буви,— билмадим, хабарим йўқ, болалар олиб кетишгандир-да.

Хафа бўлиб кетаман, дарров қўшни боланинг боғига югураман.

— Билмадим, хабарим йўқ, қўлингизга бердим-ку, туҳмат қилманг-э!... — дейди бола ранжиб.— Болалар юрган эди Тожи бувимнинг боғида. Ўшалар олиб қочишгандир...

Бўшашиб қайтиб чиқаман. Тожи бувимга қарашиб майиз-туршакларини халталарга йигаман.

Кеч бўлади. Тожи бувим рўмолчада бир-икки бош узум беради. Хайр маъзур қилиб, шаҳарга илдам йўл оламан.

* * *

Гузарда туялар, отлар, извошлар серқатнов, янги шаҳардан келаётган автомобиль эски шаҳар томон физиллаганча ўтиб кетади. Анграйиб орқасидан қараб қоламан. Яқиндан бери ҳар замонда шу автомобиль ўтиб туради. Боққоллардан бирига қараб дейман:

— Кўрдингизми, ажойиб, ҳикматли нарса.

Боққоллар кулишади.

— Бу автомобилни Петрограддан жаноби Керенский юборипти,— дейди улардан бири.

— Ичидаги ўтирган ҳаммаси хотин-ку. Биттаси эркак холос.

— Генералнинг хотинлари ҳаммаси,— дейди боққол кулиб.

— Йўғ-э, билмас экансиз, руслар атиги битта хотин олади, эшигтанман.

Боққоллардан бири нос чекиб, йўталади, кўксов эди у, лабларини ямлаб дейди:

— Тўғри, русларда шундай закон бор, яъни қонун, қонун бор, биласанми?— дейди у боққолга қараб.— Тұғса, туғмаса бари бир, хотини битта бўлади.

— Э-э, қўйинг-э,— дейди иккинчи боққол,— айшишрат дунёнинг лаззати, ахир. Ўргулай ўзимизнинг ислом шариатидан! Тўрт хотиннинг ўртасида давр сурсанг. Муҳаммад пайғамбаримиз ўзлари ҳам олганлар. Яна битта уйланай, армонда кетмай дейман-у, кампир кўнмайди, ука.

Икки боққол ва мен узоқ тортишамиз...

Йўлкада икки ёшгина ўспирин, олифтанамо бирисининг қўлида китоб, нима ҳақдадир баҳслашиб бормоқдалар. Китобга тикилиб разм солсам — Таваллонинг китоби экан.

— Э, мулла ака, қатдан олдингиз бу китобни?— сўрайман эргашиб.

Йигитчалар кулишади, новчароги тўхтайди:

— Ҳа, бола, мактабда ўқийсанми? Машҳур шоири ажаб Тавалло жанобларининг ёзган китоби бу. Аммо турмушнинг фаже воқеаларидан ибратли лавҳалардир. Жаҳолату зулматни, жаҳаннамдай ҳаётимизни ёзган бу шоир,— деб ҳамроҳининг орқасидан ошиқади.

Югуриб ҳовлига келаман. Онам жияк тикиб ўтирибди.

— Бирордан эшитдим, Тавалло жуда яхши, ибратли байтлар ёзармиш.

— Э, қоч нарига, ҳар кун бир машмаша топасан. Турмушнинг мashaққатини билмайсан! Қоқ бўлиб ўтирибмиз.

Иса акам тоғам ёнига киришиб маҳси тика бошлаган эди. Ундан, ялиниб-ёлвориб, ахир эллик тийинми, олтмиш тийинми оламан-да, Хадрага югураман.

Хадрадаги трамвай тўхтайдиган жойда кичкина китоб дўйончаси бор. Дўйончада китоблар кўп. Улар орасида Авлонийнинг шеърлари, «Ойина» журнали, биринчи, иккинчи, учинчи синф дарслклари, Мунаввар қорининг намоз, рўза ва ахлоқ ҳақидаги насиҳатлари, самарқандлик машҳур домла Васлий жанобларининг шеърлари, Ҳамзанинг миллий ашуаллари, куйлари, машҳур шоир Сирожиддин маҳдум Сидқий-Хандақлийнинг «Тоза ҳуррият» китоблари турибди. Қани пул бўлса-ю, ҳаммасини олсам.

— Амаки, менга «Равнақил ислом»ни беринг, ана турипти Тавалло мажмуаси!— дейман китобфурушга.

Совуққина, бадбашара, аммо олифтанамо сотувчи полкадан китобни олиб олдимга ташлайди. Китобнинг нархини қарайман-у, бор пулимни сотувчига тутқазиб, уйга югураман.

Айвонда мук тушиб, Таваллонинг шеърларини ўқишга киришаман. Ҳажвий шеърларида эски одамларнинг тўй-ҳашамларини хўп танқид қилган. Қўпгина шеърларида ҳаёт лавҳалари, манзаралари яхши тасвир этилган. Менга жуда қаттиқ таъсир этади. Тўю базмлар, бойларнинг фиску фужури, халқнинг саводсизлиги, маданиятсизлик, қолоқлик тўғрисидаги ҳар хил ўт-кир иборалар менга ғоят таъсир қилади. Айниқса мактаб масаласи, театр ҳақида, ёшларнинг биринчи марта томоша қўйганлари ҳақида ёзганлари ғоят таъсирли. Ўқийман, диққат билан берилиб узоқ ўқийман. Баъзи шеърлари эса юзакироқ кўринади. Аммо ҳажвлари ўт-кир сўзлари юракдан айтилган самимий*.

Эшикдан Турғун кириб келади:

— Хўш, нима қилиб ўтирибсан? Яна шеърми?
Э-э! Бас-э, жинни, юр, гузарга тушамиз.

Мен куламан.

— Э, қўй-э, эртага тушамиз. Таваллони эшитганмисан? Хурофоту жаҳолат, эски одатлар, бидъат ишлар, ҳаммасини қотириб ёзипти.

Турғуннинг жаҳли чиқади:

— Ўртоқ, юр, чопиб ўзишамиз. Бу нарса полвоннинг ишидай зўр иш.

— Хўп, ўртоқ, эртага. Ўтири, шу китобдан ўқиб берай, хўпми? Шеърнинг яхшисидан ўқийми?— дейман китобни варақлаб.— Қани, ўтири.

Қовоғи солиқ ҳолда Турғун айвоннинг четига омонат ўтиради. Мен ҳаяжон ва мароқ, кўтаринки руҳ билан бир шеърни ўқий бошлайман:

Ёшлар бугун билингиз, ҳиммат, ғайрат қилингиз,
Мактаб сари юрингиз, ўтмасин ой, йилингиз.
Кўчада юриб бекорга, бедона, нақлик боқарга,
Чиқишиб самоварга ўтмасин ой, йилингиз.
Белбоқни катта бойлаб, орасига пулни жойлаб,
Қабоқни эшигини пойлаб, ўтмасин ой, йилингиз.

* Замонавий воқеаларга яхши тушунмай, ичкиликка берилиб, пастлашиб кетган бу шоирнинг бойларга мослаб ёзган шеърлари ҳам кўп эди.

Элни кўриб уялмай, бир зарра ибрат олмай,
Трамвайдан тушолмай ўтмасин ой, йилингиз...
Кўзларни эмди ёшланг, пива, ароқни ташланг,
Ёшларни йўлга бошланг, ўтмасин ой, йилингиз,
Бизларни Оврупада юргизмаюр пиёда.
Кўкрак очиқ ёқада, ўтмасин ой, йилингиз.
Оламда бизму танҳо, кўз борму ёки аъмо,
Будир сиза Тавалло, ўтмасин ой, йилингиз.

— Қани айт, маъқулми? — сўрайман шеърни тугатиб.— Тавалло менимча зўр шоир! — дейман жиддий ҳолда.

Турғун диққат билан тинглаб, мағзини чақиб ўтирган бўлса керак, таъсирланиб гапиради:

— Трамвай тўғрисидагина боллаб айтипти, жуда дўндирипти! Трамвайда ҳар хил фисқу фасод гаплар сероб. Тавалло жаноблари ҳам эшигандарини ёзганда. Қизиқ воқеалар ачиб ётипти. Эсиз-эсиз ўқимадимда, мулла бўлсан ҳаммасини қойил қилиб ёзардим-а! Қани, яххисидан ўқи! — дейди Турғун жойлашиб, чордона қуриб.

Мен китобни варақлаб, айрим жойларини аввало ичимда ўқийман, кўздан кечираман. Шеърлар рангдор, жонли, тили ўзига хос, равон. Мен «Ибрат боғинда» шеърини ўқи бошлайман!

Ез фасли оқ баданлар, оқ кийимлар кийсалар,
Пахталикини ташламай, елкага чиқкан ёғимиз.
Уч қабат камзилни устидан яна бир каттакон
Боғлабон маҳкам қилиб санкиз қулоч белбоғимиз.
Кўтариб иштонни тиздан юқори, кўкрак очиқ,
Кўрсатиб кўкракда жун неча семиз қурсоғимиз...

Турғун завқ билан қотиб-қотиб кулади. Ибраторумуз **кулгили** гапларни такрорлаб-такрорлаб қўяди. Шеърлар унга ёд бўлиб қолади.

Бирданчуввос кўтариб ҳовлига болалар кириб келишади.

— Ана, қаранглар онабошининг аҳволини, унинг ҳам китобни тушунадиган бўпти, маза қилиб эшитиб ўтирипти! — дейди Аҳмад кесатиб.

Турғун болаларга имо қилиб, менга:

— Ўртоқ, бас қил, китобни йиғиштири, эртага ўқиймиз, хўпмиз! — дейди-да, ўрнидан чаққон туради.

* * *

Дадам саҳрода, тўрт-беш ойда бир келади, уч-тўрт кун тургандан кейин, яна даштга қараб жўнайди. Шунинг учун ҳам хотинлар уйимизга ҳамиша бири кирган, бири чиқкан.

Кампир отин биби жуда маҳмадона, сўзга чечан, билағон хотин. Унинг эри Хумсонда боққолчилик қилади. Отин биби гапни жуда дўндиради:

— Қариндошларимга борган эдим, гап-сўз кўп,— дейди у жияк тўқиб ўтирган ойимга.

— Эшитамиз, қани гапирсинглар,— дейди ойим ишдан кўзини узмай.

— Истамбулнинг халифаси, машҳур подшоҳи, аъзам ҳазратлари тантана билан минг-минг лашкар тортиб, оту туяларга лак-лак тўпу тўпхона, қурол-яроғ ортиб, тантана-дабдаба билан Туркистонга келаётганмишлар. Султон ҳазратларининг куёвлари машҳур Анвар пошшонинг аскарлари Истамбул атрофида, оти нима ҳам эди, ҳа, англису фаранглар билан жанг қилиб, қонли урушлардан кейин, душманларининг ҳаммасини бутун қуролу аслаҳалари билан денгизга ағдариپти. Лекин, Туркияда қурол-аслаҳа ниҳоят кўпмиш. Халифа ҳазратлари, Анвар пошшо Арабистону Мисрда ҳам фаранггу англис аскарлари билан қаттиқ жанг қилишганмиш. Анвар пошшо жаҳонда мисли йўқ жасур, паҳлавон эмиш. Ҳе, гап кўп... Халифа ҳазратлари аскарлари билан юртимизга келаётган бўлсалар, иншоолло, шоядки яқин орада Тошкентда кўрсак!.. Аммо намоз, рўза, тоат-ибодат билан машғул бўлиб турайлик.

Қўшнилар бирин-кетин кириб, анча хотин-халаж йиғилади. Гап-сўз авжиди. Роҳат келинёйи бижиллаб, эшитганларига қўшиб-чатиб, мардикорлик, усталар ташкилотлари ҳақида узоқ гапиради,Faффор аканинг уламолардан қўрқишини айтади.

Узун Сара сўзамол кампир, пир хизматида турадиган зикирчи хотинларнинг билармони, онабошиси.

— Пирим айтдиларки, замон оғир таҳликада, эҳтимол Дажжол чиқар, тоат-ибодатда бўлинглар, назирниёз қилинглар, дедилар. Отин буви, султон-халифаю Анвар пошшо билан лашкарларини мақтаб, қаёқдаги гапларни гапирасиз-а. Халифа ҳазратлари ўз тахтларида ўтирганмишлар, у киши бу ёққа келмайдилар. Эшит-

ганман, халифам канизлари — ҳурилиқолар билан овра эмишлар!..

Отин бибининг жаҳли чиқади, қизариб-бўзариб яна гапира кетади. Гўё иккисини қўйиб юборсангиз-у, хўроздай патира-путур телишиб, бир-бирининг патини юлса. Мен хотинларнинг гапига кула-кула қулоқ солиб ўтираман.

— Гап-гап, қиладиган ишинглар йўқми, қуриб қолганми иш? Жувозкашлардай яккаш фир-фир гап айлантирасизлар!..— дейман тегажаклик қилиб.

Отин биби ва қўшниларимиз мени ҳайдайдилар:

— Айланай, тур, кўчага чиқ, хотинларнинг ичида ўтирма!

— Агар мен сен бўлсам кўчадан бери келмасдим,— дейди истеҳзо билан Роҳат келинойи.

Мен бир-икки фижирлашиб кўчага жўнаб қоламан. Қаршимдан Турғун чиқиб келади.

— Кўринмайсан? Юр гузарга!— дейман.

Турғун оҳиста шивирлади:

— Фолбинга борган эдим.. Машҳур жуда топгич хотин. Ойим инжиқнамо касал, биласан-ку. Фолбин бу-юрган эди, гўшт олиб келяпман.

— Эй ўртоқ, ҳамма касалнинг давоси овқат. Ойинг яхши овқат еса тўзалиб, отдай бўлиб кетади.

— Э-э, нонга зормиз, яхши овқат қаёқда? Ойим нуқул, фолбин, дейди.

Турғун ва мен икки қадоқ гўшт кўтариб, уларнинг ҳовлисига келамиз.

— Яхши гўшт,— дейди Турғун,— кўр, тушимда кўраман ҳар кун бундай гўштни,— кулади у.— Лекин фолбин норин қилдириб, олиб кетади уйига. Иннакейин, яна товуқ сўйдик, бозордан отам олиб келди, семиз товуқ. Озгинасини ойимга беради-да, қолган ҳаммасини фолбин ўзи олади. Тоғамнинг уйига фолбин келганда ҳам қўй сўйишган эди, ҳаммасини олиб кетган. Лекин у фолбин зўр, жуда машҳур эди, эшитдим, яқинда ўлипти. Бу фолбин ҳам чакки эмас, кўрамиз, уйда ўтирипти,— дейди менга шивирлаб Турғун.

Мен оёқ учида юриб айвонга чиқаман ва секин дезраздан қарайман. Бемор тўшакда ётибди. Кўрпаси устида бир даста тол хипчин. Беморнинг боши боғланган. Фолбин қаршида кўрпачада чилдирмани гумбирлатиб, сирли бир мақомда чалмоқда. У имлаб, атрофига

аланглаб, сирли нидолар билан париларни чақиromoқда. Фолбин ингичка, узун, қоп-қора ҳабашдай, кўзлари ги-лайнамо, сирли қиёфадаги юзи қат-қат тириш, устида-ги кийими қора, пешонабоги ҳам тўқ жигар ранг. Мен унинг ҳайбатидан чўчиб кетаман.

Турғун секин олдимга келади.

— Қалай фолбин? Баччағар ўлгундай совуқ, бадба-шара. Ойим ялинди, уйини қидира-қидира узоқ катта жарнинг ёқасидан топдим. Ҳовли худди тўқайга ўхшай-ди, қоп-қоронғи. Ҳаммаси чакалакзор. Ҳар бири эшак-дай келадиган учта ит занжирда. Бадбуруш зўр итлар. Қўрқиб кетдим. Супада бўлса уч оғайни, ҳаммаси на-шавон, қиморбоз, такасалтанг. Оғизларидан чилим узилмайди. Фолбиннинг ўзи йўқ экан. «Ҳозир келади, чилим тут, бирпас кут», дейишиди. Қарта ўйин бор-ку, биласанми? Ҳаммаси қарта ўйнаб ўтирипти. Бу ҳам қиморнинг каттаси-да. Кута-кута фолбин ҳам тугун-туғун нарсаларни ортиб-тортиб қаёқданdir келди. Яли-ниб-ёлвордим кампирга. Кампир супада ўтириб, аввал: «Жувонмарг бўлгурлар, қиморларинг қуриб кетсин, йи-ғиштири!» деб ўғилларини уришди. Кейин менга қараб: «Анавиниси ўттиз иккода, анави шайтон йигирма сак-кизда, манави кўхликкинам йигирма бешга тўлди, ле-кин ҳаммаси ишёқмас, текинхўр. Сулув-сулув қизлар кўп, ҳаммаси жон дейди-ю, лекин бу лаънатилар бўй-доқликни яхши кўради» дейди эзмаланиб кампир. «Кампир-эй, вақти-соатида бўлади ҳар иш, майли мен эҳтимол тоқ ўтарман, хоҳла-са кенжатойни уйлантира-вер, попукдайини топ» дей-ди биттаси. Кейин иккинчи-си: «Ая, кичкинани уйлантир, бу олифтанамо баччағаринг шўх!» дейди. Ёнбошлаб ёт-ган кичкинаси бўғилиб гап бошлайди. «Э, ая, кичкина-ман-ку, чақалоқман-ку! Ле-кин, она, яхши қиз ёқадаги қундуз, деган мақол бор. Шундақасини топсангиз, майли, йўқ демайман. Аммо, аяжон, сизни бошимда кўта-риб юраман, лекин шарт

шуки, ҳар куни муллажирингни чўнтакка тўкиб тура-сиз» деб тиржаяди эркатоин. Фолбин носни бурнига ти-қиб, «апшу-апшу», деб аксиради, кейин тўнгиллаб: «Мен кетдим, самоварни қўйиб, иссиққина сергўшт паловхон тўра бор, манов тогорада, енглар!» дейди. Шундан сўнг йўлга тушдик. Шунаقا гаплар, ўртоқ. Турмушнинг ғал-васи ҳаммаси. Ана фолбин ўрнидан турди, вайсаб кет-ди-я,вой аblaҳ-эй, чир-чир айланишини қара, ажинага ўҳшайди!

— Рост! У худди парилар билан жинларни чақира-ётганга ўҳшайди, вайсаяпти. Аммо тўғри айтасан, жуда баҳайбат, бадбашара кампир экан. Ҳаммаси бўлма-ган гап, хурофот менимча.

— Қара, фолбин ойимнинг кифтига миниб олди, «кўч-кўч», деб имляяпти.

Мен фолбиннинг товушидан ваҳимам келиб иморат-лари паст, тўқилиб тургандай омонат кулбадан, қочиб кўчага югураман.

* * *

Дастёрчиликдан бўшагач, гузардаги темирчининг пастигина дўконхонасида ўтирибман. Темирчи ориққи-на, юзини ажин босган, соқоллари сийрак, тердан, олов-дан қорайган манглайи кенг киши. Ёрдамчиси полвон, гавдаси пишиқ йигит. Қишу ёз эгнида эскигина йиртиқ кир чопон.

Уста темирни чўфга солиб болғалайди, чўзади, яс- силайди, яна оловга солади. Йигит эса тинмай дам бо-сади. Уста кетмон, теша, тақа, арава мих, ишқилиб, ҳар хил икир-чикирни боплайди.

Уста зерикиб, ўтган-кетган, олди-қочди гаплар, тур-мушнинг қийинчиликлари, ташвишларидан гапиради.

— Чироғим, темирни Довуд пайғамбар топган, си-мобдай эритган. Ҳа, оловнинг тиши йўқ, ҳўл-қуруқ билан иши йўқ. Довуд пайғамбар иннайисигин омочга тиш, кетмон ясаган, ҳамма умматларга берган. У киши катта уста бўлган, кўп ҳикматларнинг эгаси бўлган.— Бирпас сукут қиласди.— Фалакнинг иши доим ғалва-созлик. Лекин мақол борки, буюрган ошга тиш тегар, ёз тегмаса қиши тегар. Замон ўзгариб туради. Камба-ғаллар, очлар, қашшоқлар, бир кун келарки, албатта ёруғликка чиқар. Судхўрлар, қорни катта боёнлар қилмишларининг жазосини тортар. Дунёда адолат бўл-

са шундай бўлар, ҳақиқат, одиллик, жиян, зўр нарса. Масалан, рус мастиравойлар бош кўтариб чиқиб, ҳукумат бизники, дейишяпти. Албатта ёруғлика чиқамиз, жиян.

Мен устанинг гапларига чурқ этмай қулоқ солиб ўтираман. Тўсатдан устанинг дурадгор оғайниси келиб қолади. У новча, соқоли мошкичири, қошлари ўсиқ, кўзлари қувгина киши.

— Э-э, қалай ишлар, кўринмайсиз?— дейди уста темирни болғалашдан пича тиниб.

У носни туфлаб, кейин устага дейди:

— Гап кўп. Усталар жамияти ҳар кун йифилиш ўтказади. Лекин уламо ҳазратлари: «Кофири, чурчит, абллаҳлар жамиятини қуритиш керак, бўлмаса, уларни оломонга соламиз!» деб дўқ қиласди. Баъзи уламолар насиҳат қилиб, охиратнинг азоби ёмон, деб қўрқитади.

— Уламо ҳазратлари ўз нафсини билади-ю, аммо халқ ғамини емайди,— дейди уста ғазаби қўзиб.— Замонлар ўзгариб, усталар жамияти ташкил этилди. Менимча яхши бўлди. Мастиравойлар иш билади, бизни ўргатади.

Қаёққадир чиқиб кетган ёрдамчининг ўрнига дам босиб, устанинг гапларига қулоқ соламан. Уста кетмонни қаттиқ болғалайди, овози Баландмачитга эшитилади.

— Қани гапиринг, мастиравойлардан сўзланг. Завод-фабрикаларни, еру сувларни халқнинг ўзига топширсин, деб рус мастиравойлар мажлис қилганмиш, тўғрими шу гап?— сўрайди темирчи.

Дурадгор устага яқинроқ ўтириб дейди:

— Городдан келаётуб хиёбонда — биласан-ку, машҳур боғ — ўшанинг олдида бирпас тўхтадим. Тумонат одам. Аскарлар ҳам бисёр. Мастиравойлар минбарга чиқиб ваъз айтишяпти. Вақтли ҳукумат йўқолсин, бойларни қўллаб-қувватляяпти, завод, фабрика, ерсув ҳаммаси бизники, дейишяпти. Халойиқ «маладес», «ура» деб маъқулляяпти. Русча бўлгани учун кўп гапларига тушунмадим, буни ҳам ён-веримдагилардан сўраб олдим. Нотиқлар кетма-кет минбарга чиқиб туришилти.

— Мастиравойлар билади, дўстим,— дейди уста жиддий ҳолда,— гаплари тўғри! Бойлар, савдогарлар фабрика, заводларни бизга берсин дейишдими — яхши гап, тўғри бу.

Дурадгор супага ўтиб ўтиради. Қўлидаги тўрвада озгина мош. У тўрвани авайлаб тиззасига қўяди.

— Э, гап кўп оғайнини, тақир-туқурингизни бирпас қўйиб туринг.

Уста кулади:

— Қани, тўхтатайлик ишни, гапиринг,

— Оғайнини, руслар оламнинг сирини билади. Уруш майдонида ҳам, Петроградда ҳам ғалаён. Ишчилар милиқ, яроғ билан қуролланганмиш. Гап кўп, руслар билади аҳволни. Мана, Тошкентда ҳам аҳвол жиддий. Городда ишчилар ниҳоят кўп йиғилган, ораларида мусулмон ишчилари ҳам анчагина. Уламолар халқни тизгинлаб, русларга сотилма, кофир бўласан, тошбўрон қиласиз, деб дўқ қиласиди. Халқни пуч гаплар билан алдаб: «Мухторият қиласиз», дейди қўқонлик бойлар, зиёлилар, жадидлар.

Темирчи сўрайди:

— Зиёлилар дегани кимлар?

— Зиёлилар деганими?.. Ҳўш... Билмадим, ўзим ҳам яхши тушунмайман. Эшитишинга қараганда, зиёлилар ўқиган, билимдон, доно кишилармиш.

— Э, билгич эмас, калтадум денг, олифта денг?— кулиб қўяди темирчи мўйловини бураб.

— Зиёлилар, билмадим, калтадумми, аммо билгич, ўқиган одамлар-да,— дейди такрорлаб дурадгор.

— Уламолар фуқарони ўзларича тарбия қилиб мақсадларига етишмоқчи. Буниси бизга равшан...

Мен темирчининг дўконидан чиқиб Говкушга жўнайман. Тўғри Турғуннинг олдига бераман.

— Қани, городга чиқамиз.

Турғунга эшитганларимни қисқа гапириб бераман.

Онаси хўмраяди.

— Ўтинни ёр, бас, ер ютгур!— деб айвондан бақиради.

— Ҳозир келаман, ойижон, озгина ишим бор эди,— дейди Турғун ва мен билан кўчага чопади.

Кўчада болаларнинг тўп ўйини қизиган пайт.

— Қани, оғайнилар, городга!— дейди Турғун.

Болалар ўйинни ташлаб бизга қўшиладилар. Баландмачитга келгач, маслаҳатлашамиз. Трамвайга пулсиз тушиб бўлмайди, паттачи кўрса хўп уради. Тинчгина аравага осилиш мумкин. Қейин эҳтиёт билан извонгла осилса бўлади. Болалардан олти кишини танлай-

миз, бошқаларининг — маҳаллага, уй-уйларига кетишлиари кераклигини уқдирамиз. Биринчи учраган аравага Аъзам икковимиз осиламиз. Мен ваҳимадаман. Турғун бўлса извошга осилган. Турғуннинг қулоғига бирдан чарсиллаб қамчи тегади шекилли, ўзини таппа ерга ташлайди. Мен: «Арава тинч, бу ёқса кел, яхши кетяпмиз!» деб секин имлайман. Аравакаш индамайди. Аммо Турғун яна бир бошқа извошга осилиб олади. Аравакаш бизни сезиб қолиб, хипчин билан ўқталганча шовқин солади:

— Шумтакалар, йўқол ҳамманг!

Аъзам икковимиз ўзимизни ерга ташлаб, ҳайтовур, қутулиб қоламиз.

— Қалай Турғунбой, хипчин қалай? — сўрайди Аъзам.

Турғуннинг қовоғи солинади:

— Сал тегди-да. Ҳа, сенга хипчин тегмаганмиди?!

— Бас, энди оёқни ишга солайлик,— дейди Аъзам.

Бир-биримиз билан ўзиша-ўзиша югуриб, Шайхантовурга етамиз. Ҳаммамиздан шаррос тер қуйилмоқда. Бир дўконнинг олдида лаҳзагина чўкиб нафасимизни ростлаймиз. Турғун бир аравакашга ялиниб, аравасига чиқиб олади. Аъзам ва мен пиёда кетамиз. Аравакаш бизни юпатган бўлади:

— Чироқларим, юк кўп, бўлмаса сизларни ҳам аравамга чиқариб олардим.

Үрдага етиб борамиз. Тор кўприк четида бизни кутиб турган Турғун папирос чекиб йўталади.

— Ма, чек,— дейди менга Турғун.— «Роза» деган папирос. Бир рус чол чала чекиб ташлаган экан, дарров илиб олдим.

Аъзам папиросни Турғуннинг қўлидан юлиб оладида, анҳорга улоқтиради.

Бу ерда боққоллар, қассоблар кўп. Пастда самовар. Ошхонадан кабоб ва гўшткуйди ҳиди анқийди...

— Бу ёғи город, чегарага етдик,— дейман мен кўприк четига ўтириб.

Турғун сомсапазнинг дўкони томонга қарайди.

— Сомса яхши-да! Бай-бай! — дейди ҳаваси келиб.

— Лекин катта бўлганимда, қараб турларинг албатта ошхона очаман. Ана шунда кўрибсизларки, муллажи-ринг шарақ-шарақ. Аъзам ўчоқقا ўт қалаб туради. Муса овқат ташийди, мен хўжайн бўлиб тўрда ўтира-

ман. Менинг ишим фақат пул санаш бўлади. Қотириб ташлайман!..

Аъзамнинг жаҳли чиқиб Турғуннинг юзига тарсаки тортиб юборади.

Турғун аламига чидаёлмай ўрнидан ирғиб туради. Мен ўртага тушиб, ажратиб қўяман.

— Маҳаллада гаплашамиз, ҳали маҳаллада гаплашамиз!— дейди Турғун Аъзамга дўқ қилиб.

Бирдан қаёқдандир отлиқ аскарлар пайдо бўлади. Қовоқлари солинган солдатлар милтиқ кўтариб кетмоқдалар.

Трамвай йўлидан пиёда Александров боғига борамиз.

— Рус болалар тутмасмикан?— дейди Аъзам бирдан.

Турғун жавоб беради:

— Рус болалари яхши, рабочийларнинг болалари бизга тегмайди. Мен бир кун городдан қопда сўй орқалаб келаётган эдим, ҳар қадамда тўхтайман. Жиққа терга ботдим. Бирдан иккита рус бола учраб қолди, раҳми келди шекилли, қопни кўрсатиб, менга бер, бола, деди. Ҳайрон бўлиб тўхтадим. Ичимда: берайми, бермайми, деб ўйладим. Оддий кийинган, рус боласи, шапкаси кир, кийим-боши ўрта, ўн беш яшар, баланд, бақувват бола эди. Иккинчиси кичкина эди. Қопни бердим, орқалаб олди-да, ғизиллаб кетди. У бир нималар дейди, лекин тилига тушумайман. Ёлғиз билганим: испасиба. Отам ўргатган, испасиба десанг олам гулистон, деб. Шундай қилиб, ҳалигилар қопни галма-гал кўтариб чопишиди. Қорёғдига келдик. Рус болалар, мана старий город, деб қопимни беришиди, қайта-қайта испасиба, деб қопни орқаладим. Ўлгундай дуо қилдим.

— Яна қандай русча сўзларни биласан?— сўрайман Турғундан.

— «Харашо», «тавариш» деган сўзларни биламан,— жавоб беради кулиб Турғун.

Тушдан оққанда ҳориб-чарчаб Пиёнбозорга етиб борамиз.

Турғун бало, бирпасда хабар топиб келади:

— Александров боғида митинг охирлаб қолганга ўхшайди. Миш-миш гап... Рабочийлар, буржуйларни эзамиз, дейди.

— Буржуй деганинг нима?— сўрайди Аъзам,

Турғун жиддий равишда тушунтиради:

— Буржуй деган нарса, хўш, олиб сотар, савдогар дегани бўлса керак-да.

...Александров боғига югурамиз. Митингда кўпчилиги руслар, мусулмонлар ҳам бор. Минбарга оддийгина кийинган, калта соқолли, қорагина бир хушбичим киши чиқади. У зулм, ваҳшат, ҳақсизлик тўғрисида шундай таъсири гапирадики, оғзим очилиб қолади. Нотиқ меҳнаткашларнинг оғир аҳволи, текинхўр бойларнинг айш-ишратда яшаётганликлари тўғрисида ибратли мисоллар билан гапиради.

— Улкамиз албатта ҳуррият,adolатга эришади, ҳалқнинг орзуси рўёбга чиқади. Биз ҳақ-хуқуқимизни қўлимиизга оламиз!— дейди нотиқ гапининг охирида.

Унинг сўзини маъқуллаган садолар янграйди.

Яқинимизда турган фақиргина бир йигит бизга тушунтиради:

— Петроградда ишчилар қўлларига қурол-аслача олишипти. Вақтли ҳукумат бетинч эмиш. Тошкентда аҳвол шунаقا. Генерал Коровиченко бойлару савдогарлар билан биргалашиб фитна бошлади. Уни Керенский юборган, меҳнаткашларнинг ашаддий душмани, «Тошкентни қонга ботираман!» деган шу-да!— аста шивирлайди йигит.—Мана митингда мастиравойлар, темир йўл ишчилари, ҳаммаси гапирди. Ишчилар, фабрика-заводларни буржуйлар қўлидан тортиб олиш керак, ер-сув деҳқонники, дейишияпти... Шу гаплар амалга ошса биз ҳам ёруғликка чиқиб қолардик...

Биз унинг гапига ҳайрат билан қулоқ солиб турганимизда ғишт терувчи таниш бир уста кўриниб қолади.

— Ҳе, нима қилиб юрибсизлар?— сўрайди у.— Уйга кетинглар, адашиб қолманлар тағин.

— Э, митингга келган эдик.. Тамом бўлиб қолди, аттанг,— дейман мен.

— Қизиқ гаплар бўлдими? Гапириб беринг, амаки,— деб устага ялинади Турғун.

— Аҳволи замон жуда чатоқ, укаларим. Мастиравойлар, йўқолсин бойлар, дейди. Вақтли ҳукумат бойларни яхши кўради, чунки, вақтли ҳукумат ҳам, бойлар ҳам — ҳаммаси бир гўр.

— Мана қараб туринг, ҳозир Тошкент шўросида большевиклар катта кучга эга бўляпти, aka, эшитган-

ман,— дейди ғиштчи устага қараб йигит.— Ишчилар, бутун камбағал меҳнаткашлар большевиклар атрофига йиғилишди, шивирлайди йигит.— Ташвиқот жуда зўр, яширин ҳолда қуролланишиб, қаттиқ иш олиб боришяпти. Уларнинг орасида мусулмон ишчилар, батраклар, усталар ҳам анча бор. Эшитганмисиз Шер Холмуҳамедов, Султон Қосимхўжаев, Абдушукур Абдурашидов деганларни? Булар ҳаммаси большевиклар билан бирга. Большевиклар ҳалқнинг ғамхўрлари, булар: «Бутун ҳукумат шўргага!» деяпти. Булар бойларнинг чангалидаги бутун фабрика-заводлар мусодара қилинсин, ҳаммаси меҳнаткаш ҳалқа берилсин, деяпти. Ҳа, гап кўп, укалар. Митингда рус ишчилари, ер-сув муштумзўрлардан тортиб олиниб, камбағал-батракларга берилсин, деб талаб қилишди. Сўзга чиққан нотиқлар бойлар қўлидаги арпа, буғдой, қўйингчи, бутун дон-дун, фалла йигиб олинсин, ҳалқа, меҳнаткашларга берилсин, дейишли. Жуда қизиқ, ажойиб гаплар бўлди. Ҳаммасини хом калламга сифдиролмадим, эсимдан чиқди,— дейди ишчи йигит пешонасига уриб.— Хуллас, бутун мамлакату ҳукумат ишчилар, камбағал деҳқонлар, умуман, ҳалқнинг ўз қўлига ўтсин, дейишли.

— Балли-е рус ишчиларига, бизларнинг кўзимизни очиши!..— дейди уста.

— Ҳа, уста ака, ишчилар ҳам, аскарлар ҳам, ҳаммаси, «Вақтли ҳукумат йўқолсин. Бутун ҳокимият шўроларга!» деб қатъий талаб қилишди. Меҳнаткаш, жафокаш йўқсиллар, ҳақиқий озодликка чиқсин, дейишли.

Мен унинг гапларини диққатимни бериб жимгина тинглайман. Ёш бўлсан-да, бундай гапларни ҳар куни, ҳар жойда эшита-эшита тушунадиган бўлиб қолганман.

Қоронғи тушиб қолгани учун, йигитта миннатдорчилек билдириб, уйга қайтамиз. Базўр маҳаллага етиб келамиз.

Онам бояқиши мендан хавотир олиб, диққати ошганча ташвишланиб ўтирган экан.

— Ойи жуда гап кўп!..— дейман ариқ сувида ша-пир-шапир ювениб.— Городга бордик... Овқатингиз борми?..

Онам уришиб койийди:

— Ёмон саёқ бўлиб кетяпсан!

— Ойи, овқат!— дейман супа лабига чўккалаб.

Онам мошкичири олиб келади.

— Буржуйларнинг тагига сув кетяпти! — дейман овқатни тиқила-тиқила чайнаб.

— Буржуй деганинг ким? — сўрайди онам ёнимга ўтириб.

Бир оз ўйлаб жавоб бераман:

— Руслар бойларни буржуй дейди!..

* * *

Онамга носвой олиб келиш учун бозорга кетмоқдаман. Дўпифурӯшларнинг кичик-кичик дўкончалари олдидан ўтиб бораётib бир уйда сувоқчилар, мардикорлар, усталар тиқилиб ўтирганларини кўраман-да, қизиқиб, мен ҳам бошимни сүқиб мўралайман. Деярли барчаларининг устида йиртиқ-ямоқ кийим, кўплари яланг оёқ, эски чориқ кийганлар. Уйнинг тўрида қўлдан сўқма тахта стол олдида беш-олти кишидан иборат ҳайъат ўтирибди.

Нотиқ қаттиқ ҳаяжонда терлаб-пишиб гапирмоқда.

— Кимди бу? — сўрайман эшикка яқинроқ турган бир ўспириндан.

— Очил ака-ку, усталарнинг бошлиғи! — жавоб беради йигитча шивирлаб.

Очил ака йирик гавдали, савлатли, оқ соқолли, кўзлари маъноли, қошлари қуюқ киши. Оппоқ кўйлак устидан енгил яхтак кийган, бошида мош ранг духоба дўппи. Сўзларни чертиб, ҳар хил мисоллар, мақоллар билан салмоқлаб гапирмоқда:

— Биродарлар, ўртоқлар, гап шундай, замон бизники. Усталар жамияти, сувоқчилар, мардикорлар, бутун меҳнаткашлар бирлашиб, рус оғайнилар мастеровойлар билан бирлашиб, ҳуқуқимизга, тилак-орзуларимизга етишайлик. Петроград ишчилари завод-фабрикалар, ер-сув, жамийки ҳаммаси бойлардан тортиб олинсин, ҳаммаси меҳнаткаш халқники, деяпти. Тошкентдаги рус ишчилари уюшиб зўр ташкилотга айланиб қолди, улар шўро маҳкамаси тузиб, қаттиқ ишляяпти. Мусулмон бойлари бир ёқдан, уламо ҳазратлари бир ёқдан дину исломни пеш қилиб халқни алдаяпти. Ўртоқлар, рус ишчилари билан бирлашиб, ҳаммамиз аҳил бўлиб, бир ёқадан бош чиқариб, Вақтли ҳукуматни ҳайдасак, бойлар, савдогарлар зулмидан қутиламиз, озодликка, баҳт-саодатга эришамиз. Бу курашда меҳнаткаш халқ-

қа йўл-йўриқ кўрсатиб, раҳбарлик қилиш бизнинг бурчимиздир.

— Тўғри! Тўғри! — деб қичқиради кўплар.

Очил ака яна гапда давом этади. Ишчиларнинг оғир ҳаёти, уламо ва бойларнинг ҳийла-найранглари ҳақида тағин узоқ гапиради.

Мен ихлос билан тинглайман. Тушунмаган сўзларни ёнимдагилардан сўраб оламан.

У пешонасининг терини артиб ўтиргач, яна уч-тўрт киши сўзга чиқиб, турмушнинг машаққатидан, замона аҳволидан, меҳнаткашларнинг олдида турган вазифалардан гапирадилар.

— Уламолар, бою камбағал бирлашиб, дину ислом байроғи остида тўпланмоғимиз зарур, дейдилар. Туркистон ўлкасида мухторият қурамиз, дермишлар. Бизларни қуруқ гаплар билан алдаб, яна бўйнимизга занжир солмоқчилар. Ўртоқлар, ҳушёр бўлинглар, ҳозир бутун меҳнаткаш, бутун ишчилар ва камбағал деҳқонлар рус ишчилар билан яқдил, яктаң бўлиб иш кўрайлик,— дейди ўрта ёшларда, калта соқолли бир киши.

Кейин жадиднамо, олифта кийинглан, бошида янги духоба дўппи, жужун камзулли, тилла кўзойнакли бир киши сўзга чиқади. У сўзни тариҳдан бошлаб, Темур дабдабасидан, «олтиқ тупроқли Туркистон ўлкаси» деган иборалар билан эзмаланиб асабий сўзлайди.

— Афандилар, ҳаммамизнинг динимиз бир, олломиз бир, пайғамбаримиз, саҳобаларимиз бир, турк авлодимиз, тарихимиз чўқ порлоқ, ўтмишимиз, шон-шавкатимиз улуғдир. Уламолар ва боёнларимиз миллатимизнинг ҳомийларидир. Албатта, зиқна бойларимиз ҳам йўқ эмас, худодан тилаймизки, ўзи уларга инсоф бергай. Ҳаммамиз ҳамжиҳатлик билан бирлашсак, иншоолло, баҳтимиз туғулар. Бошбошдоқлик ярамайди, Муваққат ҳукуматга бўйсунишимиз, унга содиқ хизмат қилмоғимиз лозимдир. Афандилар, раҳбарларимиз уламо ва...

Халқ орасида шовқин кўтарилади:

— Бас, бас!

— Етар, бас қил гапингни, бойларнинг думи!

— Сен ҳам савдо аҳлидансан, жўна, туёғингни шикиллат!

Нотиқ бир неча дафъа гапини давом эттиришга тиришади, аммо халқ тингламайди, ғала-ғовур норозилик борган сари зўраяди, нотиқ оқариб, титраб кетади.

Бир ишчи ўрнидан ирғиб туради-да, ҳарорат билан сўзлай бошлайди. Бир зумда халойиқ тинчиди ва берилиб тинглайди.

Иссиқдан терлаб кетганимдан одамлар орасидан базўр сирғилиб чиқиб ташқарига отиласман. Поякиликдан носвойни оламан-да, таниш ипакфуруш яхудийдан онам буюрган ипакларни харид қилгани жўнайман.

* * *

Куз. Япроқлар аста тўкилмоқда. Тунлари изғиринли совуқ. Бир-икки ёғин ҳам бўлиб ўтган. Бўгун ҳаво яхши, осмон зангори.

Дадам Янгибозордан келган. У уйга ҳар кун ўтин, кўмир, ёғ, мош, хуллас, рўзгорга керакли икир-чикирни ташийди. Нархи-наво ошган, баҳорда ёмғир бўлмаганидан арпа-буғдой битмаган. Дадам бозордан жўхори олиб келади. Фақир одамлар, косиблар, мардикорларнинг аҳволлари хароб.

Эрталаб мен, чойдан кейин отни миниб жарга жўнайман. Жарда толлар, қайрағочлар тўла. Жимжит. Отни сугориб турсам, тўсатдан даҳшатли милтиқ садолари янграйди. Бу нима бўлди? Янги шаҳардамикан? Садолар яқиндан янграйди.

Жардан чиққанимда милтиқ овозлари кучаяди. Отчоптириб бир зумда гузарга етиб келаман. Боққоллар, самоварда ўтирган одамлар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарайдилар: «Нима фавго?»

Уйда дарров отхонага отни боғлаб чиқаман.

— Нима бало, милтиқ отиляптими? — дейди онам кир ювиб ўтирган жойида.

— Гузардагилар, қўзғолонга ўхшайди, дейишяпти!..

Онам ҳайрон бўлганча анграйиб қолади. Мен яна гузар томон югураман. Гузардаги халойиқ ҳамон саросимада. Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Боққоллар, қассоблар, бирин-кетин дўйконларини йифмоқдалар. Лекин самоварда одам тўла. Отишма овозлари борган сари кучайиб авжига чиқмоқда. Извошлилар бирин-кетин Эски шаҳар томон кетмоқдалар. Қатор-қатор бўш трамвайлар Янги шаҳар томон ўтмоқда.

— Қўзғолон! Катта қўзғолон! — дейдилар извоша келаётганлар олдиларидан тўсиб сўраган одамларга.

* * *

Мен у ёқ-бу ёқдан сўз ўғирлаб, тентираб юраман.
Тушда уйга равона бўламан. Янги шаҳарда отишма ҳа-
нуз тинмаган, аксинча, борган сари кучаймоқда.

— Ойи-чи, ойи,— дейман айвонга ўтириб.— Қўзго-
лон бўляпти. Мана, городда тарақ-тарақ отишма. Вақт-
ли ҳукумат билан бойлар бир томонда, иккинчи томон-
да — ишчилар, камбағаллар.

— Эшидим, отин бувим чиқиб айтдилар. Шайхантон-
вурга қариндошлариникига борган экан, эшитиб келип-
ти. Русияда бир шаҳар бор-ку, оти нима ҳам эди, ўша
ишчиларга ўтипти. Иш бошида ишчилар эмиш.

— Петроград у шаҳарнинг оти!— дейман ҳовли-
қиб.— Инқилоб ўша ердан чиқипти! Билмадим, инқи-
лоб, инқилоб дейишади, уста акам: «Ҳуррият офтоби шу,
ука!» дейди.

Кечқурун Турғун келади:

— Мусавой, юр тез!

— Нима бўлди, оғайни, кўринмайсан?— дейман таш-
вишланиб.— Авжи қўзғолон ҳозир, милтиқ овозларини
эшитяпсанми? Қаёқларда тентираб юрибсан?

— Оғайни, гап кўп. Сен ўзинг уйга тиқилиб ўтириб-
сан,— дейди лабини ялаб Турғун.

— Қани, айт!— қистайман қизиқиб.

— Йкки кун бурун дадам билан далада турадиган
аммамнинг боғига борган эдик. Жуда узоқ, тахминан
йигирма-үттиз чақирим келади. Бориб, чой-пой ичган-
дан кейин хазон теришга тушдик, биласан-ку, бузоғимга
овқат керак. Тоғамга ялиниб-ёлворганимда, ма, олақол,
деб берган эди шу бузоқни, хазон сероб далада, қоп-
қоп ётипти. Дадам икковимиз катта узун супурги би-
лан хазонни йиғдик. Ҳаво яхши, далада дехқонлар йи-
ғим-терим билан овора. Бир ариқ сув шарқираб оқиб
турипти, ичи тўла балиқ, ўзим кўрдим. Лекин аттанг
қармоқ бўлмади-да, хўўп тутардим.

— Вой, тентаг-эй, бўлди, мунча эзмалик қиласан!—
дейман мен тоқатсизланиб.

— Ўртоғ-эй, сабр қил, эшит ахир, гапни бўлдинг-ку.
Шундай қилиб, уч кун хазон йиғдик, иннайкейин, дадам-
нинг ўртоғи, ўзи эски таниш, қўлтиқса сиғмайдиган жу-
да катта тарвуз берди. Бир таниш дехқон қирғовул
берди. Поччам бир яхши пичноқ бердики, жуда ҳам

ўткир, уйга бекитиб қўйдим... Ўтмас бўлиб қолмасин, деб...

— Эзмалигинг ёмон-да, гапни чўзаверасан,— дейман мен.

— Э-э, гапнинг қизиғига энди етганда яна чўп солдинг-а, тентак. Майли, эшил, шундай қилиб, дадам, қоронги тушиб қолди, бу кеча ётайлик, эртага кетамиз, деди. Аммам бояқиш, ёғлиқ қайла қилди. Иштаҳа билан едим. Кечаси поччам билан дадам ҳасратлашиб, ўтган турмуш воқеалари, қаттиқчилик, қашшоқчиликдан бошлаб, ҳозирги вақтли ҳукумат, боёнлар, камбағал-бечоралар устида кўп сухбат қилишди. Чол мусулмон батраклар, рус ишчилари ҳақида кўп нарса биларкан. Эрталаб қуюқ қаймоқ билан чой ичдик. Чойни ичиб, ота-бала хазонларни бостиrmанинг бир бурчагига жойладик. Дадам бояқиш қанор қопга хазонни тиқиб-тиқиб оғзини чандиб бўғди, қопни орқалаб, арқонни кўкрагидан айлантириб боғлади. Аммам анча жийда, каттаконгина қовоқ, сузма берди менга. Поччам ва аммам билан хайрлашиб, бир ҳафтадан кейин хазонга келамиз, деб чошгоҳда йўлга тушдик. Кўп юрдик, айниқса, дадам шўрлик толиб қолди, қанорга хазонни жуда кўп тиққан экан ўзи ҳам. Ора-чора дам ола-ола авжи пешинда базўр городга етиб келдик. Ҳеч ким йўқ, кўчалар жимжит. Аммо аҳён-аҳёнда узоқда тарс-тарс овоз эшитилиб турипти. Солдатлар буқина-буқина аллақаёқча чопиб кетишяпти. Йўлда битта-яримта ўткинчи учраб қолади. Қўрқа-писа келяпмиз. Рус хотинлар эшикларини ёпиб, дераза пардаларини тушириб қўйишиган. Рус бобойлар эшикка чиқиб: «Хой, кет-кет, тез жўна уйингга, эсинг жойидами ўзи, пасқам йўлдан юр, ўқ ёғилиб турипти», дейишади бизга. Дадам ҳайрон бўлиб, қотиб қолди. Мен дадилман; «Юринг, қўзғолон бошланди, айтдим-ку, ишчилар анойи эмас, ахир ўз ҳуқуқларини топиб олади. Эшигтанман буржуйларнинг онасини кўрсатади» деб тушунтирдим. Э-э, паст-баланд, айланма-айланма йўллардан юра-юра хўп кездик. Бирдан ишчилар кўринди, ҳаммасининг қўлида милтиқ, дараҳтлар орасида ер бағирлаб ётиб поқ-поқ отишади. Ораларида солдатлар ҳам кўп. «Хой, биродар, нима қилиб юрибсизлар, бир ўқ тегса қулайсан, жўна!» деб қичқирди бир мусулмон. Астагина пана жойга бурилдик. Ҳар жой-ҳар жойда ишчилар орасида милтиқ кў-

тарган мусулмонлар ҳам кўринади. Улар отамга ҳазил қилиб: «Ҳазонингиз нимаси бу қиёматда?» дейишади. «Жўнанг тезроқ!» дейди биттаси жаҳл билан. Хўп тентираб юрдик, қарасак дарахтнинг тагида ярадор одам ётибди. Дадамга қараб имлади. «Сув, сув!» деди инграб. Дарров қўйлимдаги ҳамма нарсаларни ерга қўйиб, дўппимда икки марта сув олиб келиб, ичирдим. «Испасиба, испасиба, маладес! Иди, иди!» деди қайта-қайта. Шу тобда дарахтлар орасидан буқиниб, ер бағирлаб ярадор ишчининг олдига бир жувон келди-да, шошилиб ярасини боғлай бошлади. «Сестра, испасиба, сестра» деган ярадорнинг товуши ҳали қулоғимда турибди, Мұсавой. Кўчама-кўча юриб, князнинг боғининг орқасидағи кўчалардан ўтиб, Ўрдага чиқдик. Ишқилиб, уйга намозгарда етиб келдик. Лекин, ўртоқ, даҳшатли, қонли уруш. Вақтли ҳукумат ағдарилди деявер шу бугун! Бугун-эрта йиқилади.

Мен ҳам кўрган-билгандаримни гапириб бераман.

— Албатта Вақтли ҳукумат йиқилади. Инқилоб, инқилоб, зўр инқилоб!

— Нима бу инқилоб деганинг?— сўрайди Турғун.

Турғунга тушунтирган бўламан ўзимча:

— Инқилоб — озодлик, ҳуррият, меҳнаткашлар замони!

Турғун икковимиз янгиликларни билиш учун ҳар кун гузарга чопамиз. Тўрт кунча жанг бўлади. Муваққат ҳукумат, казаклар, бойлар хўп олишиб кўради, аммо ишчилар, солдатлар, мусулмон меҳнаткашлари астойдил курашиб, қон тўкиб, ҳокимиётни қўлга оладилар. Ниёзбекдан, Қўйлиқдан, Бешёғочдан, Оқ уй яқинидаги Ўрдагача душманни қуршаб, изма-из сиқиб келадилар. Реакционерлар генерал Коровиченко бошлиқ Тупроққўргон ичига қамалиб олиб, қаршилик кўрсатишга уринадилар. Лекин ишчилар ва солдатлар қўргонни ўраб, аксилинқилобчиларни таслим бўлишга мажбур қиласидилар.

Эрталаб мен гузарга чиқаман. Ҳар жойда, самоварда, гузарда, кўчаларнинг тўқнашган жойларидағи майдонларда тўп-тўп халойиқ севинч, ҳаяжон билан гапирмоқда:

— Инқилоб!..

— Инқилоб, дўстлар!

— Тошкент ижроқўми, ҳокимият ишчи-дехқонлар қўлига ўтди, депти.

— Туркистон ўлкаси ёруғликка чиқди!..

— Ҳуқуқимизни қўлга олдик.

— Инқилоб қуёши Петроградда туғилди!

Бу хушхабарларни ишчилар, батраклар, камбағал меҳнаткашлар хурсандчилик билан олқишлиб қарши оладилар.

Тошкент Ижроия Комитети аҳолига эълон қиласди. Совет ҳокимияти, яъни ишчи-дехқон ҳукумати барпо бўлганини билдиради. Халқ, айниқса ишчилар, камбағал меҳнаткашлар бу хушхабарни хурсандлик билан олқишлиб қарши оладилар.

Бойлар, савдо аҳли, пулдорлар хафа, дили ғаш бўлиб, малаги қўлтиғидан тушиб, ин-инларига кириб кетадилар. Дарҳол бойлар, савдо аҳлининг завод-фабрикаларини, дўконлари ва магазинларини, қават-қават данғиллама ҳовли-жойларини, қулоч-қулоч боғ-роғларини мусодара қилиш бошланади.

Ҳамманинг оғзида: «Ленин, Ленин!» Кўчада, маҳаллада, самоварларда, косибларнинг устаҳоналаридаги, ҳамманинг оғзида: «Ленин!» Ленин қуёшдек порлаб ҳаётга киради, камбағал қашшоқларнинг қалбларида абадий жой олади.

Гўзарда болалар билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирасам, бирдан ўзбек чол киши бир даста қофоз олиб келиб, деворларга ёпиштира бошлайди ва одамларга улашади. Чолга ялиниб, Лениннинг суратидан бирини оламан ва кўксимга босганча уйга югураман. Айвонда жияк тўқиб ўтирган онамга: «Ленин, Ленин!» деб суратни тутаман. Онам жиякни бир четга қўйиб, суратни қўлига олади ва узоқ тикилиб қолади:

— Ақлли, пешонаси катта, кўзларида маъно кўп. Уйга, тўрга ёпиштириб қўй.

Мен севиниб, ҳаяжон билан Лениннинг суратини деворга осаман.

«Коммунист» ва «большевик» сўзлари халқ орасида тез машҳур бўлади. Меҳнат аҳли секин-секин Коммунистлар партиясига кира бошлайди. Аммо уламолар ёлғон-яшиқ гаплар тўқиб, большевикларни динсиз, даҳрий, деб ташвиқот қилиб қаршилик кўрсатадилар.

* * *

Гузардаги темирчи ва косибларнинг олдидан силжимайман. Ҳаммалари шод, ҳаммалари ҳаяжонда, қўллари ишга бормайди, хуллас ҳар жойда шодиёна, байрам.

Косиб Ғулом ака олдига айниқса кўп дўстлари йиғилишиади.

— Уф!— дейди ҳорғин ҳолда пастак курсига ўтириб, пахта завод ишчиси, устанинг яқин дўсти.

— Хўш, хўб жанг қилдинг, қани гапир,— дейди уста Ғулом.

Устанинг пахта завода ишлайдиган дўсти папиросини қаттиқ-қаттиқ тортиб, бир-икки ўталаади.

— Тўрт кун қаттиқ жанг қилдик,вой-бў, жудаем даҳшатли бўлди, хуллас енгдик-да!— дейди мағур ҳолда.— Рус ишчилари асл одамлар, қаттиқ чидам билан туриб беришди, оқибатда енгиб чиқдик. Мусулмонлар ҳам бўш келмади, биргаллашиб ёвни қулатдик.

Уста Ғулом ванг бўлиб қолади, олдидаги резгиларни йиғиштиради:

— Қани гапир, иним, ажойиб воқеалар-а, эшитайлик,— дейди ишчига қараб.

Ишчи бир оз оғир сукутда ўй суради-да, кейин сўзлай бошлайди:

— Городда катта байрам, халқ ҳаммаси кўчада, ишчилар, аскарлар кўп. Нима қилиб, инингизга тикилиб ўтирибсиз, уста? Чиқинг городга, қаранг, уста,— дейди шу тобда ишчи сўзини бўлиб ва кўчага ишора қиласди.

Бир тўда отлиқлар Янги шаҳардан Эски шаҳар томон келмоқдалар. Ораларида машҳур большевик Низомиддин Хўжаев ҳам кетмоқда. Ҳаммаларида милтиқ, Низомиддинда тўппонча.

— Ана, қаҳрамонлар! Хурсандликларини қаранг!

Уста кўчага тикилиб қолади, отлиқлар ўтиб кетгандан кейин ўртоғига дейди:

— Низом ҳақиқий жангчи-да, кўрдингми отда ўтиришини! Шаҳарда Низом деса бас, катта-кичик ҳамма яхши кўради уни.— Бир оз сукутдан сўнг дейди:— Ўзиням жуда саводли бола, русчани қийиб гапиради, ўқиган-да!

Ишчи кулимсирайди:

— Ҳа, Низом русчани қойил қиласи, жуда билади,— дейди, кейин тагин жанг ҳақида гапира бошлайди.— Жанг ғоят даҳшатли бўлди. Оч ҳам қолдик, ташна ҳам бўлдик, уруш ҳазил эмас, ака. Гиз этиб бир ўқ учига келса борми, тамом. Мана ўртоқларимиздан, билмадим, чамамда саксон-тўқсон қаҳрамонни дафн қиласи, Катталар ҳозир бўлди, ҳаммаси коммунистлар. Тупроқкўргон тўплари отилди, ҳаммамиз тиз чўкиб видолашдик. «Сиз қурбон бўлдингиз» деган марсияни қайта-қайта айтдик. Мен йиғлаб юбордим, кўз ёшлиаримни тутолмадим, кўп яхши йигитлар эди...

— Ҳа майли, иним, қурбон бўлмаса ғалаба бўладими! Қутлуғ тўклилган қонлар. Ҳаммасини дилимизда сақлаймиз...— дейди ерга қараб ўтирган уста Ғулом.

— Хайр, уста ака, ҳовлига бориб кампирни кўрай, ҳавотир олиб ўтиргандир шўрлик,— дейди ўрнидан туриб ишчи йигит.

— Россия ҳам, Туркистон ҳам бойларнинг зулмидан-қутулди-да, бундан катта баҳт борми!— кулиб хайрлашади-да, тез чиқиб кетади.

— Яхши йигит-а, ботирга ўхшайди, гапларини кўринг, уста!— дейман Ғулом акага қараб.

— Шундай ботирлар бўлмаса, ҳаёт жаҳаннам-ку, чирогим!— дейди уста елкамга қоқиб.

Мен ҳам секин ўрнимдан тураман-да, Турғунни ахтариб кетаман.

* * *

Турғун икковимиз ҳар куни гузардамиз. «Инқиlob» сўзи ҳамманинг оғзида. Бойлар, ер эгалари, савдогарлар, пулдорлар барчаси ваҳимада, қўлтиқларидан малаги тушган, ин-инига кириб кетган. Кўчаларда меҳнат аҳли, ёшлар, ўспириналар хурсанд, ҳар жойда қўшиқ, кулаги...

Гузарда, бозорларда, Шайхантовурда ўртоқларим билан юраман, Петроград воқеаларини, ишчилар ва матросларнинг Қишики саройга ҳужумларини, Нева дарёсида туриб «Аврора» кемасидан матрослар Қишики саройни ўқса тутганларини, ишчилар, аскарлар дарvosаларни бузиб ҳаяжон билан «Ура, ура!» деган хитоблар билан қичқириб, саройга бостириб кирганларини, Вақтли ҳукуматнинг қамоқча олинганини, Керенский-нинг қочганини мароқ билан эшитаман.

Лениннинг ажойиб ҳаёти, Финляндияда яширин юртганлари, Петроградга пинҳон келгани, ишчилар, аскарлар уни олқишлар билан қарши олганларини, ҳаммасини халқдан эшитаман, мароқ билан тинглайман. Ҳамманинг оғзида «Ленин! Ленин!» Менинг ёш қалбимда Ленин чуқур ўрнашади.

Ўйда онамга севинч билан гапираман:

— Ойи, олам нурга ботди, озодлик, инқилоб офтоби чиқди!..— Кулиб юбораман:— Боёнлар ин-инига уриб кетди!

— Жазоси, азобини тортсан!— дейди онам жиддий.

* * *

Ҳар куни мактабдан қайтаётганимда Ҳадрадаги янги мактабдан хушчақчақ шовқин-сурон билан чиқиб келаётган болаларни учратаман. Уларга ҳавасим келади, улар билан бирга ўқиши орзу қиласам.

Бир куни маҳалламиздаги қўшнимиз Акбар aka йўлиқиб қолади. У ёшлигидан янги шаҳарга қатнаб, рус мактабини битирганлардан. Ҳамиша дарвозасининг олдида русча, ўзбекча китобларни шивирлаб мутолаа қилгувчи эди. Мен унинг ёнида ўтириб тинглардим.

— Хўш, нима қилиб, лақиллаб юрибсан?— дейди Акбар aka дўриллаган овоз билан ҳар бир сўзини салмоқлаб.— Ҳадрада янги мактаб очилган, қалай, ўқийсанми?

Юрагим дукиллаб кетади:

— Қани энди! Олиб борсангиз, ўқийман, орзум шу!— дейман шошилиб.

Акбар aka кулади.

— Яхши, ўқи-ўқи, одам бўл. Эртага эрталаб Ҳадрада кутаман.

Физиллаб уйга югураман.

— Мен албатта янги мактабга кираман, бўлди, эски мактабни йиғиштирдим!— дейман қатъий равишда онамга.

Онам қўлидаги жиякни бир четга қўяди, жиддий оҳанга дейди:

— Олам ўзгарди, янги дунёга янги мактаб ярашади, ўқи, мулла бўл, ўғлим. Лекин, дадангнинг иши йўқ,

у кишига қас-
гилини

... Даданг ҳам ян-

... теримга сифмай эрталаб Хадрага
дарвозахонадаги зинапоядан ғизиллаганча
мактаб саҳнига чиқаман. Ҳовлида катта-кичик болалар
аралаш ўйнаб юрибди. Олифтанамо, гердайган бойвач-
чалар ҳам кўриниб қолади. Аммо, кўпчилиги асл меҳ-
наткаш халқ болалари.

Бир эшикдан қўлида жигарранг, зангори рангдаги
юмaloқ нарсани кўтарган ҳолда Акбар ака чиқиб
қолди.

— Келдингми? Қани юр,— дейди имлаб.— Ер кур-
расини кўрганмисан? Мана бу — глобус, ер курраси-
нинг нусхаси бўлади.

Акбар ака мени мактаб идорасига бошлаб олиб ки-
ради. У ерда бир неча кекса, салобатли рус муаллим-
лар, соддагина кийинглан ўзбек ва татар муаллимлар
ўтиришибди.

Акбар ака глобусни бир четга қўйиб, менга қарайди:
— Қани, ўтириш.

Мен ийманиб аста ўтираман. У олдимга бир варақ
қоғоз ва қалам қўяди. Ниманидир айтиб туради, мен
бирпасда хушхат билан ёзаман. Шу тобда эшикдан
келиб кирган пакана киши менинг хатимга қарайди.

— Хушхат экансан. Ҳисобни биласанми? — сўрайди
у мендан.

— Рақамларни биламан-у, амални билмайман,—
жавоб бераман қизариб.

— Эски мактаб, динни, шариатни ўргатади, холос,—
дейди кулиб Акбар ака.— Иккинчига ўт, ҳисобни бил-
майсан.— У пакана кишига қарайди:— Шундай қил-
син-а?

Қаюм ака шкафдан иккита дафтар ва қалам олиб
узатади менга. Мен идорадан чиқиб, иккинчи синфни
топаман. Синфда катта-катта болалар, жуда кичкина-
лар ҳам бор.

Биринчи дарсга ўрта ёшлардаги рус — расм муал-
лими киради.

Ўринларимиздан дув туриб салом берамиз, кейин
жим ўтирамиз. Муаллим шляпасини столга қўяди.

— Бошлаймиз расмни, болалар? — дейди ўзбекча-
сига.

Мен дафтарни очиб, хурсанд ҳолда муаллимнинг буйруғини кутаман.

...Янги мактаб илм ҳазинаси, маърифат ўчоги. Янги мактабда фанлар ҳам, муаллимлар ҳам кўп. Она тили, ҳисоб, табииёт, жўғрофия дарсларини ўқиймиз.

Бўйим ҳам анча чўзилиб қолган. Шўхлигим тиниб, ўйин қароқлигим анча камайган, томма-том юришларим барҳам бўлган. «Иштирокион» газетасини, инқилобий шеърларни ўқишни яхши кўраман. Уларни декламация қиласман.

Янги мактаб, янги ҳаёт адабиётга ишқимни кучайтиради. Ҳавасим, иштиёқим шеърда. Севикли шоирларимнинг инқилобий шеърларини қўлимдан қўймайман. Дафтар-дафтар шеърлар тўплайман. Ҳавасим кучли, ўйларим, хаёлларим дунё-дунё!..

Давр қайноқ, жанговар давр. Ватанимиз кураш оловида. Буюк Октябрь социалистик революциясини амалга оширган ишчи-деҳқонлар Ленин бошлиқ Коммунистик партия етакчилигига зўр ҳамлалар билан порлоқ истиқболга қадам отади.

Халқнинг баҳт қуёши ярқираб кетади.

Ёзувчи Ойбек бу хотираларда болалик чоғида бошидан кечирған, Николай подшо ва маҳаллий ҳоким, беклар, дин аҳли хукм сурган даврни ҳамда улуғ Ленин раҳбарлигига Совет ҳокимияти барпо қилинганд, меҳнаткашлар азоб-уқубатлардан озод бўлган янги совет даврининг биринчи кунларини тасвирлайди, «Болалик» асарини ўқир экансиз, саводсиз, диний хурофот ичидаги ўралиб қолган ўзбек меҳнаткашлари, бойлар, мишлоаблар, девоналар, қаландар ва дарвешлар, хўроуз уришириш, бёданабозлик, эски диний мактаб, арава зўрға сиғадиган қинғир-қийшиқ тор кўчалар, пастак-пастак уйлар, кичкина дўкончалар, ёймачлик, эшак, от, туя, конка — умуман кўз олдингизда революциядан олдинги эски Тошкент гавдаланади. Биз бу асарда бўлажак катта адабнинг «Қутлуг қон» романида тасвирлаган, ҳозир ёзаётган «Улуг йўл» романида тасвирлаётган дунёни қандай кашф этганини кўрамиз.

Мен у даврни кўрганман. Эски диний мактабда бир оз ўқиганман ҳам. Лекин эски мактаб менга қулларча мутелик, итоаткорликдан бошқа нарсадан таълим беролмади. Фақат, совет даврида ўқиб Ойбек ёзувчи бўлиб етишди. Мен рассом бўлдим.

Мен бу асарда ўз болалигим билан қайта учрашгандай бўлдим. Шунинг учун ҳам ёш китобхонларимизга ўтмишни аниқроқ тасаввур эта олишлари учун Ойбекка ёрдамлашиб, унинг асарига расмлар ишладим.

Лутфулла АБДУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон ССР ҳалқ рассоми.

ЎРТА ВА КАТТА ЁШДАГИ БОЛАЛАР УЧУН

На узбекском языке

АЙБЕК

ДЕТСТВО

Издательство „Ёш гвардия“— Ташкент — 1963 г.

Редактор Ваҳоб Рӯзиматов

Нашриёт редактори Н. Фозилов

Расмлар редактори К. Назаров

Техредактор Г. Раҳимов

Корректор С. Мұхсинова

Босмахонага берилди 6/II 63 й. Босишига руҳсат этилди 22/III 68 й.
Формати 84×108^{1/2}. Босма листи 8,625. Шартли босма листи
14,5. Нашр. листи 15,0. Тиражи 60000.

„Ёш гвардия“ нашриёти,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 117 — 62.

„Қизил Ўзбекистон“, „Правда Востока“ ва „Ўзбекистони
сурх“ бирлашган нашриётининг босмахонаси.
Тошкент, „Правда Востока“ кўчаси, 26.
1963 й. Заказ № 2739. Баҳоси 65 т.